Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Harrild Hede og Nørlund Plantage

Historie og natur













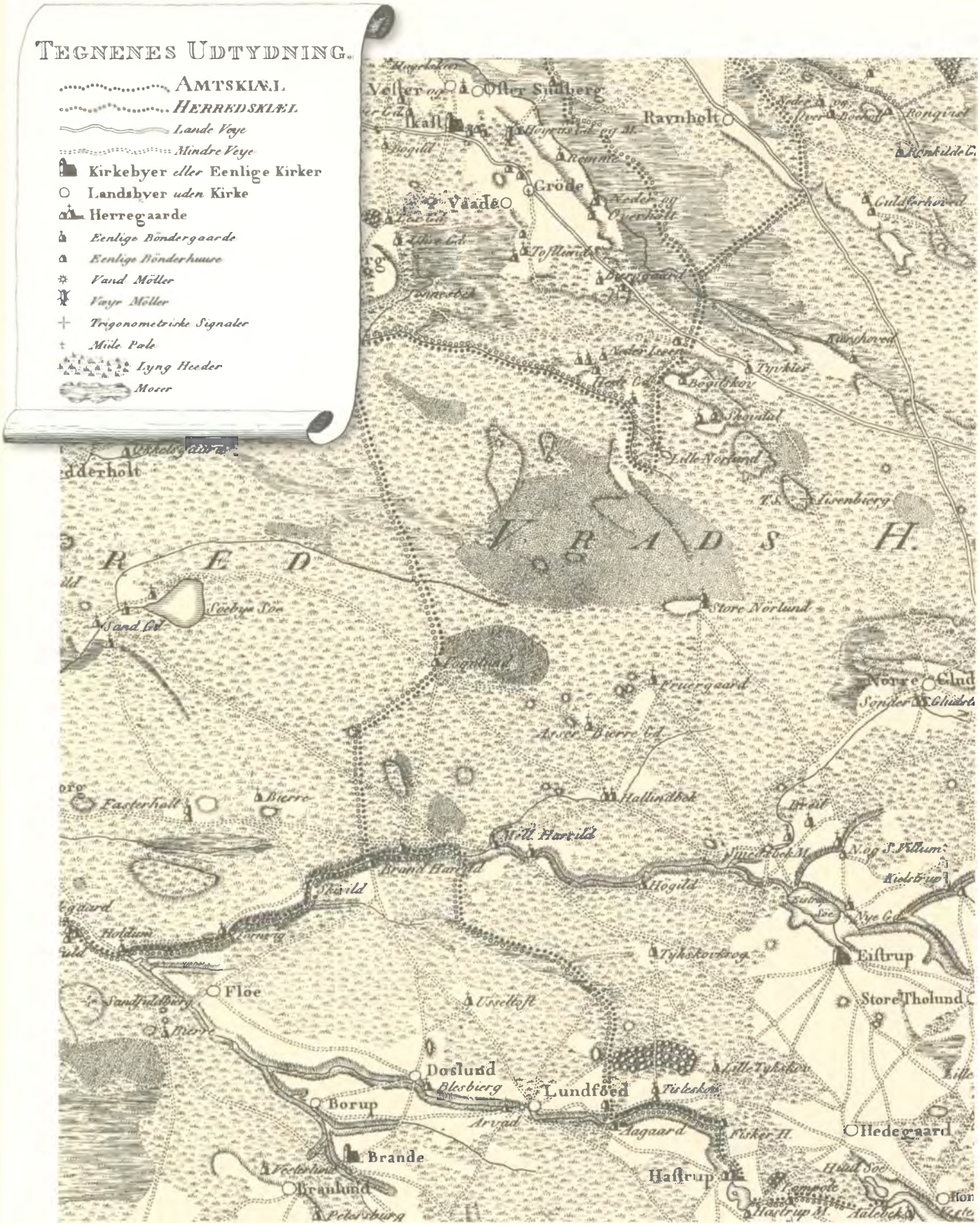
Tegnenes Udtydning.
Amtskiæl
Herredskiæl
Lande Veye
Mindre Veye
Kirkebyer eller Eenlige Kirker
Landsbyer uden Kirke
Herregaarde
Eenlige Bönder gaarde
Eenlige Bönder huuse
Vand Möller
Vayr Möller
Trigonometriske Signaler
Miile Pale
Lyng Heeder
Moser
Vester
Ofter Sudberg
Raynholt
Vaade
Grode
Tyrkier
Store Norlund
Lille Norlund
Asserbierre Cd.
Hallindbek
Fasterholt
Bierre
Brand Harild
Skarild
Holdum
Floe
Sandfuldberg
Doslund
Lundfoed
Borup
Brande
Branlund
Aagaard
Fisker H.
Hedegaard
Haftrup
Eistrup
Store Tholund
Tyhstorkrog
Nye Cd.
Hogild
Ryomd
Ravnhoved
Guldsmedhoved
Bogildkier
Skandal
Ilsenberg
Sand Cd.
Soebye Soe
Norre Glud
Hvidbrue
Tyhskov
Fiskesko
Arvad
Hedelt Soe
Hastrup M.
Aalebek
Kiellerup
Ravnhoi
Ronnild C.
Ronnild
Bogild
Tofflund
Vester Leer
Hoyer Cd.
Ulbye Cd.
Tarnesbek
Ulkelsgaard
Vesterlund
Ussellof
Mare
Pelersburg
Vesterlund
Hoyerup
Hoyerup M.
Tempde
Hon
Kiellerup
Aalebek
Nye Cd.
Sandet
Sandet Soe
Nye Cd.
Hvidbrue
Nørre Glud
Sønder Glud
Hvidbrue

Harrild Hede og Nørlund Plantage

Historie og natur

Foreningen Forlaget Boelund
2014

Udgivet af
Foreningen Forlaget Boelund 2014

Redaktion
Niels Peter Brøgger og Bo Daugård

Fotos
Kaj Bendt Mikkelsen side 179
Niels Peter Brøgger side 58, 59, 60, 61, 71, 178, 182
Søren Møller side 97, 180, 181

Akvareller
Jens Gregersen side 175 (Stenpikker), 176 (Stor Tornskade)

Artikler
med årstallet (1993) er fra bogens første udgave

Omslag
Midtervej. Foto: Søren Møller
Små fotos: Jan Kjærgaard Jensen, Søren Møller, Michael Holm, Niels Peter Brøgger

Sats
Bogen er sat med Optimum og Frutiger

Tryk
Green Graphic, Ikast

ISBN 978-87-992741-1-6

En meget stor tak til forfatterne, fotograferne og andre bidragsydere.
Uden deres frivillige støtte ville denne bog ikke have været mulig.

Trods omhyggelig behandling af det benyttede billedmateriale kan vi have benyttet fotos, som uden vort vidende er beskyttet af ophavsret. Skulle dette være tilfældet, vil vi være glade for at få en henvendelse, således at billederne kan honoreres til gældende takst.

Foreningen Forlaget Boelund, Ternevej 124, 7430 Ikast. ***www.broeggernet.dk***

Forord ..... side 4

Landskabsdannelsen
Ove Pedersen ..... side 7

Heder og hedepleje
Hans Jensen, skovfoged ..... side 13

De gamle gårde på heden
Jens Jonassen ..... side 19

Erindringer fra Skovly
Bent Skovly Pedersen ..... side 26

Engvanding
Jens Jonassen ..... side 29

Harrild Hede og brødrene Castenschiold
Arne Gravlund (1993) ..... side 33

På Glanebjerg for 100 år siden
Arne Gravlund (1993) ..... side 41

Tyttebærplukning
Arne Gravlund (1993) ..... side 45

Arne Gravlund
Bo Daugård ..... side 48

Vagabonderne på Bakkegården
Søren Møller ..... side 51

Nørlund Plantage under 2. verdenskrig
Svend Nielsen (1993) ..... side 53

Naturcenter Harrild Hede
Torben Bøgeskov, naturvejleder ..... side 57

Ud med skolen
Elsebeth Houe ..... side 63

Holtum Å
Torben Kjærgaard Andersen, naturvejleder ..... side 67

Harrild Vandmølle Dambrug
Bo Daugård ..... side 73

Nørlund Plantage til 1990
Holger Torp (1993), fhv. skovfoged ..... side 85

Nørlund skovbrug 2014
Hans Jensen, skovfoged ..... side 89

Ene på heden
Anna Kjærgaard Kristiansen og
Jan Kjærgaard Jensen, naturvejleder ..... side 93

Sandflugtsbekæmpelsen og Casper Møller
Bo Daugård ..... side 99

Nørlundbranden 1971
Bo Daugård ..... side 107

Harrild Hede – karakterfugle
Bo Daugård ..... side 113

Urfuglen
Christian Hjorth ..... side 119

Da hjejlen forsvandt
Egon Østergaard ..... side 122

Hvor natravnen spinder
Bo Daugård ..... side 124

Pattedyr
Hans Jensen, skovfoged ..... side 127

Padder og krybdyr
Jan Kjærgaard Jensen, naturvejleder ..... side 135

Sommerfugle
Morten D.D. Hansen, museumsinspektør ..... side 145

Guldsmede
Morten D.D. Hansen, museumsinspektør ..... side 149

Edderkopper, biller og bier
Morten D.D. Hansen, museumsinspektør ..... side 153

Planter
Niels Peter Brøgger ..... side 157

Svampe
Niels Peter Brøgger ..... side 161

Laver
Niels Peter Brøgger ..... side 165

Anekdoter
Hans Jensen, skovfoged ..... side 169

Ud på tur med...
...naturvejlederen – *Torben Bøgeskov* ..... side 174

...bankmanden – *Niels Peter Brøgger* ..... side 177

...friluftsmennesket – *Kaj Bendt Mikkelsen* ..... side 179

...hedefruen – *Trine Sandgren* ..... side 180

Litteraturliste ..... side 183

Forord

"Et af de tristeste Steder på denne Jord..."

"I 1791 kom jeg til Store og Lille Nørlund for at undersøge den derværende Sandflugt. Allerede i flere Miles Afstand øjnedes den som en Hedebrand højt i Luften. Beboerne mødte mig grædende og viste mig deres Ejendommes Ødelæggelse. Der blæste en hård Nordvest, og man turde ikke bringe mig ind i Sandflugten af Frygt for at køre vild. Rejsen blev alligevel foretaget, og da jeg kom ind på denne Flyvesandsstrækning, kunne jeg næppe åbne et Øje. Alle Genstande forsvandt. Man så kun Røg og Sand, som gjorde Solen kobberfarvet."
Sådan skrev professor E. Wiborg, som af den danske stat var udpeget til at have inspektion med de foranstaltninger, som måtte træffes i Danmark til flyvesandets dæmpning. For at underbygge Wiborgs beskrivelse af Nørlund Sande skal naturligvis Enrico Mylius Dalgas citeres fra hans bog fra 1867 "Geographiske Billeder fra Heden. Her skrev han ligeud: *"Et af de tristeste Steder på denne Jord er dog Nørlunde Sande."*

Ovenstående uddrag er hentet fra første udgave af bogen om Nørlund Plantage og Harrild Hede – Historie og natur, som blev udgivet i 1993. Mere end 20 år er gået, og det nye udgivelsesår for denne bog bliver 2014. Lad os håbe, at bog nummer 2 også de næste mange år vil være med til at skabe og fastholde interessen og nysgerrigheden for disse smukke og unikke områder, som giver de besøgende indtryk af tidløshed, skønhed og fred og ro. Ofte er det kun de hviskende graner i plantagen, der omkranser hederne, som svagt kan høres. Det er ikke alt fra den gamle bog, som overlevede tidens gang. Men nogle kapitler er bevaret uændret, andre afsnit er udbygget og forbedret, og helt nye historier og forfattere er kommet til. Billedmaterialet er ændret og forbedret. Bogens nye titel "Harrild Hede og Nørlund Plantage – Historie og natur" indikerer også, at fokus er flyttet fra Nørlund Plantage til Harrild Hede.
Harrild Hede og Nørlund Plantage på tilsammen cirka 3000 hektar ligger midt i Ikast-Brande Kommune. Med en unik beliggenhed ned til Holtum Å lige syd for Harrild Hede indviedes 4. april 2013 et moderne naturcenter på ejendommen Harrildgård, den tidligere Harrild Vandmølle.
Ikast-Brande Kommune og Naturstyrelsen gik sammen om dette projekt. Med udgangspunkt i Harrildgård er der blevet skabt et væld af muligheder for at udnytte Harrild Hede og Nørlund Plantages kvaliteter til aktiviteter til gavn for børn og unge fra skoler og institutioner, aktive fra kommunens foreninger, natur- og lokalhistorisk interesserede, motionister, turister og andre, som vil benytte centret som udgangspunkt for sundhedsfremmende aktiviteter i naturen.
Et særligt formål for naturcentret vil være at tilbyde en unik formidling af hedens natur og kulturhistorie samt de plejetiltag, der pågår i regi af et EU-LIFE Hedeprojekt. Der er bevilget 30 mio. kr. til projektet. 40% af pengene forventes anvendt på Harrild Hede og andre heder i Nørlund Plantage. Formålet er at genoprette og bevare nogle af de store jyske hedeområder, før det er for sent. I dag står så som en konsekvens af LIFE Hedeprojektet Naturcenter Harrild Hede, hvor de gamle bygninger til Harrild Vandmølle er revet ned, og nye tidssvarende bygninger har erstattet de gamle. Stuehuset er moderniseret, så hele komplekset fremover kan fungere som naturskole for kommunens institutioner og skoler samt som "grønt forsamlingshus" for foreninger hjemhørende i kommunen. Der er etableret naturrum, hvor lokale foreninger, andre borgere og turister kan slå sig ned og spise en madpakke, drikke en kop kaffe eller holde møde – samtidig med at de besøgende kan få informationer om hedens natur og kulturhistorie.
Da man gennemførte de første hedefredninger i Danmark, gjorde følgende tanker sig endnu gældende, at



Niels Peter Brøgger t.v. og Bo Daugaard t.h.
Foto: John G. Dinesen.

man bedst kunne bevare lyngen ved at give den fred og ro uden indgribende forstyrrelser. I dag ved vi, at det er nødvendigt at pleje heden med forskellige metoder såsom slåning og afbrænding af lyngen, ellers springer heden før eller siden i skov. Heden er nemlig ikke et stykke ren natur, men i allerhøjeste grad et landskab, der er formet af mennesket som et kulturlandskab.

"Stundom, naar jeg vandret ret ude i den store Alhede, hvor jeg kun har havt den brune Lyng omkring mig og den blaae Himmel over mig; ..."
Når vi læser denne indledning til "Hosekræmmeren", dukker Steen Steensen Blichers navn op i vores hukommelse. Han skabte et stemningsbillede. Men faktisk var der også noget helt andet i den berømte indledning og kærlighedserklæring, idet heden i 1820'erne var under begyndende opdyrkning og tilplantning, og "Hosekræmmeren" blev i realiteten et forsvar for heden. Steen Steensen Blicher (1782-1848) var den første, som for alvor og med stolthed vedkendte sig heden som sin hjemstavn. Med digtet "Mit Fødeland" fra 1814 erklærede Blicher sin kærlighed til den jyske hede. Dog skal det siges, at Blicher ganske vist gav udtryk for hedens skønhed. Samtidig var han som landøkonom fuldt ud klar over de muligheder, som en opdyrkning og tilplantning af heden rummede. Nedenstående uddrag er hentet fra hans digt "Kjær est du Fødeland", sødt er dit navn.

"Min Fødestavn er Lyngens brune Land
Min Barndoms Sol har smilt på mørken Hede,
Min spæde Fod har traadt den gule Sand,
Blandt sorte Høje boer min Ungdoms Glæde.
Skjøn er for mig den blomsterløse Vang,
Min brune Hede er en Edens Have:
Der hvile ogsaa mine Been engang,
Blandt mine Fædres lyngbegroede Grave."

I en rapport fra Skov- og Naturstyrelsen, Heden i kunst, litteratur og folkelig fortællekunst, har Søren Toftgaard Poulsen museumsinspektør ved Museum Midtjylland på humoristisk måde beskrevet folks normale opfattelse af "Det mørke Jylland". Udtrykket er fra 1890'erne, da Jylland mange steder var tyndt befolket, og især af københavnere blev betragtet som kulturelt formørket og præget af Indre Mission.

"For næsten 30 år siden, da jeg læste i København og ofte rejste frem og tilbage med tog mellem Vestjylland og hovedstaden, havde jeg engang en lille oplevelse, som jeg endnu husker tydeligt. Jeg skulle hjem til Vestjylland. Togvognen var en af de gamle kupévogne og ved vinduet sad et par nydelige midaldrende damer.
Alt undervejs tværs over Sjælland og Fyn blev kommenteret af de snakkesalige kvinder. Selv de mange baghavers tørresnore med vasketøj fik de relevante bemærkninger. Efter Vejle sneglede toget sig op gennem Grejsdalen til Jelling. Hvor er porten dog til Vestjylland smuk. Det syntes mine to medrejsende naturligvis også. Men da toget satte sig i bevægelse efter et kort ophold i Jelling, lænede den ene af damerne sig mageligt tilbage i sædet, trak frakken tættere om sig, lukkede øjnene og deklamerede med høj stemme, at nu kunne man ligeså godt sætte sig til at sove, for nu er der ikke mere at se på, før vi nåede Holstebro. Jeg var naturligvis lamslået. Sikken opfattelse af det Vestjylland, som jeg holder så meget af. Den lille uskyldige episode har naturligvis brændt sig ind i min hukommelse, fordi den er en ofte almindelig opfattelse af Vestjylland."

Lad os håbe, at denne bog vil gøre vendingen "nu er der ikke mere at se på" til skamme.
Til sidst en stor tak til alle dem, som har hjulpet og bidraget med deres artikler, fotos og oplysninger.
Ligeledes tak til lokalhistorisk arkiv på Ikast Bibliotek.

Redaktionen



Indlandsklitter i hedeområdet mellem Kæret og Kølkær Top. Bemærk det lyse sand, som klitterne er opbygget af. Foto: Ove Pedersen.

Landskabsdannelsen

Af Ove Pedersen

De fleste vil nok betegne områderne ved Nørlund Plantage og Harrild Hede som naturområder.
I virkeligheden er der tale om kulturområder, da hele området i stor grad er præget af menneskelig aktivitet. Både plantagen og hedeområderne er menneskeskabte. Men som det er tilfældet med hele Danmarks natur, skal vi tilbage til tiden efter istiden for at finde det oprindelige danske landskab.

Istiderne

Igennem Jordens lange historie på 4,5 milliarder år har Jorden været udsat for store udsving i klimaet. Kuldeperioder har afløst varmeperioder, og varmeperioder har afløst kuldeperioder. Klimaforandringer er i sandhed ikke noget nyt fænomen. Igennem de sidste ca. 800.000 år kan der i Nordeuropa, og dermed også i Danmark, registreres spor efter 7 kuldeperioder, med mellemliggende varmeperioder. Kuldeperioder betegnes som regel istider, og specielt de sidste 2 istider har sat sit præg på udformningen af det danske landskab. Den næstsidste istid betegnes som Saale-istiden og havde stor udbredelse ned i Europa. Saale eller Halle, som det hedder i dag, betegner netop denne is' sydlige udbredelse. Saale isen dækkede derfor hele det danske område. Saale-istiden varede ca. 300.000 år, og isen forsvandt fra Danmark for ca. 125.000 år siden. Spor efter denne istid kan findes i området ved Nørlund/Harrild, men det vender vi tilbage til.

Efter Saale-istiden blev klimaet varmere, men den varme periode blev i geologisk tidsregning meget kort. Allerede efter ca. 10.000 år begyndte klimaet igen at blive koldere. En ny istid var på vej. Denne istid fik navnet Weichsel-istiden og kom til at vare i ca. 100.000 år. Weichsel-istiden fik navnet efter en flod i Polen, som afgrænsede den sydlige udbredelse. Weichsel-istiden sluttede for ca. 15.000 år siden og er den geologiske begivenhed, der har haft størst betydning for udformningen af det danske landskab og dermed også Nørlund/Harrild-området.

Weichsel isen dækkede ikke hele Danmark, da isranden lå ved en linje fra Bovbjerg til Hald ved Viborg og ned til Padborg. Den såkaldte hovedopholdslinje. Figuren på næste side viser isens maksimale udbredelse (hovedopholdslinjen) ved 1) og efterfølgende afsmeltning.
Ved at nærlæse kortet kan det ses, at Nørlund/Harrild-området ikke var dækket af is i Weichsel-istiden.

Nørlund Plantage og Harrild Hede

Den danske geolog Per Smed har udformet et meget detaljeret kort over det danske landskab (se side 9).
I den højre side af kortet viser de brunlige farver det område, der var dækket af is i den sidste istid, mens den øvrige del af kortet viser de to fremherskende vestjyske landskabsformer, nemlig bakkeøerne og smeltevandssletterne. Bakkeøerne er markeret med brunlig skravering og hedesletterne med prikkede linjer. I øvrigt er der netop i dette område stor tvivl om hovedopholdslinjens placering. Der er noget, der tyder på, at opholdslinjen har ligget lidt mere mod vest end tilfældet er på kortudsnittet. Det betyder, at hovedopholdslinjen har været meget tæt på, og måske endda delvis henover Nørlund Bakkeø, som er markeret på kortet.

På kortudsnittet er følgene bakkeøer navngivet: Bording Bakkeø, Nørlund Bakkeø og Isenbjerg (Isenbj). Hele den vestlige del af kortudsnittet, hvor bl.a. Herning er navngivet, viser en del af Danmarks største bakkeø, Skovbjerg Bakkeø. Imellem bakkeøerne ses områder med smeltevandsslette, eller hedeslette som det også kaldes.
Nørlund Plantage og Harrild Hede er placeret på og omkring Nørlund Bakkeø. Lige under Nørlund Bakkeø

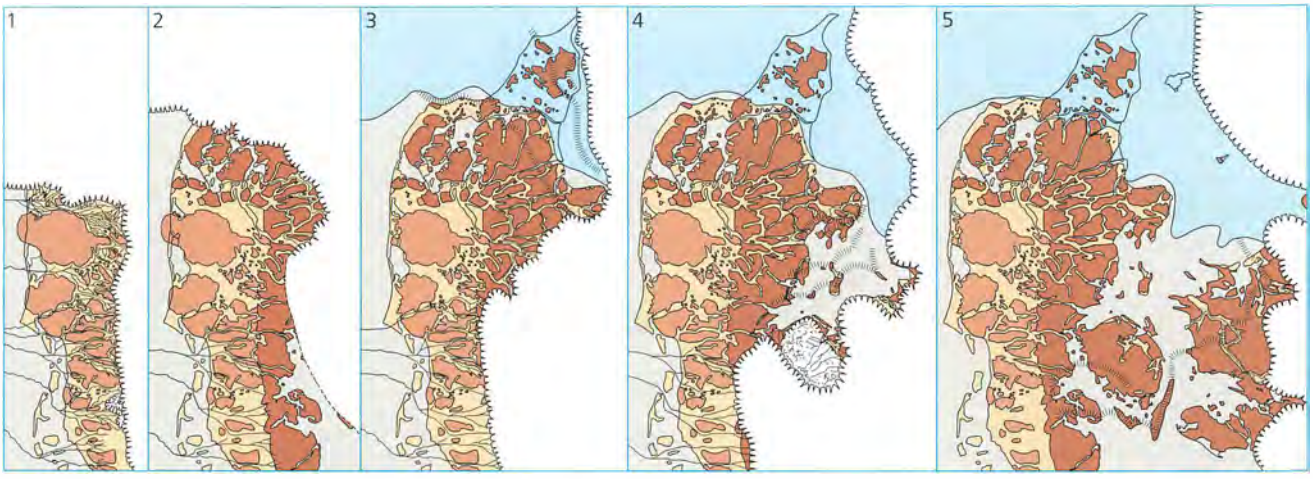

Isens afsmeltning efter sidste istid. Copyright: Denstoredanske.dk/Carsten Thuesen.



Geologi. *Stadier af isens afsmeltning.* **1** *Isen nåede for ca. 18.000 år siden til hovedopholdslinjen. Foran isfronten omkring moræneaflejringer fra næstsidste istid (Saale-istiden) aflejredes smeltevandssletter. Det vestjyske hedeslette/bakkeølandskab dannedes.* **2** *Afsmeltningen var begyndt. En israndslinje dannedes over Mors, Fur og Himmerland. Gudenåen løb foran isranden mod nord gennem Skals Ådal til Hjarbæk Fjord.* **3** *Fornyet isfremstød af den såkaldte ungbaltiske is kom fra SØ, og gletsjeren gjorde i en periode ophold ved Den Østjyske Israndslinje for ca. 16.000 år siden. Yoldiahavet dækkede store dele af Vendsyssel; Mols Bjerge og Tirstrup Hedeslette dannedes. Gudenåen løb til Randers Fjord.* **4** *Lillebælt- og Storebælt-gletsjeren foretog fornyede fremstød, på Fyn var dødis under afsmeltning. Bregninge Hedeslette og Ods Herred-Buerne dannedes.* **5** *Øresunds-gletsjeren dækkede Nord- og Østsjælland; Møn var klemt inde mellem to gletsjertunger.*

kan der på kortet (over EJS i EJSTRUPHOLM) iagttages en mindre unavngivet bakkeø. Imellem Nørlund Bakkeø og denne mindre bakkeø er Ikast-Brande Kommunes Naturcenter placeret, cirka der, hvor Holtum Å (sort streg på kortet) slår et sving mod nord. Mens det meste af Nørlund Plantage således ligger på Nørlund Bakkeø, ligger Harrild Hede området både på bakkeø og på hedeslette. Når man færdes i terrænet er det meget svært at afgøre, hvornår man er på bakkeø, og hvornår man er på hedeslette. Et godt indblik i forholdene kan man få, hvis man går/kører/cykler fra Naturcentret mod nord ad Skovlyvej. Vejen er uden de store bakker, og landskabet er hedeslette. Når man ankommer til området ved Ravnsbjerg og oldtidsagrene, kører man op ad bakke og helt bogstaveligt op på Nørlund Bakkeø. Hertil kommer, at området siden sidste istid har været præget af sandfygning, hvorved der er dannet klitter – de såkaldte indlandsklitter, som let kan forveksles med bakkeørester.



Isenbjerg Bakkeø. Foto: Niels Kjeldsen.

Bakkeø

Bakkeøerne var ikke dækket af is i den sidste istid og er derfor udformet af isen i den næstsidste istid, Saale-istiden. Isranden stod i sidste istid ved hovedopholdslinjen, og store mængder af smeltevand strømmede

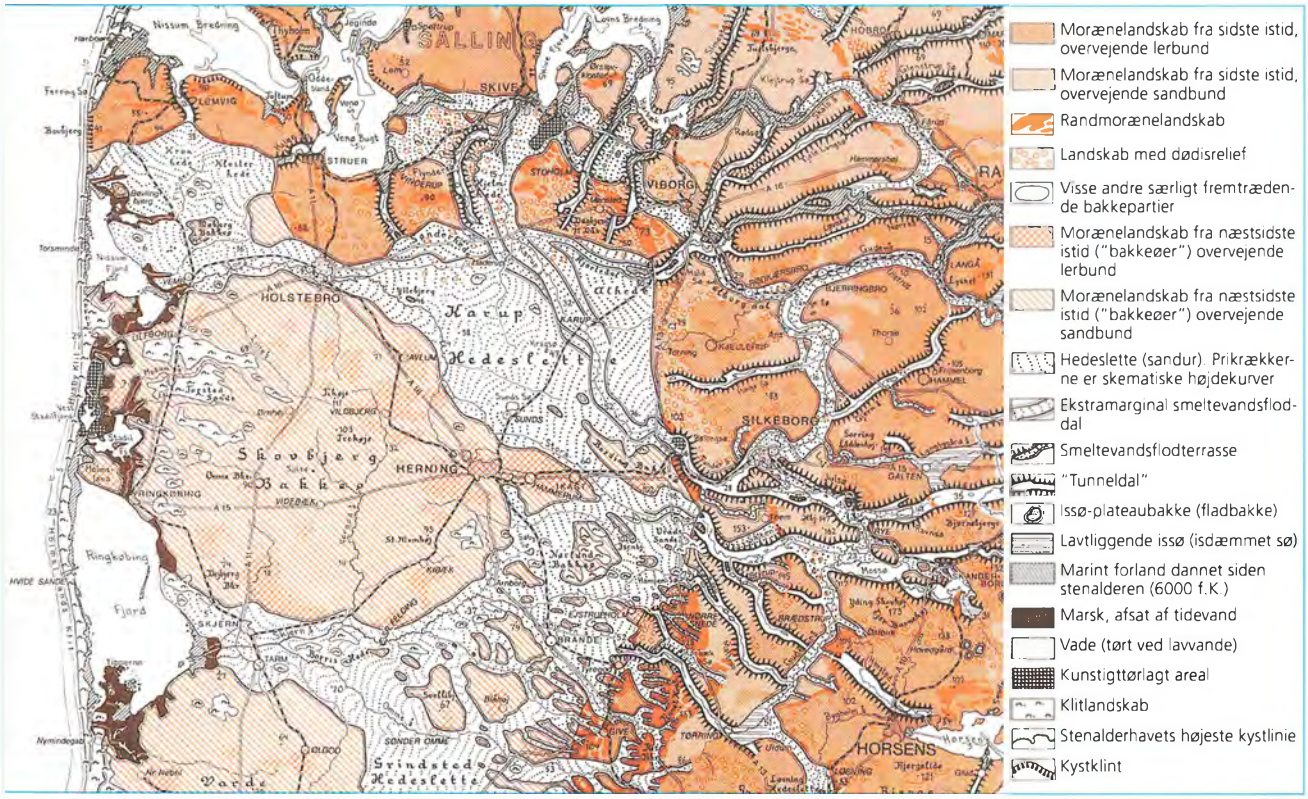

Landskabskort over Danmark, Blad 2, Midtjylland, Per Smed. Copyright: Goforlag.

ud over Vestjylland. Vandet løb uden om de højeste partier, som blev stående tilbage som "øer" i smeltevandsstrømmene. Deraf navnet bakkeøer. Bakkeøerne er således udformet for mere end 100.000 år siden. På Naturstyrelsens kort er der bakkeø ved Castenschiolds høj og fra Ravnsbjerg og nordpå.
Hertil kommer enkelte små unavngivne bakkeødannelser. Den geologiske betegnelse for bakkeøerne er moræne, som også betegner de store områder af Danmark, der var dækket af is under sidste istid. Morænen fra sidste istid er meget næringsrigt og derfor god landbrugsjord. Den gamle moræne fra næstsidste istid, som bakkeøerne består af, har været udsat for vind og vejr gennem mere end 100.000 år og er derfor udvasket for næringsstoffer og udjævnet på grund af jordflydning.

Et godt bevis på vejrets påvirkning er det store antal af facetslebne sten, de såkaldte vindslebne sten, som kan findes overalt på bakkeøerne og også på Harrild Hede. Stenene er sandslebet i fine facetter af kraftige sandstorme gennem de mange år. Stenene ligger typisk i jordoverfladen.
Som nævnt kan det i området være svært at skelne mellem de forskellige landskabstyper. Men ikke langt derfra ligger bakkeøen Isenbjerg, som af mange beteg-



Vindsleben sten fra Harrild Hede.
Stenen på billedet er ca. 15 cm lang. Foto: Ove Pedersen.

nes som skoleeksemplet på en bakkeø. Isenbjerg ligger i et hjørne af Gludsted Plantage – se landskabskortet på foranstående side – og rejser sig markant op over den omkringliggende hedeslette.

Hedeslette

Langt de største dele af Nørlund Plantage og Harrild Hede er bakkeølandskaber med indlandsklitter. Men ind imellem bakkeøerne findes den anden typiske vestjyske landskabsform, nemlig hedesletterne. Hedesletterne er flade områder imellem bakkeøerne, og de er i bogstavlig forstand skyllet flade af de store mængder af smeltevand, der i sidste istid strømmede ud fra gletsjerkanten. Området fra Naturcentret og op mod Ravnsbjerg er hedeslette, og dette hede-sletteområde er af størrelse meget beskedent i forhold til f.eks. Karup Hedeslette. (Når man kører fra Ikast til Ilskov og videre til Holstebro kører man på Karup hedeslette hele vejen). Isenvad ligger også på hede-slette, og strækningen mellem Isenvad mod Ejstrupholm er også hedeslette, indtil man rammer Nørlund Bakkeø, hvor Nørlund Plantage begynder. Her kører man op på Nørlund Bakkeø, og hele vejen gennem plantagen kører man på bakkeøen. Ved plantagens sydlige rand (før højspændingsledningerne) kører man igen ud på den flade hedeslette.

Smeltevandsdal

Smeltevandet i den sidste istid skabte hedesletterne. I tiden efter er mange af smeltevandssletterne blevet bearbejdet af vandløb, som har skåret (eroderet) dale i den flade slette. Kvindebæk ligger i bunden af en smeltevandsdal, og de forholdsvis stejle dalsider langs med bækken er skabt af bækkens strømmende vand, som har eroderet sig ned i hedeslettens sand og grus.

Ledeblokke

En af de metoder, som danske istidsforskere bruger til at beskrive, hvorfra isen i istiderne kom, er en tælling af de såkaldte ledeblokke. Ledeblokke er klippestykker fra klippeformationer, som kun findes bestemte steder. En af de mest kendte ledeblokke er rombeporfyren. Rombeporfyr findes i faste klippeformationer i egnen omkring Oslo i Norge, og den eneste måde disse rombeporfyrer kan blive transporteret til Danmark og til Harrild Hede området, er ved isens hjælp.
Når istidernes gletsjere har passeret Osloområdet, er stykker af rombeporfyren blevet frosset fast i bunden af isen og transporteret mod syd. Når isen så på et tidspunkt smeltede, blev klippestykkerne liggende tilbage. Med andre ord: En del af den is, der i istiderne har dækket Harrild området, er kommet fra egnen omkring Oslo.

I området ved Kæret, syd for Kølkær Top, findes et stort antal store sten fritlagt i terrænet. Ved en nærmere iagttagelse, kan der blandt de store sten blandt andet, findes rombeporfyrer. Disse store sten er også ledeblokke, men da isen ikke kom så langt mod vest i sidste



Et udsnit af de frilagte store ledeblokke i området ved Kæret. Foto: Ove Pedersen.



Rombeporfyr fundet i Nørlund Plantage. Kaldes også "spegepølsesten" grundet de hvide partier. Foto: Niels Peter Brøgger.



Den forholdsvis brede smeltevandsdal, som er eroderet af Kvindebækkens strømmende vand. Foto: Ove Pedersen.

istid i dette område, stammer disse ledeblokke fra næstsidste istid. Stenene har oprindeligt været dækket af sand og grus, men på grund af sandfygning er stenene blevet frilagt. Området er absolut værd at besøge.

Den oprindelige landskabsdannelse i Nørlund Plantage og Harrild Hede skal således tillægges de sidste to istiders enorme kræfter. Bakkeøerne fra forrige istid og hedesletterne fra sidste istid.
Efter den sidste istid fortsatte vind og vejr med at forme/omforme på landskabet. Klimaet efter istiden var koldt, og jorden var dybfrossen. Den såkaldte permafrost. Efterhånden som klimaet blev varmere, tøede jorden op, og specielt på bakkeøerne forekom der jordflydning, når den optøede overfladejord gled nedad den stadig frosne underliggende jord. Efter at permafrosten slap taget er landskabet formet af vind og vand, inden mennesket for alvor tog over.

Den endelige landskabsudformning er resultatet af menneskers virke, og området må derfor betegnes som et kulturområde og ikke et naturområde.



Hedeafbrænding marts 2011. Foto: Naturstyrelsen.

Heder og hedepleje

Af Hans Jensen

Følgende forsøg på at forklare hedernes tilblivelse, vedligehold samt senere fredning og pleje skal ikke læses som en doktorafhandling, men som en praktikers hurtige bud på hvordan hederne opstod, hvordan de blev vedligeholdt, og hvad man kan gøre for at redde det skattede kulturlandskab, som de sidste heder udgør.
Efter sidste istid, der sluttede i Danmark for godt 10.000 år siden, udviklede vegetationen sig i Danmark, så landet omkring ældre stenalder for en stor del var dækket af skov. Før de første agerdyrkere begyndte at rydde skov for 4-5000 år siden, var landskabet domineret af skov. Arter som: Elm, eg, lind, fuglekirsebær, hassel, rødel, tjørn, hindbær, kristtorn, skovfyr og ene dannede en relativ lysåben skov. I yngre stenalder blev danskerne mere bofaste og tog fat på at rydde skov for at dyrke jorden. Man brændte den eksisterende skov ned for efterfølgende at dyrke landbrugsafgrøder, indtil jorden var udpint, hvilket skete efter få år på de sandede vestjyske jorde. Så måtte man brænde mere skov ned, mens de opgivne agre overgik til græsning.
De græssende dyr forhindrede skov i at genindfinde sig, og langsomt men sikkert reduceredes skovarealerne i Danmark. Dertil kom behov for træ til skibs- og husbyggeri, træ og løv til foder, brænde til opvarmning, kalkbrænding og saltsydning o.s.v. Kort fortalt var skovarealet i Danmark reduceret til kun at dække 4 % af landets areal, da man nåede frem til år 1800.

I Vestjylland, hvor jordbunden er mager og sandet, inklusive bakkeøerne, hvor jorderne ofte er stærkt udvaskede, var for 100-200 år siden præget af hedevegetation, men i modsætning til hvad mange tror, var det egentligt ikke en katastrofe. Bønderne, der levede på hedeegne, havde fundet ud at leve som hedebønder. Jeg plejer at sige, at "man levede af og med og på lyngen" En typisk hedegård lå normalt ved en ådal, således at der var eng til rådighed. Man sagde: "Eng er agers moder", hvilket betød, at når man havde græsning og mulighed for høslæt, kunne man holde kreaturer - d.v.s. enkelte malkekøer eller evt. et par stude til opfedning. Kreaturer gav gødning, så man kunne gødske den lille opdyrkede hedelod og kålgården. De udstrakte tilliggende hedearealer bidrog med lyng til fåregræsning, lyng til brændsel, lyng til tækkemateriale (ofte blandet med rughalm), ung lyng til vinterfodring, lyng til sengehalm og koste, revling til rebfletning og tyttebær til syltetøj. Hedebondens brug af hedearealerne indbefattede også brug af lyngtørv, som er det lag af uomsat organisk materiale, der ophobes under lyngvegetationen gennem års vækst. Lyngtørv anvendtes som byggemateriale til huse, dyrefolde, diger, brændsel i bageovn, isolering udenom huset, og fremfor alt blev tørven anvendt til "træk", hvilket indebar, at man lagde lyngtørv under kreaturer om vinteren. Man brugte også træk tørv til at holde på "værdierne" på møddingen, hvorefter tørv og møg blev findelt med en møghakke og kørt på indmarken sammen med evt. askegødning, som man fik ved afbrænding af lyngtørv. Der foregik altså en løbende transport af næring fra de store hedearealer ind til de små indmarker.

Hedebonden var græsmarksbruger, han var ikke agerbruger. Man var stort set selvforsynende, men kunne ofte have en større eller mindre ekstra indtægt, på forskellig vis. På vores egn er det vidst en kendt sag, at mange skaffede ekstra indtægter ved at strikke hoser, der kunne sælges til de omvandrende hosekræmmere. Nogle steder brændte man teglsten eller fabrikerede jydepotter. Omkring Ribe var der mange, der organiserede smugling af stude uden om grænsekontrollerne ved den dansk-tyske grænse. Måske kunne man høste så betragtelige mængder af tyttebær, at de kunne sælges. Nogle hedeegne bød på mulighed for arbejde uden for egen bedrift i perioder: Kalkminerne, stude-

drift. Fælles for alle den slags nebengeschæfter var som regel, at indtægterne ikke var beskattede, i modsætning til agerbrug, hvor bønderne måtte betale hartkornsskat. Fra engang i midten af syttenhundredetallet forsøgte statsmagten at få hedebønderne til at opdyrke flere af de tilsyneladende golde hedestrækninger, men det gik trægt. Folk i østdanmark mente i ramme alvor, at hedebønder var dumme, når de ikke kunne finde ud af at dyrke korn, eller i hvert fald var de dovne, og de brød sig ikke om at få sved på panden. Man forsøgte ovenikøbet at lokke (kartoffel) tyskere op i håb om, at de ville kunne hjælpe hedebønderne til at blive dygtigere planteavlere. Det hjalp nu heller ikke meget, for kun de færreste af indvandrerne blev, og de havde ikke større held med at omvende hedebønderne til at blive agerdyrkere.
Sandheden var vel, at hedebonden generelt levede helt godt. Man havde indrettet sig. Man vidste godt, at en hedegård var afhængig af både ådalen og de mange ha. lyng/græs hede. Når en fader døde, arvede en søn hele hedegården. Var der flere sønner, end der var arbejde til lokalt, måtte de udvandre. Man levede så afsondret på heden, at kongemagten ofte overså hedebonden, når der skulle indskrives mandskab til de endeløse krige på Europas slagmarker. Fremfor alt så hedebonden ingen idé i at forsøge at vride mere korn, end det man selv skulle bruge, ud af den karrige sandjord blot for at betale skat af de surt tjente penge.



Martsafbrænding til højre. Kun lyngplanterne er brændt og ikke lyngtørven. Foto: John C. Dinesen.

Livet som hedebonde var dog langt fra sorgløst, og katastrofer var ikke ualmindelige. Gik der ild i heden en sommerdag, lurede sulten lige om hjørnet. Var al lyngen og lyngtørven væk, manglede man i år fremover nogle af grundstenene for eksistensen på heden. Værre blev det ovenikøbet, hvis det blottede sand valgte at forlade matriklen. Sandflugt kunne lægge store områder øde i årtier.
Når der var krig, drog hærgende hære gennem landskabet, og pest-epidemier lagde jævnligt egne øde, men når befolkningen atter kom på fode, vendte man tilbage til tilværelsen som hedebønder.

Opdyrkning af hede i større stil blev først interessant i forbindelsen med industrialiseringen og befolkningstilvæksten i Europa og den deraf stigende efterspørgsel på landbrugsprodukter. Da Danmark i 1864 tabte mere end en trediedel af sit samlede areal til Tyskland, blev Hedeselskabet stiftet med håb om at sætte yderligere skub i hedeopdyrkning, engvanding, skovrejsning, landindvinding o.s.v.
Selvom det vist ikke var Enrico Mylius Dalgas, Hedeselskabets berømte far, der udtalte det berømte rim: "For hvert et tab, igen erstatning findes – hvad udad tabes skal indad vindes", blev det en slags mantra for hedeopdyrkere i mange årtier frem. Man gik virkeligt op i at få has på hederne, men til held for vore dages naturelskere var der trods alt nogen, der fattede, at man var tæt på at fjerne en naturtype aldeles fra danmarkskortet. Forfatteren, præsten, jægeren og naturelskeren, St. St. Blicher så, hvad der var ved at ske og gjorde opmærksom på det. Det samme gjorde blandt andre også H. C. Andersen, og i 1913 var det digteren Jeppe Aakjær, der foranledigede, at Hjerl Hede blev fredet. Herefter fulgte fredningen af flere heder i Jylland, heriblandt Kongenshus og Harrild Hede. De første hedefredninger var såkaldte status quo fredninger: Hederne skulle henligge urørte til evig tid. Det gik dog hurtigt op for de arealansvarlige, at det ikke var vejen frem. Træer indfandt sig på de fredede heder, og der måtte en tilføjelse til fredningsdeklarationen: – Med mindst 5 års interval skal træopvækst fjernes. Få år efter var den gal igen: Lyngplanterne døde af alderdom, når de ikke længere blev "mishandlet" af hedebonden. Så kom der en tilføjelse

i fredningsdeklarationen, der gav tilladelse til afbrænding, afgræsning eller afslåning af lyngen. Sådan har man forsøgt at pleje heder i de sidste årtier.
Nu viser det sig så, som man kunne forvente, at hederne er under pres igen. Der er efterhånden ophobet så meget næring i lyngskjolden (lyngtørven), at græsser m.m. truer med at udkonkurrere hedevegetationen!
For yderligere at forværre situationen modtager de fleste heder i Vestjylland i størrelsesordenen 20-30 kg luftbåret kvælstof årligt fra landbruget. Heder såvel som andre naturtyper, der er knyttet til næringsfattig jord, forarmes, idet de beriges. Udover at hedevegetationen bliver trængt af græsser og anden vegetation, har den ophobede næring i lyngtørven den følge, at lyngens bladbille får optimale betingelser til at lægge æg, overvintre, forpuppe sig og skjule sig for sine naturlige fjender. Bladbilleangrebene gentager sig med få års mellemrum, og ved hvert angreb vokser græsarealerne yderligere på bekostning af arealer med hedelyng.

LIFE Hedeprojektet

Man forsøger på forskellig vis at begrænse landbrugets uheldige udledning af specielt kvælstof, men under alle omstændigheder er mængden af plantenæringsstoffer alt for høj. Skal man endnu engang redde de sidste rester af hede, er det på høje tid at gribe til handling.
Fra 2011 frem til 2015 eller 2016 deltager Naturstyrelsen Midtjylland (Nst) i et omfattende hedepleje-projekt. Med støtte fra EU gennemfører Naturstyrelsen projektet: "LIFE Hede".
LIFE Hedeprojektet omfatter udover Harrild og Nørlund hederne under Naturstyrelse Midtjylland, heder ved Ulfborg (Nst. Vestjylland), heder under Nst. Blåvandshug, og heder omkring Randbøl under Nst. Trekantområdet. Alle hederne har det tilfælles, at de er tilbøjelige til at springe i græs og evt. skov som en konsekvens af for megen næring. Hvis vi med LIFE Hedeprojektet kan redde nogle hundrede ha. hede og ved samme lejlighed få udviklet nye metoder til at få udpint de gamle heder på en økonomisk forsvarlig måde, må målet siges at være nået.
På nogle af de involverede enheder vælger man at benytte projektmidler til at sammenlægge større heder ved at fjerne mellemliggende skov. På Nst. Midtjylland satser vi på at få ført flest mulige arealer tilbage til en gunstig bevaringsstatus ud fra en betragtning om, at det ikke giver mening at lave flere heder, når det kniber med at pleje og vedligeholde dem, vi allerede har.
De mest anvendte plejemetoder hidtil har været afbrænding i marts måned og afhøstning i forår eller sensommer. Derudover forsøger Nst. Midtjylland at skrælle tørven af, samt at dyrke et par landbrugsafgrøder for derefter at lade den udpinte jord blive til hede igen.

Afbrænding

Kontrolleret afbrænding i tør periode i marts: Man slår uden om større eller helst mindre areal, hvorefter der ud fra det slåede spor i læsiden brændes et brandbælte. Modilden antændes v.h.a. håndsprøjter med dieselolie, og ilden holdes under kontrol af et par skovarbejdere med branddaskere. Når det brændte brandbælte findes tilstrækkeligt, lader man ilden selv om resten, eller man antænder en medvindsbrand fra vindsiden af arealet. Efter kort tid har ilden fortæret det meste vegetation, røgen lægger sig, og man kan gå videre til et nyt areal. Resultatet er som regel, at der kommer ny dværgbuskvegetation, og lyngen blomstrer allerede samme år, men tørven er ubeskadiget, da den er sjask våd i marts måned. En fordel ved afbrændingen er, at der kan afbrændes i stærkt kuperet terræn.
Kunne det lade sig gøre at brænde hedearealer af midt om sommeren, var det uden tvivl en særdeles effek-



Afskrælning af græs og lyngtørv ned til sandet. I baggrunden en dynge med den afskrællede lyng og tørv. Foto: Niels Peter Brøgger.



Boghvede og rug. Foto: Søren Møller.

tiv metode til at nulstille en hede og give lyng, laver, ulvefødder m.m. en fordel i konkurrencen med græs og træer. Det kunne lyde enkelt, men for det første siger reglerne om afbrænding i natur, at der ikke må brændes i tidsrummet fra 1.april til 31. august. Dette er naturligvis både bestemt af hensyn til dyr og fugle og af hensyn til den øgede brandfare i den tørre årstid. Skulle vi opnå dispensation til afbrænding sidst i august, står vi stadig med det problem, at det er vanskeligt at styre ilden, når den ikke går ud af sig selv. Der skal døgnvagt på opgaven, og i vore dage har vi kun akkurat nok skovarbejdere til et hold.

Afhøstning

Der slås enten med skivehøster eller med slagleklipper. Ved skivehøstning bliver den afslåede lyng efterfølgende revet sammen og efter et par dages tørring presset i baller og solgt til mønningsmateriale (rygning på stråtag). Ved slaglehøstning samles det afhøstede materiale op med det samme og kan som regel afhændes til feks. dybdestrøelse eller brændsel.
Afhøstning kan kun praktiseres på rimeligt plane arealer. Ved afhøstning opnås nogenlunde samme resultat som ved martsafbrændingen, man fjerner kun vegetationen ikke tørven. Er der lyng i forvejen, vil der som regel straks komme lyng igen, men næste lyngbilleangreb venter lige om hjørnet.

Andre plejemetoder

Med LIFE Hedeprojektet håber vi at komme videre med metoder til radikalt at angribe lyngtørven. Vi har på en del arealer forsøgt at skrælle tørven af med en knuser monteret med en bio pick-up. Udstyret er ret kostbart at køre med, og det kræver ret plane arealer, der ikke må være fugtige. Endvidere har det vist sig, at tilstedeværelsen af sten er et problem. Nørlund er en gammel bakkeø, og mange af de sten, der ligger i landskabet, er smukke, facetslebne sten, slebne af sand og iskrystaller under sidste istid. Hvis afskrælleren møder sådanne sten, bliver de knust til skærver. Vi har derfor valgt kun at skrælle med dette udstyr på arealer, hvor vi ved, at der har været dyrket landbrug og ryddet sten i kendt tid eller arealer, hvor tidligere sandflugt har skjult stenene under et lag af sand.
I skrivende stund arbejder vi på at udvikle en mere skånsom måde at reducere lyngtørven på. Efter afbrænding eller afhøstning løsner vi tørven med en tallerkenharve, hvorefter så meget af tørven som muligt fejes sammen i ranker for efterfølgende at blive samlet op eller brændt af.
Efter radikal behandling af tørvelaget vil der ikke komme meget genvækst fra planterødderne, som det oftest sker efter afbrænding eller afhøstning, derimod kan man iagttage at planterne spirer fra frø. Dette viser sig dog først efter et par vækstsæsoner.

Gamle dyrkningsformer

Som noget helt specielt har vi også i LIFE Hedeprojektet afprøvet "gamle dyrkningsformer". Det betyder, at vi på enkelte arealer forsøger at efterligne hedebondens agerbrug for på den måde at udpine næringen af jorden. Det var ikke ualmindeligt, at hedebonden måtte opgive en mark efter få år, når humus og næring fra den nedpløjede hedetørv var opbrugt. Marken ville da efter få år, hvor græs dominerede, atter springe i lyng, og efter 50 år kunne man atter dyrke et par afgrøder. Når vi i 2012 indledte vores forsøg, var fremgangsmåden følgende: Afbrænding af græs og lyng i marts, skrælpløjning (ca. 10 cm dybt) i april. Arealet fik lov at ligge sort et år, så omsætningen af tørven kunne gå i gang. I foråret 2013 blev arealet pløjet (dog kun i 20 cm dybde for ikke at beskadige et evt. al-lag). Derefter sådede vi

rug i den ene halvdel af hver mark i april og boghvede i den anden i maj. Afgrøderne blev afhøstet i september. I 2014 gentog vi tilsåningen, blot byttede vi rundt på boghvede og rug. I 2015 overvejer vi at tage en sidste afgrøde – det kunne være spergel, ligesom hedebonden ville have gjort i tidligere tider. Så bliver det interessant at følge udviklingen på de opgivne marker i årene fremover. Vil der komme lyng og hedevegetation igen? I LIFE Hedeprojektet har man naturligvis taget hensyn til de mange kulturspor, der findes i det gamle hedelandskab. Herning Museum har været hyret til at berejse alle de arealer, hvorpå der kunne blive tale om at foretage radikale plejeindgreb. Museet påpegede naturligvis områder, hvorpå den efterfølgende hedepleje måtte indskrænke sig til kun at omfatte afbrænding. Det drejer sig bl.a. om et stort areal midt på Harrild Hede, hvor museets nyeste reliefkort afslørede nord-sydgående diger, der kunne være oldtids agervoldninger (det kunne nu også være sandflugtsdiger fra attenhundredetallet; men de skal heller ikke ødelægges!).

Fremtiden

Vi håber i løbet af LIFE Hedeprojektet at finde frem til en eller flere afsætningsmuligheder af den opsamlede lyng-tørv. Personligt synes jeg, at det ville være skønt, hvis tørven via kostalde kunne havne på lokale landmænds marker, og det ville jo være helt i tråd med hedebondens oprindelige hjembringning af næring fra heden til indmarken. Materialet ville selvfølgelig være fint til rhododendron-dyrkning, da det er relativt surt; men til det formål er det stadigt muligt at skaffe spagnum fra udenlandske højmoser.
Man kan, måske med rette, hævde, at det er for meget at gøre ud af at pleje en menneskeskabt naturtype!

Hvor meget har vi råd til at poste i pleje af en natur, der er så truet?
Man kan hævde, at der mangler resurser til ældrepleje, hospitaler, veje og undervisning Men har vi råd til at miste den sidste rest af en natur, der engang dækkede mere end 1 mio. hektar. Hederne er måske takket være digtere som Blicher, Aakjær og Johs. V. Jensen og malere som Hans Schmidt, Dankvart Dreyer og Hans Agersnap blevet en del af vores kulturelle baggrund. Måske tænker unge mennesker ikke så meget over det i dag; men det kunne jo være at interessen kom med alderen.
De planter, smådyr og fugle, der findes på heden, bør under alle omstændigheder have en ret til at eksistere. Det er vores opgave at finde ud af, hvordan vi kan sikre deres eksistens, så må politikerne vurdere, om der fortsat skal sættes penge af til det.



Her ses Blåtop, som er en af de almindelige græsser på heden. Foto: Niels Peter Brøgger.



Husmand i Hygild Anders Kristian Sirak (1895-1984) med studeforspand i 1925. Stude var den almindelige trækkraft i 1800-tallet. I den vestlige del af sognet var det kun Mikkel Christensen i Hallundbæk der havde heste i 1837. (Kilde: Amts Tiende Kommissionens Beregning af Vederlaget for Konge Kirke og Præstetienden.) Foto: Privat.

De gamle gårde på heden

Af Jens Jonassen

Landbruget, som det har været drevet i området, er ikke forskelligt fra andre steder i sognet. Når det forekommer interessant, er det nok fordi driften nogle steder er ophørt, og der står nogle bygningsrester tilbage. Ved landbrug, der stadig er i drift, er bygningerne løbende blevet udskiftet efter tidens krav.
Jeg vil forsøge at belyse bøndernes vilkår ved at bruge konkrete gårde i området. Da bønderne ikke har produceret meget skriftligt, overleveret stof, er det arkiverne, der må holde for, og det meste af det materiale, der findes her, er noget, myndighederne har registreret.
For overskuelighedens skyld vil jeg holde mig til ejerlavene St. Nørlund, Fruergård, Bjerregård og Over-, Mellem- og Vesterharrild. Med hensyn til Harrildgårdenes tilnavne skal man være opmærksom på, at de skifter op gennem tiden.

Harrildgårdene var indtil omkring år 1800 fæstegårde under Hastrup Hovedgård, mens Bjerregård, Fruergård og Nørlund havde andre ejere.
En bondehusholdning før 1800-tallet var i høj grad en selvforsynende enhed. Man lavede selv sine bygninger, sit tøj, sit brændsel, sine redskaber og sine fødevarer. Råvarerne hentede man for størstedelen i den omkringliggende natur. Det, man ikke selv kunne klare, kunne andre fingersnilde kvinder og mænd tage sig af. Lokalområdet var selvforsynende, producerede hovedsageligt til eget forbrug og brugte sin egen produktion. Det der skulle købes hjem, og det man skulle sælge for at kunne købe, og for at betale de pengeafgifter man skulle af med til herremanden, kongen og kirken, udgjorde kun en lille del af den samlede økonomi.
Her ser vi, hvad der skulle udredes i årlig afgift for brugsretten, også kaldet landgilde (illu. side 20), af den ene af de to gårde i Øster Harild i 1661. (På det tidspunkt omfatter Øster Harild det område, vi i dag forstår ved Mellem- og Over Harrild). Det giver et vist indtryk af, hvad der blev produceret. Dog ikke hvor store mængder.
I den højre kolonne er anført de faktiske afgifter. Disse er så omregnet til hårdt korn-rug og sammenlagt. Derved fik man en fælles valuta for værdiansættelse af gårdene. I dette tilfælde: 6 tdr., 3 skæpper, 2 fjerdingkar og 2 album.
Denne landgilde blev også grundlag for skatteansættelsen til kongen. Men da landgilden varierede fra gods til gods, blev skatteopkrævningen mere eller mindre tilfældig. Høj landgilde til herremanden gav automatisk høj skattebetaling til kongen.
For at få et retfærdigt grundlag for skatteansættelsen blev alle agre i kongeriget opmålt, og jordens kvalitet blev vurderet i 1680'erne.
Heraf ser vi, at Poul Pedersen stadig er fæster af den ene gård i Øster Harrild. Han driver i Nørremarken en mark, som kaldes Østre Aggers Fald. Den indeholder 46 agre. Jorden bliver vurderet som skarp rugjord med tør og grov sand. Den såes med boghvede 1 år, med rug 2 år og hviler 9 år (brak).
I Søndermarken har han 1 mark, Vester Aggers Fald. Den indeholder 107 Agre. Den vurderes som den forrige, men hviler i 12 år.
Det var ellers almindeligt, at en gård i hedeegne havde en såkaldt hedemark, hvor man hvert år tog en ager ind, som så blev dyrket to år med rug uden gødning. Herefter hvilede den i 50 år. En sådan mark havde denne gård ikke.

Nederst på næste side ses beregningen for hartkorn og areal for områdets ejendomme på matriklen i 1688.
Som det ses, udgjorde det dyrkede areal kun en brøkdel af den samlede ejendom. Det skal dog ikke forstås sådan, at heden ikke var en vigtig resurse. Her hentede man lyng til brændsel, til tækkemateriale, til foder for blot at nævne det vigtigste. Revling blev brugt til fremstilling af reb. Lyngtørv blev skrællet af i store mængder

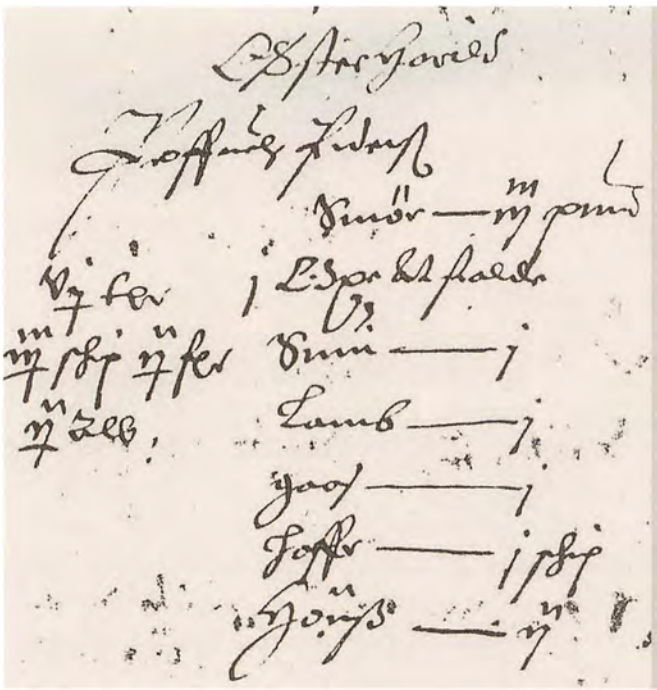

Øster Harild

Poffuel (Poul) Pedersen

Smør ..... 3 pund

6 tdr — 1 lille Oxe at stalde

3 skp 2 fdr — Svin 1

2 alb — Lamb (lam) 1

Goos (gås) 1

Haffr (havre) ..... 1 skp

Høns 2

Landgildeydelsen til Hastrup Hovedgård for fæstet af Poul Pedersens gård i Øster Harrild. (Hastrup Hovedgårds Jordebog 1661).

og brugt til at opsætte diger og til brændsel, hvor man ikke havde klyner (mosetørv), til strøelse under dyrene og til opblanding i møddingen for at formere gødningen. Hertil kan lægges bærplukningen, som ikke bare var til eget forbrug, men også en vigtig indtægtskilde ved salg.

Det har været almindelig skolelærdom, at stavnsbåndstidens bønder havde det usselt. De trællede på herremandens marker og havde ikke tid til at passe deres eget. Det passer muligvis på bønderne i Østdanmark. I hedeegnene var forholdene anderledes. Begrebet "fattige hedebønder" opstod først, da man frastykkede hedelodder fra gårdene, og de gamle gårde beholdt vigtige resurseområder – engene. Bønderne i hedeegnene havde ikke behov for at gå med sølvet på tøjet i form af knapper, men i hvert fald nogle havde noget liggende på kistebunden. Det ser vi af, at da herremanden på Hastrup kommer i økonomisk knibe i 1774 – vi er endnu i stavnsbåndstiden – sælger han nogle af sine gårde til de påboende fæstebønder. At bønderne køber de gårde, de har fæstet, kan vel ikke overraske, men Jonas Eriksen har foruden til sin egen gård (Over Harrild), også skaffet sig midler til at købe en til (Vandmøllegården).

Skødet lyder:

Jeg Anders Bagger til Hastrup, kiender og hermed vitterliggiør at have solgt og afhændet saasom jeg og hermed sælger og Skiøder og afhænder fra mig og mine Arvinger til Jonas Ericksen af Harild efterskreven mig tilhørende Jordegods beliggende i Silckeborg Amt, Vrads Heret Eistrup Sogn, nemlig det Sted i Over Harild, som han

Store Nørlund	1 gård	6,18 tdr. hartkorn	Opdyrket	81 tdr. land	Areal i alt ca.	2800 tdr. land
Adserbjærggård	1 —	3,99 tdr. h.	—	35 tdr. l.	—	1400 tdr. l.
Fruergård	1 —	2,34 tdr. h.	—	51 tdr. l.	—	1100 tdr. l.
Øster Harrild	2 —	7,15 tdr. h.	—	93 tdr. l.	—	2000 tdr. l.

selv beboer og har haft i Fæste, og det Sted i Mellem Harild, som Ole Palesen har i Fæste, begge Hartkorn efter Landmaalings nye Matricul 3 Td 4 Skp 2 F 1½ Alb, hvilke bemeldte Steder med sine Eiendomme og Bygninger, Landgilde, Stedsemaal, Sigt og Sagefald, Ægter og Arbejde, og ald anden Herlighed Ræt og Rættighed, visse og uvisse Indkomster, Rente og rette Tilligelse, være sig af Agger, Eng, Skov, Mark, Kratt, Heede, Kier, Moese, Fiskevand og Fæegang, Jagt, Tørvegrøft og Lyngslet, i vaadt og tørt inden og uden Markskel, aldeeles intet undtagen i nogen Maade af hvad Nafn, det have eller næfnes kand, og saaledes som jeg det selv eyet haver, og det nu forefindes. Bemelte Jonas Ericksen og hans Arvinger, maa og skal have, eje, nyde, bruge og beholde, samt sig saa nyttiggjøre, som hand eller de bæst veed og kand, til evindelig Arv og Eiendom.
Købesummen var 400 Daler, Dansk Courant.

At det at lægge til side var en almindelig egenskab, der lå til hedebønderne, hvis de havde muligheden, er der andre eksempler på. Andreas Kristensen, kaldet Dreas Hallundbæk, var ejer af Hallundbækgård omkring forrige århundredskifte. Om ham fortælles det, at han hvert år gik til Herning og satte et bestemt beløb i sparekassen. Så da der skulle bygges et nyt mejeri i Smedebæk, kunne hans enke udlåne 10.000 kr. til andelshaverne. Det var et meget stort beløb dengang.
Landboreformerne blev sat i værk i 1788, og i løbet af få år havde bønderne købt deres fæstegårde til selveje. Folketallet steg. Der blev brug for flere bosteder. Bønderne solgte parceller fra til nye ejendomme.
Unge familier kunne se frem til et slidsomt, men også selvstændigt liv med mulighed for fremgang, hvis heldet var med. For der var meget, der kunne mislykkes. Var jorden for dårlig? Udeblev regnen? Kunne helbredet holde til det hårde slid? Var man i det hele taget dygtig nok?
De fleste købte deres parcel. Men det var ikke helt ualmindeligt at leje et jordstykke og betale en årlig afgift. Måske fordi de ikke var i stand til at skaffe kapital.
Her er en beskrivelse af et sådant sted og dets beboere.
(Se kortet side 24)



Udsnit af matrikelkort over Ejstrup Sogn 1841. Bemærk områderne med sandflugt.

Fæstebrev

Jeg underskrevne Jens Sørensen, Selvejergaardmand i Bjerregaard i Ejstrup Sogn, kjender og hermed vitterliggør at have stædt og fæst, ligesom jeg herved stæder og bortfæster til Jeppe Madsen, en mig tilhørende og under min Gaards Matrikel tilliggende Hedelod, som mod den vestre Side grænser ind til Søren Jonasens Markskel, og den østre side til Hallundbæk Markskel, den nordre Side ind til Gaardens Hedemark og den søndre Side ind til Gaardens Bækeng, som på alle Sider er afskjellet. Desforuden en Engkrog ved Bækken hvorpå der kan avles et Læs Hø, som er beliggende ind til forbemeldte Hedelod. Endvidere skal Fæsteren være berettiget til at græsse sine egne Faar og Kreaturer i Gaardens tilhørende Hedemark og fri Græsning i Gaardens tilhørende Bækeng For og Efteraar ligemed Gaardens egne Kreaturer, men tøjre samme forsvarlig godt fra hvert 1. Maj og indtil Høet er hjembjerget. Ligeledes skal Fæsteren være berettiget til at kaste og hjembjerge de fornødne Klyne til eget Brug i de såkaldte Kysbergmoser.

Bemeldte Hedelod m.m. som kan sættes til 2 Skp. Hartkorn med samme Rettighed som jeg selv det ejer, må forbemeldte Jeppe Madsen sin Livstid nyde, bruge og i Fæste beholde fra nu af så længe han lever, uden kongelige Skatter og Afgifter eller Tiende Svarelser på de Vilkaar, at han selv lader opføre Bygninger til Beboelse m.m. og betaler mig i årlig Landgilde de første 3 Aar 3 Rbdl. Sølv og 1 Skp. Rug aarlig og efter bemeldte 3 Aars Forløb betaler mig 5 Rbdl. Sølv og 2 Skæpper aarlig, hvilken Landgilde betales mig bestemt til hvert Aars 11. December. hvad Bygninger Fæsteren lader opføre på forbemeldte Fæstelod, maa han eller hans Arvinger ved Fratrædelsen eller Dødsfald lade bortføre af Fæstelsen, og ligeledes hvad Fæstere har lagt af Sæd ved Fratrædelsen eller Dødsfald, maa han eller Arvingerne nyde og afbenytte til kjerves Udbrug.

I øvrigt skal Fæsteren Jeppe Madsen holde dette Fæstebrev efterrettelig i alle Henseender eller også i mangel deraf have samme forbrødt.

Til Bekræftelse med Egenhændigt Underskrift som af 2de Vidner stedfæstes. Bjerregaard den 11. December 1831. Jens Sørensen med ført Pen. Til Vitterlighed O. Arrevad. Jørgen Pedersen, Usseltoft. Gaarden Bjerregaard er, hvorpå hviler Bankhæftelsen, pantsat for 400 Rbdl. Sølv.

Jeppe får opført et hus på 6 fag. Det vil nok svare til et halvhundrede m², sikkert klinet op i en blanding af lyng og ler og tækket med lyng.

Af folketællingen 1834 ses det, at huset bebos af Mads Jepsen, der efter navnet at dømme kan være Jeppes far. Han er 79 år, enkemand og fattiglem. I samme hus bor Maren Christensdatter, som er 73 år, separeret og husholder. Jeppe bor der ikke. Han bliver gift året efter som 28-årig med Kirstine Margrethe Pedersdatter, der beskrives som bondepige af Bjerregård, 26 år gammel. Om begge generationer kom til at bo i huset samtidigt kan ikke ses, men det er sandsynligt.

Ved tællingen i 1845 har de to drenge, Mads 8 år og Peder 5 år. Desuden bor der en 81-årig enke og almisselem. Sikkert en der er anbragt af sognet mod betaling. Kirstine Margrethe dør den 14. juli 1858.

Det er nu så heldigt for Jeppe, at Ane Kirstine Truelsen er kommet i ulykke med en mand. Forholdet havde resulteret i en lille Christen, men ikke i ægteskab. Derfor overtog hun husholdningen i Bækhuset, som stedet blev kaldt. Mindre end et halvt år efter bliver hun gift med Jeppe. Enkestanden var ikke langvarig dengang. De får sammen to børn.

Jeppe dør i 1889, og derved ophører fæsteforholdet. Bækhuset bliver i 1890 udparcelleret og solgt til Lars Hansen.

Det er noget af det, registrene kan fortælle. Småfolk efterlod sjældent skriftligt materiale, der kan oplyse om tanker, mål og drømme. Drejede det sig blot om at overleve? Hvordan var økonomien? Ja, for Bjerregårdsmanden må det have været en fed forretning at leje et hjørne hede ud. Han rådede over mere end tusinde tdr. land. Så for ham kunne det ikke have haft nogen større betydning med nogle tdr. land fra eller til. For fæsteren har det set anderledes ud. 2 skæpper rug svarer til 25 kg. Det lyder ikke af meget. I dag kan det vel tjenes ved 10 minutters arbejde, men værdien udgjorde i 1830 mere end en dagsløn.

Økonomien for en småbruger på heden kan vel bedst beskrives med det svar, museumsforstander H. P. Hansen får, da han spørger en nybygger på heden, hvordan de har kunnet klare sig "Jow, æ Jue føe wos, å æ Foer klee wos, så dæe ska snåe kun Pæeng te Sålt å Tobak".

I 1838 får bønderne lavet en aftale om at få tiendeydelsen omlagt fra at være hvert tiende neg til en fast årlig afgift fremover. Hvis man kan gå ud fra, at grundlaget for aftalen er den faktiske ydelse på tidspunktet for aftalens indgåelse, er det muligt at beregne produktionsomfanget.
Over-Harrildgård (nr. 14) sår 3 tdr. rug, ¾ td. byg, ½ td. havre, ½ td. boghvede og ½ td. kartofler. Besætningen består af 6 stykker kvæg og 20 får, men ingen heste. Tienden bliver sat til 2 tdr. og 5 skæpper rug. Bortset fra kartoflerne er det stort set den samme produktion som i 1683.

Gårde fra før år 1800

Ud fra forskellige udgaver af gamle landkort kan man få en ide om, hvor gamle egnens gårde er.
2. STORE NØRLUND: Var tvillinggård med Elmegården. Store Nørlundgård blev flyttet til sin nuværende beliggenhed efter udskiftningen.
3. FRUERGÅRD: Er nu skovfogedbolig.
4. BJERREGÅRD: Har efter statens overtagelse fungeret som skovløberhus. Er nu nedrevet.
9. VANDMØLLEGÅRDEN: Ligger hvor den altid har ligget. Var tvillinggård med Fruens Gård. Den nu nedrevne vandmølle var ikke af gammel dato. Den må være bygget af Søren Jonasen eller hans søn Jonas Sørensen.
10. FRUENS GÅRD: (Åhuset). Har fået sit navn, fordi fru Castenschiold flyttede ind på gården. Var tvillinggård med Vandmøllegården og blev flyttet over åen ved udskiftningen.
14. OVER-HARRILDGÅRD: Bliver kaldt Tranholmgård, da den blev udskiftet med Kaptajnsgården og flyttet over på den anden side åen til det sted, den ligger nu.
13. KAPTAJNSGÅRDEN: Har fået sit navn, fordi den var ejet af en kaptajn, der gjorde tjeneste i den tyske hær under 2. Verdenskrig. Var tvillinggård med Overharrild.

Landbrug oprettet mellem 1800 og 1873

8. BÆKHUSET: Der kan ses sammensunkne rester af ler eller tørvevægge. Huset er ikke indtegnet på kortet fra 1913. Må være nedrevet på det tidspunkt. Enkelte overlevende kulturplanter. *(Se afsnittet Fæstebrev)*
11. Udparcelleret fra OVER-HARRILDGÅRD: På ma-



Kvindebækken snor sig gennem heden. Foto: Søren Møller.

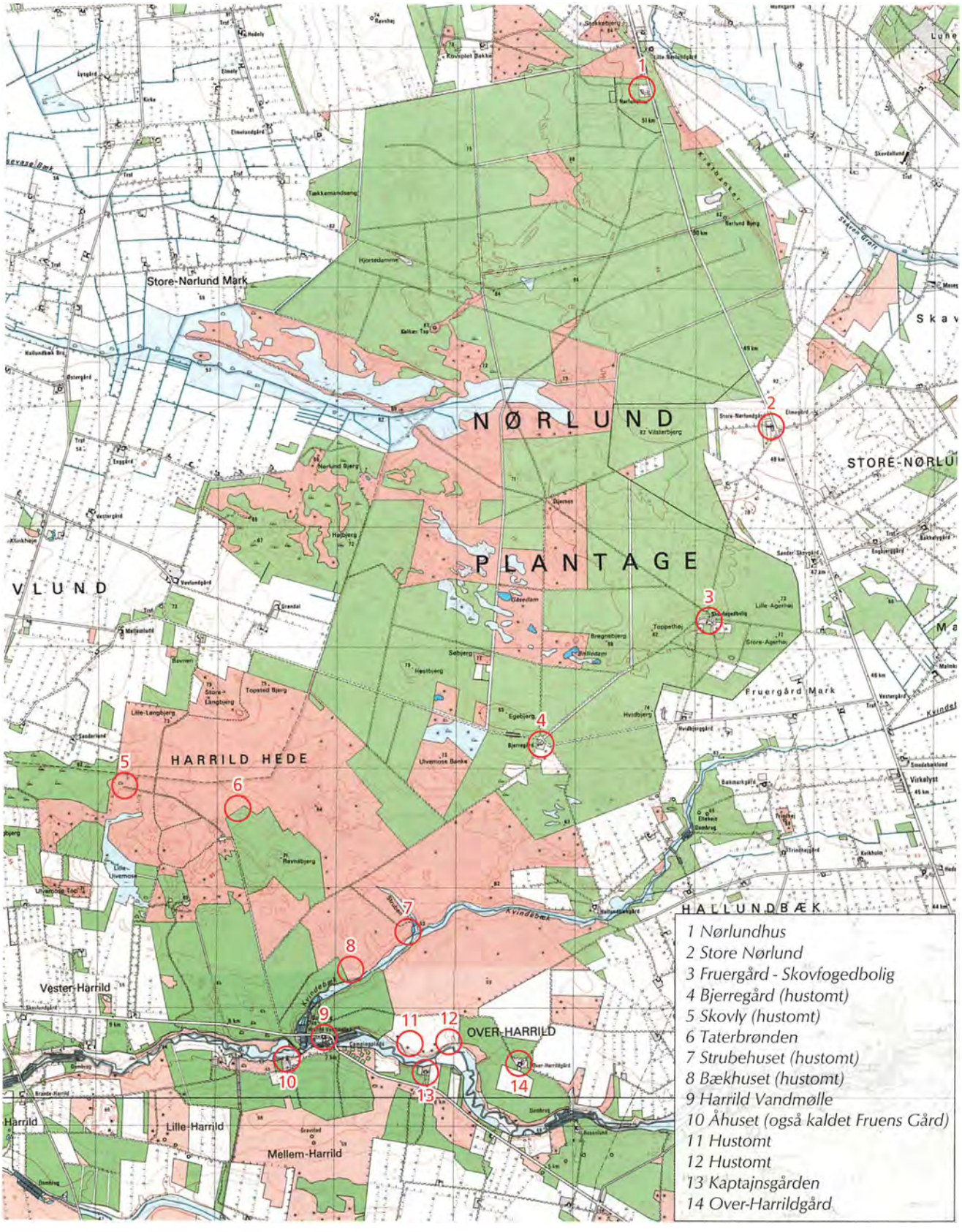

DTK/4-cm kort (ca. 1965). Indeholder data fra Geodatastyrelsen.

trikelkortet ses et typisk eksempel på det fænomen, at de gamle gårde sælger heden fra, men er ikke meget for at afgive engen.

Landbrug oprettet mellem 1873 og 1913

5. SKOVLY: Hustomt (Læs næste kapitel).
6. TATERBRØNDEN: Overleveringen lyder på, at det var planen, at der skulle udstykkes en parcel til sønnen på Vandmøllegården, Kristian Sørensen. Men han havde imidlertid fået andre planer, så det eneste, der blev etableret, var brønden.
7. STRUBEHUSET: Hustomt med kålgårdsdiger.
12. Udparcelleret fra OVER-HARRILDGÅRD.

Mergelpletter

Et tegn på, at landbrugsdriften ikke er ophørt efter en velovervejet plan, kan iagttages på det, der engang har været mark nord for hus nr. 8. Op over marken er der med regelmæssig afstand pletter med afvigende plantesammensætning. Graver man lidt i jordoverfladen i disse pletter, opdager man, at jorden er leret.
Det er mergel, en kalkholdig lerart, der blev brugt til at neutralisere den forsuring af jorden, der sker ved plantevækst.
Mergelen blev afsat i små dynger. Vinterens frost skørnede mergelen, så det var muligt at sprede den om foråret.

Vandforsyning

Flere af de nye ejendomme i området blev lagt ved vandløbene. Beboerne syntes måske derfor ikke, det var nødvendigt at grave en brønd. Det var lettere at hente vandet i bækken. Nogle steder er der dog bevarede brønde.
Taterbrønden (nr. 6) er sat i kampesten. Når man skulle etablere sådan en brønd, var man for at undgå sammenskridning nødt til at grave et kegleformet hul. Når man så nåede grundvandet, stablede man stenene oven på hinanden, lag på lag, fyldte jord bag stenene og stampede den fast. På den måde arbejdede man sig op til overfladen.
Ved hus nr. 12 er der en brønd af teglsten. Her er brøndgravningen meget enklere. Men havde en fast ring, som man lagde på jorden. Oven på den lagde man stenene, som så gled med ned efterhånden, som jorden blev gravet væk.
Ved Skovly (nr. 5) er der en brønd af cementrør. Etableringen foregik ligesom ovenstående.



Vandmøllegården som den så ud umiddelbart før nedrivningen i 2012. Bygningen er opført i 1872. Denne byggestil med grundmur er typisk for egnen i denne periode, og har helt erstattet bindingsværksbyggeriet, som ellers var altdominerende til år 1800. De afvalmede gavle gav den stride vind mulighed for at smyge sig om hjørnerne uden at anrette skade. Foto: Jens Jonassen.

Erindringer fra Skovly

Af Bent Skovly Pedersen

Bent Skovly Pedersen er søn af Jørgen Skovly Pedersen, som igen er søn af Christine og Hans Peder Pedersen, ejer af hedegården Skovly 1911-1917. Jørgen blev født på Skovly. Af en søskendeflok på 7 er de tre ældste født på Skovly. En faster, der nærmer sig de 100 år, er sidste overlevende af søskendeflokken i 2014.

I den nordvestlige del af Harrild Hede, for enden af Skovlyvej, kan man ane sporene af ejendommen Skovly. Skovly var en nybyggerejendom udstykket fra Vester Harrild. Ejendommen havde et jordareal på 50-60 tdr. land, hvoraf meget var uopdyrket hede. Ejendommen var i nord omkranset af skov. Mod syd og øst bredte der sig store hedearealer. Ejendommen var en vinkelbygning med beboelse, stald og lade. På stedet kan man stadig ane enkelte kulturplanter i haven. Brønden er stadig intakt, og ligeledes er ajlekulen tydelig som en fordybning i jorden. Går man 100 m i østlig retning, ses ejendommens sand- og grusgrav. Ved at kigge ud over terrænet fra ejendommen kan man tydeligt se, hvor de dyrkede marker lå, syd og vest for ejendommen. Sydvest for matriklen ligger moselodden i kanten af Ulvemosen. Ejendommen blev udstykket/opført omkring århundredeskiftet. Den sidste ejer, der drev ejendommen, overtog den i 1911 og drev den, indtil han solgte den til Axel Castenschiold i 1917. Castenschiold havde til hensigt at drive ejendommen videre, da den var veldrevet og i god stand. Men en dårlig bestyrer kombineret med tørke gjorde, at høsten slog fejl, og herefter blev ejendommen overladt til forfaldet og med tiden opslugt af heden. Bestyreren, der var ansat af Castenschiold til at drive ejendommen, var oprindelig skovarbejder og ikke vant til at arbejde selvstændigt.
Han var konstant bagefter med arbejdet og manglede overblik og viden. Da han en dag i det sene forår fik besked om, at Castenschiold ville komme og besigtige ejendommen, var han i en slem klemme, da gødningen, som skulle være spredt på markerne, stadig stod på vognen i 100 kg's sække sammen med kalium og 18% kvælstof. Gødningen skulle håndblandes inden udspredningen. Bestyreren valgte at køre vognen ned til bækken, skar sækkene op og hældte gødningen i vandet. De tomme sække blev samlet sammen, og sækkene blev placeret et iøjnefaldende sted. Resultatet viste sig i høsten. Der var intet udbytte i de få kornstrå. Det blev dødsdommen over Skovly som ejendom.

Skovly 1911-1917

Det unge par Christine og Hans Peder Pedersen, der købte ejendommen 1910/1911, var begge vokset op på heden. Den unge kones mor, Karen Margrethe Jacobsen, var en erfaren hedeopdyrker (hendes navn står på en sten for opdyrkning og plantning på en hedeejendom ved Ilskov i Kongenshus Mindepark).
Navnet på min oldemor var altså Karen Margrethe Jakobsen. Hun var en vældig dame. Det fortælles, at når hun kørte mergelen hjem fra mergellejet på en vogn trukket af stude, kunne hun undervejs nå at strikke et par sokker. Når studene biede (hvilede), plantede hun en mindre granplantage. Karen Margrethe var en stor hjælp for parret. Hun sørgede for, at hedejorden blev merglet (kalket). Det fortælles, at godsejer Axel Castenschiold bad parret om hjælp til at forhandle med to landmænd fra Arnborg-kanten, som begge ejede moselodder i heden. Han ville komme med drammen, såfremt Christine og Hans Peder ville lægge stue til. Som Castenschiold udtrykte det, ville forhandlingerne gå nemmere i vante omgivelser. Handlen blev afsluttet til alles tilfredshed.

Fra Skovly var der et vidt udsyn over heden. Således kunne man se, når taterfolket samledes i skovkanten ved taterbrønden, se bålene og høre musikken. På ejendommen var der rigeligt med vildt, og Christines

broder, der boede på ejendommen Knygebjerg, var jæger. Om aftenen, når dyrene kom ud fra skoven, hængte konen et lagen ud af gavlvinduet, og broderen kom med geværet. Et stykke dyreryg var en kærkommen afveksling i den nøjsomme kost, man fik til daglig. Dagligdagen gik med arbejde, og der blev foretaget flere forbedringer, og 3 børn kom til. Egentligt gik det ganske godt. Senere kom en større ejendom til salg på mandens hjemegn. Så familien flyttede i 1917 30 km sydvest på. Ejendommen, de købte, hed Karussegården og lå i Ronnum ved Sønder Karstoft. Den havde en del opdyrket jord og engarealer samt cirka 250 tdr. land hede. Alle deres børn fik navnet Skovly som mellemnavn.



Udsigt mod ruinerne af gården Skovly med forskellige overlevende haveplanter. I forgrunden ses rug, som var en af de afgrøder, som hedebønder dyrkede, og som nu dyrkes her som en del af hedeplejeprojektet. Foto: John G. Dinesen.



Dæmning ved Hygildvej. Foto: Jens Jonassen.

Engvanding

Af Jens Jonassen

Enge er fugtige og græsbevoksede, træfrie områder. De er udviklet ved menneskets indgriben gennem århundreders pleje med inddigning og udgrøftning og ved høslet og afgræsning. Her bjærgede man en stor del af kvægets vinterfoder, og den bonde, der ikke havde eng, var ilde stedt. Udtrykket "eng er agers moder" betød, at man hentede foderet i engen, og den deraf producerede gødning blev brugt på agermarken til kornproduktion. Af gårdens resurseområder var engen den mest intensivt udnyttede.

En af de største påvirkninger af engene skete, da man i 1800-tallet etablerede overrislingsanlæg.

Formålet med overrislingen var ikke blot at tilføre vand, men også for at græsset kunne optage de gødningsstoffer, der var i vandet. Derfor blev der også tilført vand om efteråret og tidligt forår. Altså på tidspunkter hvor der ikke var vandingsbehov. Overrislingen med det forholdsvis lune åvand i de tidlige forårsmåneder fremmede en tidlig græsvækst og gav også derved mulighed for en større græsproduktion.

I begyndelsen af 1900-tallet var så godt som alle enge reguleret og overrislet.

Vandingseng ved Kvindebæk

Ved Kvindebæk, umiddelbar oven for Struben i Hallundbæk ejerlav, er der en velbevaret eng af typen ryganlæg. Her var vandet ved hjælp af en mere end 1 km lang fødekanal hævet så højt, at det blev muligt at overrisle en forholdsvis højtliggende terrasse. Anlægget giver et godt indtryk af den kæmpeindsats, der er gjort for at forbedre gårdens produktionsmuligheder, kun med skovl og håndkraft.

Principskitse for et ryganlæg. Jorden er hvælvet op, nærmest som højryggede agre. Vandet blev ledt gennem rislerenden øverst på bedet. Derfra skulle det så sive gennem græsset, og det ikke optagne vand løb gennem afløbsrenderne tilbage til vandløbet. Ved at jorden blev hævet op over afløbs-renderne, opnåede man også en dræningsvirkning på vandlidende områder. Muligheden for at sænke grundvandsstanden var også af stor vigtighed. Det kunne ses af, at der blev lavet overenskomster mellem lodsejerne om oprensning af åen med præcise angivelse af, hvad åens bredde og dybde i forhold til engens overflade skulle være. Og hvornår oprensningen skulle være foretaget. Ved konstaterede mangler ved oprensningen kunne vandsynsmændene lade foretage oprensning på de forsømmeliges bekostning.

Det første fælles engvandingsprojekt

I Harrild var man forholdsvis tidlig med på engvanding, omend i mindre målestok.

I 1845 blev der tinglyst en kontrakt mellem selvejergaardmand Søren Jonasen af Melharild (han havde Vandmøllegården) som ejer, og gaardmand Jørgen Pedersen ejer af Usseltoft i Brande Sogn, (Usseltoft havde eng på nordsiden af Holtum Å vest for Mellem Harrilds eng) samt Ane Jensdatter, enke efter afdøde gaardmand Niels Christensen, Melharild, som lejere. (Ejer af Fruens Gård.)

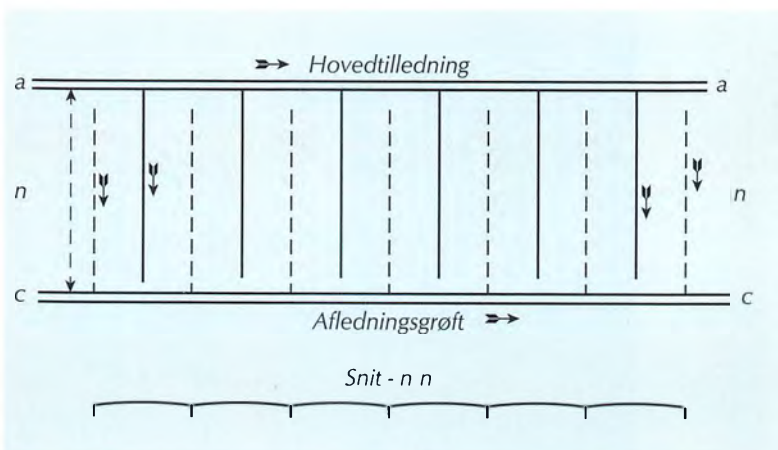

Principskitse for et ryganlæg.

Kontrakten lyder:

Jeg, Søren Jonasen bortlejer herved fra min Gaard til Jørgen Pedersen og Ane Jensdatter fra 1. November S. A. at regne, den over min Mark løbende Bæk Melharild Bæk kaldet (Kvindebæk), for at Lejerne eller deres efterkommende Gaardes Ejere må bruge og afbenytte Bækken eller Vandløbet ligesom de finde for godt, til derfra at henlede Vandet på deres Enge eller på hvad anden Maade de bedst vide, vil og kan hvad Vandet fra Bækken.

Naar de vil have Vandet fra Bækken ledet til deres Enge at grave en Grøft fra Bækken over min Mark til Ane Jensdatters Jord, hvilken Grøft dog ikke må være bredere end 5 Kvarter og ej dybere end 6 Kvarter.

Derimod forpligter jeg Jørgen Pedersen og Jeg Ane Jensdatter som Lejere os saavelsom vore Gaardes efterkommende Ejere til ene for begge og begge for en at levere Søren Jonasen aarlig i Leje af ovenstående Bæk eller Vandløb 5 Rigsbankdaler Sølv. Den erlægges på hans Bopæl hvert Aars 1. November. 1. Gang 1. November dette Aar.

Hygild - Skibild Kanal

22. august 1874 blev interessentskabet Hygild-Skibild Kanal dannet med det formål at etablere et større engvandingsanlæg.

Denne kanal kan man læse om i en gammel protokol, som findes på det lokalhistoriske arkiv på Vester Pals-gård Skovmuseum.

Selskabet blev, hvad økonomien angår, delt i to - nemlig Ejstrup Kanal og Skibild Kanal, men med en fælles bestyrelse.

P. Therkildsen, Laurids Christensen og Jonas P. Sørensen udgjorde den første bestyrelse, og Hedeselskabet stod for projekteringen og havde tilsyn med arbejdets udførelse.

Bestyrelsen afholdt utallige møder i efteråret og vinteren 1874-1875 om optagelse af lån, indkøb af materialer, afholdelse af licitation på arbejdets udførelse og meget andet. Der skulle erholdes tilladelse fra kommunen til indgreb i åen og træffes aftaler med lodsejerne om etablering af broer, så de kunne komme til deres engstykker.



Resterne af vandingskanalen vest for akvadukten. Foto: Niels Peter Brøgger.

Den 16. marts 1875 afholdtes den første ordinære generalforsamling, og det bestemtes, at det nye stemmeværk skulle bygges så snart som muligt.
Der var en del problemer i etableringsfasen. Det drejede sig blandt andet om mange dæmningsbrud og problemer med at holde konstant vandtryk ved alle udløbstuderne. Noget af skylden tilskrives sikkert den ovenfor liggende Smedebæk Mølle, der samlede vand sammen i en mølledam, og den ustadige pumpning af Ejstrup Sø, som i de år var tørlagt.
Ved udgangen af 1877 blev de samlede udgifter fra selskabets start gjort op til 10.378, 81 kr. Det må nok betragtes som prisen for etableringen af kanalen, og det ser ud til, at de værste børnesygdomme er overstået.
Det var meget arbejdskrævende at passe et engvandingsanlæg. Så det kan tænkes, at det var lønstigninger, der bevirkede, at kanalen gik af brug. Det skete i 1967, men den ligger her stadigvæk, dog i tør tilstand. Lige efter at Holtum Å er strømmet under broen ved Hygildvej, ses resterne af stemmeværket, der skulle stuve vandet op, så det løb ind i kanalen på sydsiden af åen.
Da kanalen havde mindre fald end åen, hævede den sig adskillige meter over åen, når den nåede frem til Harrild Vandmølle. Her blev vandet ledt over på åens nordside ved hjælp af den akvadukt, der endnu står som et monument over datidens engvanding. Den er dog i dag i en miserabel stand. Nu var vandet ledt så højt op, at det var muligt også at vande agerjorden. Kanalen fortsatte endnu nogle kilometer til syd for Fasterholt ved Skibild gård.
Set fra eftertiden var det et udmærket tidspunkt, kanalen blev anlagt på. Landbruget var på vej ind i en epoke, der skulle vare de næste hundrede år, hvor det var mælkeproduktionen og smøreksporten, der var det bærende. Hertil var græsproduktionen uundværlig.



Akvadukten. Foto: Privat.



Castenschiolds Høj. Foto: Søren Møller.

Harrild Hede og brødrene Castenschiold

Af Arne Gravlund (1993)

I den vestlige del af Ejstrup sogn og ind i Brande sogn ligger et område, som fra gammel tid blev kaldt Harrild. I 1688 lå her fem gårde med tilsammen over 16 tdr. hartk. og over 200 tdr. land opdyrket jord.
En dyb ådal med høje skrænter skar sig igennem området. Ved Holtum Å har der været en vandmølle, hvis historie er ukendt, men ved Kidmose Bæk i Brande sogn var en vandmølle i brug omkring år 1900. I dag er flere gårde borte.
Den sidste store ejer af jord bl.a. af Harrild Hede var Axel Castenschiold. Han tilhørte en sønderjysk adelsslægt. Han var meget jagtinteresseret og lod store hedearealer frede, og så fik han lov til sammen med sin broder at hvile i en gravhøj på heden. På en rå natursten er familiens historiske data sat. Hans fader var kammerjunker A.F.H. Castenschiold, og han drev godset Sofieholm ved Holbæk. Hans moder var Sigismunda Castenschiold født Steinmann. A.F.H. Castenschiold købte Ussinggaard ved Horsens i 1872. Her voksede familiens tre sønner op. Den ældste broder "Freddy" mindes nederst på stenen. Han blev myrdet i Frankrig den 26. august 1893. Hans livshistorie er skildret meget indgående af en specialist i historisk efterforskning, Poul Erik Møller Pedersen. I bogen Hjerter Dame, udgivet i 1990 med mange billeder og dokumentationer, fortælles om den unge løjtnant Frederik Adolph Holten Castenschiold's korte livshistorie. Han fandt sin grav på den protestantiske kirkegård i den sydfranske by Clermont-Ferrand. I dag er den store sten på Harrild Hede nok det eneste stensatte minde over "Freddy", som voldte sin gode og tilgivende moder, sin myndige morfar Steinmann og sine to mindre brødre en så stor sorg og smerte - og pådrog sig en hel verdens opmærksomhed. De to brødre arvede Ussinggaard. Omkring 1. verdenskrig købte Axel, der var den yngste, en gård i Harrild med store hedearealer. Senere afhændedes Ussinggaard, og broderen Sigismund flyttede også ud på Harrildgaard. Her levede de til deres dages ende. 1952 døde den sidste. Det var Axel. Deres støv hviler i en gravhøj på den store fredede hede, hvor den stikkende gule blomst Engelsk Visse blomstrer ved højens fod.
Adgang til højen til fods fra rasteplads ved Harrild Dambrug - tidsforbrug ca. et kvarter.
Højen kendes let på, at der efter urnenedsættelsen er opsat en kunstig stensætning på toppen.
Axel Castenschiold var en stor projektmager, og under 1. verdenskrig startede han en lyngmelsfabrik på Brandeegnen. Lyngmel solgtes som hestefoder til den tyske hær. Egnens hedebønder solgte lyng til hans fabrik. For at få lyng nok opkøbte han i al fald 4 gårde i Harrild i Ejstrup Sogn. En af gårdene var Harrild Vandmøllegård. Ved dæmningen her blev der indrettet et dambrug. Castenschiold har aldrig selv drevet dambrug, men han bortforpagtede stedet, og dambrugerne stod selv for indretning og drift. Efterhånden havde han tilkøbt jord, så han havde over 2.000 tdr. land. Han manglede altid penge, og i begyndelsen af 30'erne lod han heden frede, hvilket han fik en godtgørelse for. Efter 2. verdenskrig manglede Silkeborg Kommune jord, men staten, som ejede arealer ind til byen, måtte ikke sælge, uden at den købte jord andetsteds for salgssummen. Det var godt for Castenschiold, som i 1948 solgte det hele til staten. På nordsiden af Fasterholtvej, øst for dambruget, er der en campingplads, hvor man i en opsat kasse kan finde en god folder udgivet af Skov- og Naturstyrelsen. Her er spændende forslag til pragtfulde vandreture i Harrild Hede. I al fald må man følge stien ned over dambruget og på nordsiden af Holtum Å gå til højre mod øst. Her oppe på bakkeskrænten lå to små ejendomme. Trier Kjeldsen i Ejstrupholm kan endnu på stedet (1993) påvise og fortælle om barndomshjemmet, hvor han indtil 1917 "mellem hjemmets høje trådte det gule sand." (Blicher). De dybe slugter ned til engene

ved åen minder om hedebakkerne i Dollerup ved Hald Sø. Længere mod nord ved Kvindebæk boede Gamle Laue, som havde været i krig og havde geværer ved loftet. Endnu længere mod nord i nærheden af parkeringspladsen findes en stensat brønd kaldet Taterbrønden. Den blev anlagt i forbindelse med en planlagt nybyggeri, der ikke blev til noget.

Længst nordvest i heden lå et nybyggersted udskilt fra Vester Harrild i 1887. Nu er huset nedbrudt. Beboerne er rejst bort, men een familie tog stedets navn "Skovly" med som familiens mellemnavn, og deres efterkommere spores længere vest på i egnen.
Her står vi på Harrild Hede, hvor lyngen blomstrer. I stilheden og i vindens sagte susen lytter vi til lyngens tale:

Her har *jeg* stået i tusinde Aar,
sust for de Slægter, der svinder og kommer
nikket Goddag til den brydende Vaar,
viftet Farvel til den hastende Sommer.

Und mig da Fred paa min Fædrenegrund!
Lad mig i *Sandet* dog Rødderne sprede!
Brød skal du hente fra *Muld*markens Bund,
Vidsyn og *Fred* på min drømmende Hede.

Jeppe Aakjær (1866-1930)
Fra digtet: "Den jydske lyng."



Engelsk Visse ved Castenschiolds Høj. Foto: John G. Dinesen.

Pürsch på heden

Af Axel Castenskjold (1938)



PÜRSCH paa HEDEN

Af AXEL CASTENSKJOLD

Vi antydede sidste Aar i JÆGERNES JUL, at Hr. Axel Castenskjold vilde skrive om Pürsch paa Heden.

Hr. Castenskjold har holdt sit Løfte, men betinget sig at skrive i Forbindelse med een bestemt Jagt, derfor er Jægernes Navne anført med Initialer.

Først et Par Ord om Hr. Godsejer Castenskjold og Harildgaard, der er beliggende paa udstrakte Hede- og Skovarealer midt i det mest karakteristiske Midtjylland. Foruden den skønneste Jagt, har Gaarden et herligt Ørredfiskeri. Mange er de prominente Jægere og Fiskere, der i Tidernes Løb har været Gæster hos Brødrene Castenskjold, hvoraf nu den ældste Broder, Sigismund, hviler i Gravhøjen paa den ensomme Hede.

Hr. Axel Castenskjold er selv en habil Jæger og Fisker, og har været det igennem et langt Liv. Hvad han ikke ved om Jagt og Fiskeri er ikke værd at vide. I nedenstaaende Artikel øser han kun en Draabe op fra sine erfaringsrige Kilder, men vi haaber ogsaa ved anden Lejlighed paa hans Gavmildhed.



DEN 14. Maj om Aftenen kom mine Jægere Hr. K. o. p. og C. Det var den dejligste Solnedgang. Holtum Aa, neden for min Dør, snoede sig som et Sølvbaand bort i Engene imellem de lyngklædte stejle Bakker med Plantagerne i Baggrunden.

Det hele var et rigtigt Hedelandskab, smukt og fredfyldt. Paa den anden Side Aaen gik en stor Buk og en Raa og tænkte, mindst af alt, paa de rovlystne Jægere, der betragtede dem. Sidste Aar fredede jeg to Bukke, der gik paa Engene overfor mit Hus, ubehagelige Naboer skød dem, jeg lovede mig, selv om det var med Sorg, at det ikke skulde gentage sig.

Klokken var bleven altfor mange, jeg fik puttet Jægerne i Seng, de skulde tidlig op, paa en Tid, de oftere kom i Seng. Kl. 3 lod jeg Jagthornet lyde, saa det rungede i hele Huset. Gæsterne røg op af Sengene, jeg kunde føre dem, de havde travlt. Efter at have faaet Kaffe og en Pibe, gik vi ud paa Trappen og skulde se hvordan Vejret var. Det første, vi fik at se, var den store Buk, der græssede i Engen paa den anden Side Aaen.

Det blev bestemt, at K. skulde skyde; han lagde sig paa Gulvet med Anlæg paa Trappen; Bukken gik saa langt borte, at den knap kunde tages paa Kornet (Korset). K. mente, det kunde gaa. Skuddet faldt!! Bukken faldt!! med en fin Bladkugle paa over 150 Meter, det var jo en god Begyndelse.

Vi delte os i to Hold. Jeg gik med K., som ikke havde været her før. Solen var kommet op, og Nattens Taager maatte forsvinde for en østlig Vind. Man skal se Heden, naar Solen staar op, der er Liv, man kunde næsten sige Lystighed. Fuglene kvidre, man kan være heldig at se en Ræv, høre Urfuglen spille. Man kan faa Lejlighed til at se Urhanerne slaaes ligesom de gamle Riddere ved Turneringerne løbe mod hinanden med skæve Vinger, og Hoved og Hals strakt frem. Ligesom Damerne saa paa Ridderne sidder Hønerne i Ud-



Prins Axel fisker ogsaa paa Harildgaard.



Der fiskes ogsaa paa Harildgaard. Grev Preben Ahlefeldt Laurvig-Bille, Egeskov.

kanten af Kampladsen, sædvanligvis et Græsareal i Heden og ser paa Hanernes Turnering og er spændt paa hvem af Hanerne, der vinder, og bliver deres Herre.

Vi gik ud igennem Plantagerne ud paa den aabne Hede; der vidste jeg, der gik flere Bukke. — Heden gennemskæres af en dejlig Bæk med det tiltrækkende Navn Kvindebækken. Vi saa desværre ingen Nymfer, kun de smukke Bækørreder, der naar de tages op, skinner i alle Regnbuens Farver. Vi ser straks, vi kommer ud i Heden, nogle Dyr, som i Solskinnet ligner lysende Pletter, Kikkerten frem for at se, om der er en Buk imellem, nej det var kun hæderkronede Madammer, der færdedes enkeltvis, da Tiden, de skulde sætte Lam, nærmede sig.

Paa Heden er det meget vanskeligt at komme til en Buk, særlig naar den gaar sammen med eller er i Nærheden af andre Dyr, der faar deres Morgenfoder. Bliver de skræmte, smælder de og sætter Uro i hele Heden og gør de andre Dyr opmærksomme og urolige. Gaar Bukken alene, hvad i Reglen de store gør paa denne Aarstid, kan man lettere komme til den, men man maa have Taalmodighed. Er Heden flad, maa man albue sig frem, selv om det er en ½ Kilometer. Man

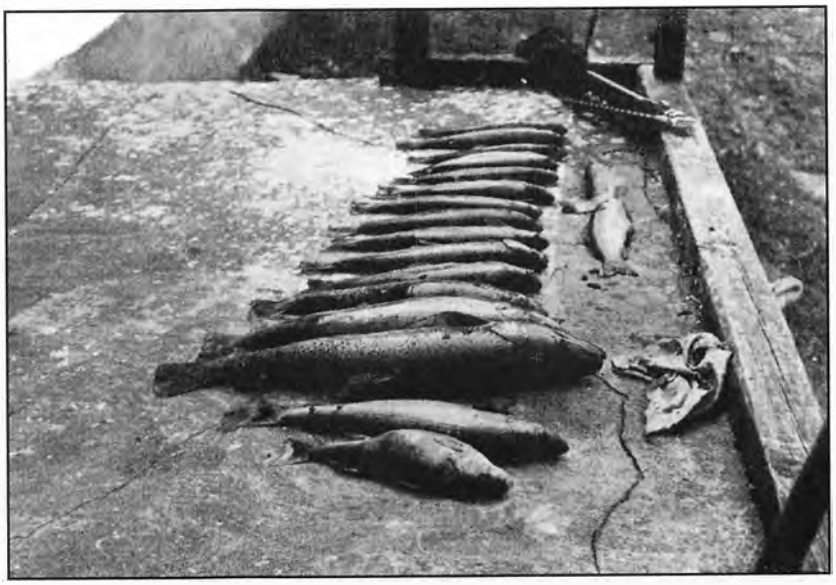

En god Formiddag.

kan i Reglen dække sig bag en Lyngtot, en Fyr eller en Ujævnhed, men først og fremmest maa man passe paa Vinden, som man helst skal have lige i Næsen.

Der skal paa Heden anvendes den fineste Strategi, og man maa benytte sig af den mindste Ujævnhed i Terrænet, som man skal kende meget godt. Man skal passe meget paa ikke at træde paa tør Lyng, sam knaser, overhovedet være saa lydløs som muligt, pludselig kan man komme ud for et



Interiør fra det gamle Harildgaard.

Hoved med et Par Opsatser, der knejser over Lyngen, og saa er der ikke meget Haab.

Vi kom i Nærheden af Bækken og saa nogle Dyr græsse. Kikkerten frem igen, og vi ser en Buk lidt borte, men nærmere staar nogle Raaer; det var en vanskelig Situation; vi var kommet ud paa en Skrænt mod Bækken og maatte se at komme ubemærket tilbage og komme udenom Raaerne, vi naaede heldigvis Bukken paa Skudhold, trods vi ikke var helt rigtige overfor Vinden. Bukken fik en Bladkugle, det var en kraftig Gaffelbuk, forresten en af den Slags, som helst skal leve og formere Slægten paa; andre mener, man skal lade de største Sexendere leve; jeg tror de kraftige Gafle



Terrainet med en Del af Harildgaard i Skovbrynet.



Afdøde Sigismund Castenskjold ved Holtum Aa.

gaar ind imellem Kæberne. Dyret hænger smukkere og eventuel Regn løber af og kommer ikke ind i Bughulen, som forøvrigt bør stoppes med Græs. Jægerne er nu trætte og sultne; de faar deres anden Morgenkaffe, Klokken er nu ca. 7, og de gaar i Seng til Frokost, som staar paa friskrøget Ørred og Dyrelever. Eftermiddagsteen springes over, tidlig Middag, med ikke for megen Spiritus, da det er et Præcisionsarbejde, der skal præsteres. Kl. var henad 7½. K. og jeg fulgtes ad samme Vej som i Morges. Vi havde Solen i Ryggen, dejligt Vejr, og det varede ikke længe, før vi saa en Buk ude i Heden, den var

kan gøre det ligesaa godt, naturligvis jager en stor Sexender de svage Bukke væk. Her er meget smukke Heder; de ligger uberørt fra Cimbrenes Tid og mulig endnu længere. Hr. O. P. og C. havde faaet en Buk, men set flere, og dem vilde de ud efter om Aftenen.

Vi fik Bukken hjem, brækkede den op og hængte den op paa Gavlen mod Nord. Jeg hænger altid Bukken op i Underkæben, saaledes at Krogen



Brødrene Sigismund og Axel Castenskjold paa deres smukke Jagtterrain.



Castenskjold fisker selv.

ikke let at komme til, den var ikke alene. Der var smaa Ujævnheder, som maatte benyttes, og man maatte tage Hensyn til en Raa, saa man kun kunde avancere, naar de begge græssede. Det var endnu ret tidlig. Dyrene skulde ned i Engen, Vinden var stadig gunstig. Til alt Uheld kom der to Smaaharer springende, legende hen imod os, vi maatte ligge ganske stille, til de unge havde fjernet sig saa meget fra os, at vi gjensidig ikke havde Interesse for hinanden.

Hvor er det smukt at se de Dyr springe rundt om hinanden, den elegante Bygning, de fine Bevægelser. Desværre kom vi ikke til Bukken, der fik Færten af os, blev urolig, kom lidt nærmere paa stive Ben, stampede i Jorden, kikkede, strakte Hals og forsvandt. Nu havde vi Raaen at komme bort fra, den maatte ikke forstyrres, for hvis den begyndte at smelde, vilde den sætte Uro i Dyrene i et Par Kilometers Omkreds. Jeg vidste, der gik en stor Buk langt ude mod Øst nær Grænsen imellem nogle store Bakker eller i Engen, der opholdt den sig, naar den ikke blev forstyrret.

Sporet var meget stort. Vi saa paa langt Hold, at der gik et stort Dyr i Engen, vi kunde dog ikke se Opsatserne. Naa afsted med os, vi skulde over en Slugt, hvor jeg har lavet kunstige Søer til Ænder. Vi var ikke kommet over Slugten, saa opdager jeg en Buk ned ad Engen til. K. skød den, men desto værre var det kun en lille Buk, der ikke havde fejet. Det var godt, den kom væk, den var for svag til at forplante sig, en fin Bladkugle. Jeg brækkede den op, lagde Lever og Hjerte i Bughulen, bandt Forløbene sammen med en dertil indrettet Rem, bandt ogsaa Bagløbene sammen og bar Dyret som en Jagttaske hjemad. Vi skulde over Engen paa et bestemt Sted, hvor vi kunde komme over Bækken. Vi kom ikke over, længere nede i Engen stod et Dyr, som viste sig at være en Buk, vi kunde hverken komme frem eller tilbage, for at den ikke skulde se os. Vinden var daarlig, saa der skulde den allerstørste Forsigtighed til, og man maatte regne med et langt Skud. Heldigvis kom der en lille Forhøjning



Dir. Karmark, Carl Oppen-Petersen og Grosserer Clausen.

i Terrainet med en aaben Pilebusk paa, som K. kunde se igennem og dække sig krybende i den vaade Eng.

Da K. var ca. 200 Meter fra Dyret, mærkede det os og blev urolig, men da det var for langt at skyde Spidsskud, krøb K. længere frem. Bukken kikkede, strakte Hals, vendte og drejede Hovedet, trippede og knejsede og kom til at vende Siden delvis til. K. skød, Bukken fik en Kugle for paa Bladet, saaledes at den gik igennem Hjertet (hvad der viste sig senere). Bukken faldt i en Vandkanal og saa meget sølle ud, da vi trak den op. Vi havde nu to Bukke, som vi bar over Bækken op over Skrænten, hentede en Vogn og fik den hjem. K. skød altsaa 4 Bukke paa en Dag, det maa siges at være en Rekord for et Hedeareal, hvor det koster langt større Anstrengelser, end at køre rundt i en Vogn paa et af de store Godser og skyde fra eller ved Vognen. En Jæger



Damerne ynder at være med paa Pürsch.

bør selv kunne brække Dyrene op. Efter gammel Skik, bør det kunne gøres i Kjole og hvidt uden at snavse Manchetterne til. En Jæger skal ogsaa kunne flaa Bælgen af en Ræv.

Inden vi gik i Seng hang der 5 Bukke paa Gavlen. Vi var næste Morgen ude for at se efter den store Buk i Øst, den var der ikke, senere er den bleven skudt af en Krybskytte.

Vedføjede Billede er to store Sexender skudt af Øjenlæge H. paa en Morgen, begge Mesterskud, det ene paa aaben Hede med en meget fin og anstrengende Pürsch. To smukke Bukke med kraftige Opsatser og Bladkugler, den ene paa ca. 175 Meter. Det højeste Antal Bukke, jeg har skudt her paa et Aar er 8. I Aar er der skudt 7.

Pürsch paa Heden er efter min Mening den fineste Jagt vi har, den giver den virkelige Jæger Lejlighed til at vise, hvad han kan.

Det er nødvendigt, at Jægerne har en „blød" Gang, idet Dyrene straks mærker den mindste Lyd, der paa Grund af Stilheden runger paa Jorden.

Harildgaard, Eistrupholm.

Axel Castenskjold



Hyrdedreng med får og trækkende gæs på himlen. Efter maleri af Leif Ragn Jensen i Isenvad Skole. Foto: John G. Dinesen.

På Glanebjerg for 100 år siden

Af Arne Gravlund (1993)

Nørlund Plantage ligger i det nordvestlige hjørne af Ejstrup Sogn og på den vestlige side af den Jyske Højderyg. Fra ældgamle tider har disse store, højtliggende, øde områder henligget med lyngklædte bakker og sandflugtssletter. I fjerne tider har der boet mennesker her. Det vidner de mange oldtidsagre på Harrild Hede om. Også i historisk tid har der boet folk her, og i 1682 kender vi stednavne som Store og Lille Nørlund, Fruergaard, Asserbjerregaard, Voulund, Harrild og Hallundbæk.

I dag er området beplantet med skov, men lad os i tankerne gå hundrede år tilbage – til 1893. Det er en solfyldt sommerdag. Vi går op på Glånbjerg, som gamle Johan Ditlev Jensen (1890-1976) i Kølkær kaldte et af de højeste punkter lidt nordvest for Kølkær Top og lidt syd for Kølkærvej i den nordlige del af det nuværende (1993) Nørlund Plantage. Her er der sat en bænk, for at trætte vandrere kan hvile og nyde udsigten, men dengang var stedet her træløst, og man kunne se 2 mil i alle retninger. Der var fjerne kirketårne, men ingen læbælter og intet, der hindrede udsynet.
Det var her, at hyrdedrenge, der vogtede får på heden eller stude og kvier i moser og kær, nu og da løb op for at se hjem til søskende og mors skorsten eller til husbonds gård. Her kunne de se langt omkring, her glanede de langt ud i det fjerne. At glane betyder at glo, og på jysk hedder det at "glån" med langt å.
Derfor hedder stedet Glanebjerg. Det er året 1893.
Der er ingen bænk at sidde på og ikke nogen storskov.
Vi skuer mod sydøst efter Horsens, som er områdets købstad. Vi ser vejen fra Nørre Snede til Ejstrup og videre vest om Ejstrup Sø. Der kommer en hestetrukken postvogn med kurs mod Ikast. Nu ser vi, at dagvognen holder ind til hedegården Store Nørlund for at aflevere og modtage post.
En degn holder skole i en af stuerne og byder kusken en snaps. Skolebørnene, som er kommet langvejs fra, får fri og bringer de få aviser og breve med hjem eller videre ud til fjerne gårde, huse eller hytter. Her i St. Nørlund bor den kendte handelsmand og hedeopdyrker Iver Chr. Jensen, som overtog mere end 1000 tdr. land med slægtsgården. Efter det korte ophold i gården kører postvognen videre mod nord efter Isenvad. Et øjeblik efter forsvinder den bag nogle forkrøblede ikke særlig høje fyr og graner plantet i gamle dage for at hindre sandflugt. Over trætoppene anes taget af et udflyttersted, hvor en datter og en svigersøn fra Lille Nørlundgaard har slået sig ned. Det lille stråtækte hus var rammen om de unges lykkedrømme, men i 1876 druknede deres lille dreng i en mergelgrav ved husets vestre gavl. Senere opgav de det usikre landbrug, og manden blev skovløber.
Nu er postvognen kørt ned ad bakken til Lille Nørlund, og nu kommer den igen til syne på vejen til Isenvad. Den passerer Fjederholt Å og Isenbæk. I den lille landsby er der stor travlhed. Der bygges kirke. Nu er der sat et kæmpe stillads op for at gøre det høje tårn færdig. Lige vest for byen ligger Mads Isens gård. Det er ham, der i årevis har kæmpet for at få en kirke i "Æ Wøj", som landsbyen førhen kaldtes. Hans værk står der endnu. Dagvognen fortsætter mod nord over Toftlund Bakke til Ikast, men vi følger med øjnene Fjederholt Å, der rinder mod vest gennem saftige, græsgrønne enge. Ved dens bredder ligger de første udflyttergårde.
Ude i den vestlige del af Lille Nørlund ligger Kølkær Mose, som har været tilholdssted for ulve. Hammerum Herreds tingbog fortæller, at i 1749 fik Niels Pedersen fra Nørlund dusør for 4 levende ulveunger fundet i Kølkær, og året efter kom to mænd fra Hesselbjerg med 11 levende ulveunger fundet i Kølkær lige syd for Fonnesbæk. Mosen ligger i den vestlige del af Lille Nørlund og fortsætter over skellet ind i Rind Sogn. Da bønderne i Fjederholt skulle til at befolke de østlige udmarker,

havde de slet intet navn til stedet, for der havde aldrig boet mennesker derude. Så tog de navnet Kølkær efter mosen i Lille Nørlund. Beviset, for at stednavnet Kølkær har hjemme i Lille Nørlund, har vi i mindetavlen i Isenvad Kirke over de faldne i de slesvigske krige. Der står, at Jens Chr. Larsen var fra Kølkær. Han var fra den nuværende ejendom Brandevej 18 i Lille Nørlund.
Vi står stadig på Glanebjerg, og året er 1893. Vi ser mod vest, hvor Kølkær for 2 år siden fik en kirke. Der var meget strid om, hvor den skulle ligge. Peter Troelsen på Voulundgård ville lægge jord til, hvis den kom til at ligge syd for Hallundbæk. Han fik ikke sin vilje og blev så vred, at han erklærede, at han hellere ville lade sig døbe til baptist i Chr. Jensens vandgrøft, end han ville sætte sine ben i Kølkær Kirke. Han holdt ord og løste sognebånd til Arnborg Sogn. Han var veteran fra 1864. Som landmand var han meget dygtig og fik bygget stald til 40 kreaturer og en stor lade. Den store gård lyste vældig op i landskabet. Vi drejer blikket mod syd og ser de fattige stråtækte huse i Bjerregaard. I denne egn har vi også Ulvemosen, og 3. juni 1747 mødte Chr. Christensen fra Voulund på Hammerum Herreds Ting med 3 levende ulveunger. Bjerregaardsfolkene levede meget isoleret, og de havde ikke andre klæder, end hvad de fremstillede af ufarvet fåreuld.
Det fortælles, at i gamle dage, da Mikkel Bjerregaard skulle giftes, måtte han gå i sine gamle træsko over til Jørgen Usseltoft i en hedegård i Brande Sogn for at låne hans støvler. De passede ham ganske godt. Hvad så med den høje hat? Den fik han også lov at låne og endelig også den lange sølvbeslagne pibe. Nu kunne han på værdig vis blive gift. Bjerregaard var på den tid på 1400 tdr. land. Næsten i syd ser vi Fruergaard, der har været på samme størrelse. Vi kaster endnu et blik ud over de store arealer, der senere bliver til Nørlund Plantage. Der er også moser og kær imellem bakkerne, og på de flade sletter er der små søer og vandfyldte områder, så man må gå omveje, hvis man vil færdes herude.

Sådan var naturen en klar, solfyldt sommerdag. I dag (1993) er der ikke så god udsigt fra Glanebjerg, men nogle af de bosteder, der var dengang, er der den dag i dag og er hjemsted for skovens folk.



Kølkær Top. På arkæologiske kort er højen beskrevet som en gravhøj fra oldtiden. Hvis det er rigtigt, så er er det en af de store høje. En medarbejder fra Nationalmuseet besøgte højen i 1877 og skrev i sin beretning: "Høj på en Banke vester ude i Heden, Kølkjærtop kaldet. Der er gravet i den og fundet Potteskaar". Foto: John G. Dinesen.

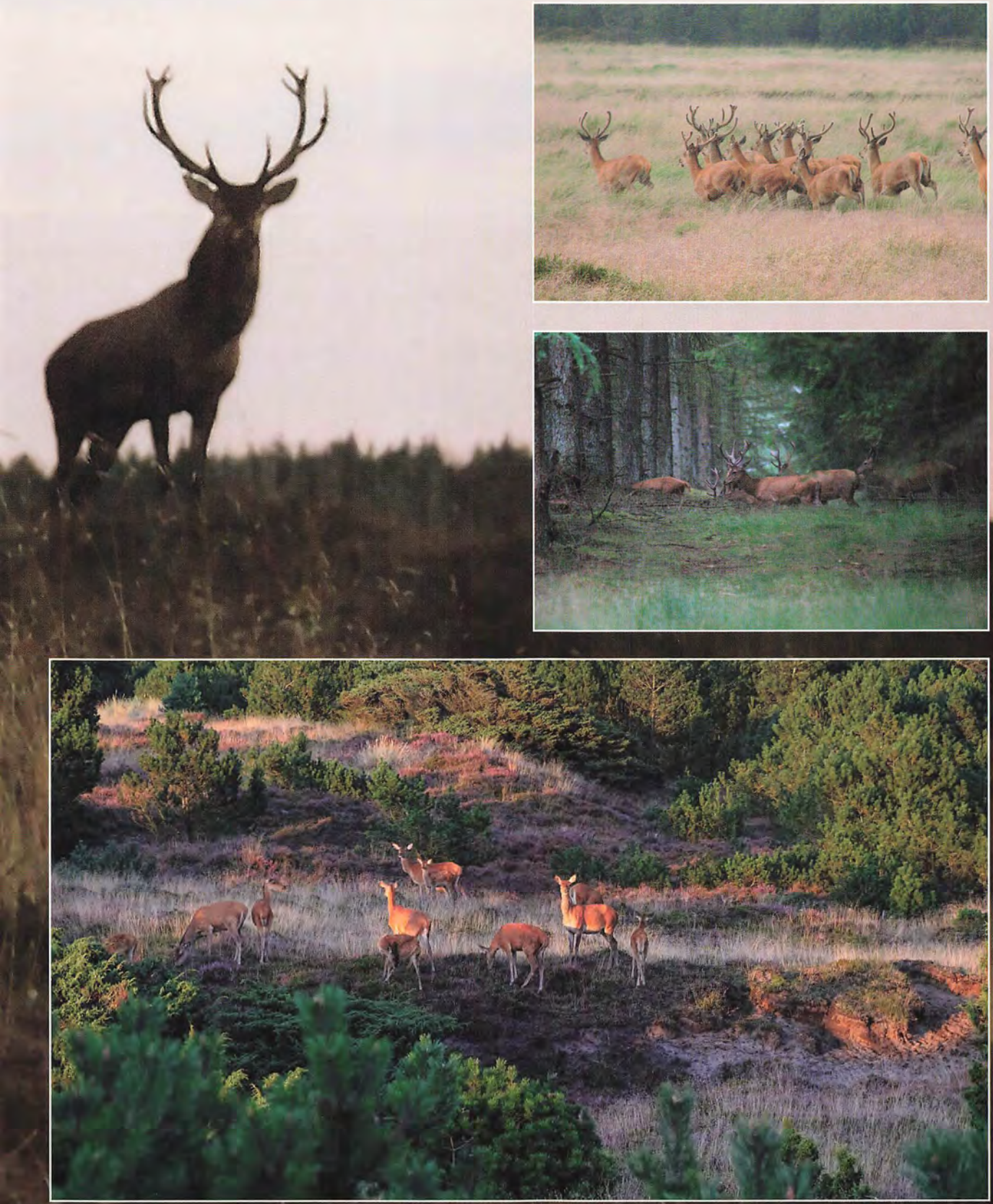

Ved Kølkær Top og i Kæret og mange andre steder i plantagen kan man være heldig at få krondyr at se, hvis man færdes stille.
Foto: Niels Peter Brøgger og Søren Møller.



Modne tyttebær. Foto: Niels Peter Brøgger.

Tyttebærplukning

Af Arne Gravlund (1993)

Til min barndoms skønne erindringer hører der eventyrlige vandringer ud i den store såkaldte Københavnerhede, der ligger nord for Nørlund Statsskov. Det var en hede på flere hundrede tdr. land sammenkøbt omkring 1. verdenskrig fra lodsejere i Lille Nørlund til en københavner, der ikke gjorde noget ved heden. Ingen så ham, og ingen hørte til ham. Efterhånden betragtede man heden som alle mands eje. I misvækstår hentede bønder lyng til køerne, og i Langbakkens grusgrave hentede man sand og grus til gårdenes brug.

Hvert år i august og september blomstrede heden, og der var mange tyttebær særlig på bakkerne mod syd ud mod statsskoven. Det gjaldt om hurtigt at blive færdig med høsten, så man kunne komme ud i heden at plukke bær. De stedkendte vidste også, hvor bærrene plejede at komme, og hvor der var flest. Tidligt om morgenen sneg de sig derud, og når de havde fundet et godt sted, dukkede de sig ned i højlyngen og skjulte sig bag buske og småtræer. Ved aftenstid bar folkene fyldte poser og spande hjem over heden. Bærrene blev renset ved omhældning på et lagen ved et hushjørne, hvor der var vinddrift. Efter 2 eller 3 omhældninger og med god blæst var alle blade og småting blæst bort. Det kaldtes at vinde bær. Hvis ikke bær var modne, måtte man sprede dem ud på loftet på gamle, rene aviser og dække dem til med andre aviser over dem, så eftermodnedes de hurtig. Efter aftale kørte egnens handelsgartnere efter butikkens lukketid rundt til gårdene og vejede bærrene og betalte kontant.
Det var ofte en god dagløn. Selv en lille dreng kunne tjene mere end en stor og stærk mand, der kørte møg ud fra bondens mødding. Mangen en nærig ungkarl kunne lade sin husbestyrerinde indtjene sin løn i flere måneder ved at sende hende ud i tyttebærheden. Husbestyrerinder var der nok at få af dengang. Det var før, de kom på arbejdsmarkedet, og de var billige - de tider kommer nok aldrig igen. Uden for tyttebærtiden var der fred og ro på den store hede. Højt over hovedet svævede en enlig rovfugl. Der fandtes lavninger med siv- og græsarter, og der var lergrave, hvor der stod vand.
Her lå der afkrængede huder fra hugorme lige til at klippe ud og lave bogmærker af. I en dal var der en stor flade med gøgeurter. Der var store grupper af guldblommer - på egnens sprog kaldet "kokhoveder".
I en dal længst ude lå der en tomt, man kaldte Elisabeths Hus. Der stod på kålgårdsdiget en række ældgamle grantræer. Der lå enkelte helbrændte sten, rester af den væltede skorsten. Nord for de sunkne mure af soltørrede lersten var der en lille grøn plet - en lavning - et lille hul i jorden.
Her lå engang hjemmets brønd med det livgivende vand. En gammel kone fortalte mig, at hun som lille barn fandt et brægende får på kanten af den sammensunkne og udtørrede brønd, i hvis bund der stod to små hjælpeløse lam, som ikke af sig selv kunne komme op. Hjemmet var da forladt og øde. Hun gik efter hjælp hos en nabo. Syd for huset var der tydelige spor af plovagre, hvor der var lidt græs. Borte er min barndoms hede. Borte er Elisabeths hus. Hvem var denne Elisabeth?
Jo, hun var søster til Jens Chr. Larsen, der faldt i 1864. Hans navn står på mindetavlen i Isenvad Kirke. Elisabeth fødtes på Lille Nørlund Hede 16. dec. 1842. Hun blev gift to gange. Begge hendes ægtemænd døde. I 1890'erne boede hun her som enke. I dag findes næppe nogen, som kender hendes slægt, - kun navnet Elisabeths Hus er tilbage. Huset og hele den øvrige hede på flere hundrede tdr. land blev i 1914 opkøbt til en københavner. Alt lå urørt til 1958, da arvingerne solgte Københavnerheden, som den nu kaldtes i folkemunde til Jydsk Landvinding A/S for 84.000 kr. I årene 1958-61 blev hele området opdyrket og i 1962 solgt til direktør A.W. Nielsen. Der har altid været urfugle på heden, og de første to år under opdyrkningen sås stadig

urfugle med kyllinger på den oppløjede hede.
Få år senere brændte en stor del af Nørlund Plantage, og siden er der vokset lyng frem her. I det område er der skønne partier med bakker og dale, og det ligger faktisk i Ikast Kommune, men tyttebærrene og urfuglene synes ikke at være kommet tilbage. Fra gammel tid har det været skik og brug, at omegnens beboere på visse datoer havde lov til at plukke tyttebær til eget forbrug. Skovrideren bekendtgjorde i de lokale aviser, at der på angivne datoer en lørdag og en søndag var åbent i statsskoven, og folk strømmede til i hundredevis. Det bedste plukkested før krigen (1939-45) var et hedeareal på Vilsterbjerg syd for Kølkærvej i nærheden af St. Nørlundgaard. De fleste kom på cykel, men der kom også hestekøretøjer fyldt med folk i kassevogne medbringende mælkespande med vand og sække med hakkelse og hø til hestene, som blev spændt fra og tøjret et sted, hvor der ikke var nævneværdigt med bær.
Senere på formiddagen ved ni-tiden kom der en stor bus fra Ikast, og folk myldrede ud i heden med spande og dåser. Bussen blev stående til senere hen på dagen, da selskabet skulle hjem. Jeg tænker, at chaufføren også plukkede bær. I vinteren 1944-45 var området et vigtigt nedkastningssted af engelske våben til den danske modstandsbevægelse, og det var frihedskæmpere fra Ikast, der modtog og fordelte godset til mange steder i Midt- og Vestjylland. Senere blev området beplantet, og nu er der ingen bær på det sted. I nutiden (1993) er det bedste plukkested nok Harrild Hede. Man kommer dertil bedst fra nord forbi den velholdte Voulundgaard, hvor den kendte hedeopdyrker Peter Troelsen virkede omkring århundredeskiftet. Fortsætter man mod øst efter skoven, har man straks Harrild Hede på højre hånd. Her er der en parkeringsplads, og som regel er der i en kasse en folder med en god beskrivelse af Harrild Hede med oldtidsagre og anvisninger af gåture.
Går man lige mod syd, kommer man straks til Store Langbjerg, og her er der næsten altid nogle bær.
Man kan også komme til området syd fra med indkørsel fra Skovlyvej fra Ejstrup til Fasterholt.
I årene 1962 og 1963 var der så mange bær på Harrild Hede, at det var helt eventyrligt.



Tyttebær i blomst. Foto: John G. Dinesen.



Også i 2014 plukkes der tyttebær på Harrild Hede, selvom det er et dårligt bærår. Foto: Niels Peter Brøgger.

Arne Gravlund

Af Bo Daugård

Arne Gravlund blev født 14. juli 1922 på Lille Nørlund Mark i Isenvad og døde 1. april 2003 i Lille Nørlund. Han ligger begravet på Isenvad Kirkegård. Arne Gravlund blev kaldt Kølkærs lokalhistoriske ekspert. Han var landmand og lokalhistoriker, han havde haft en landejendom i mere end 50 år og i mange år passet en målestation for DMI. Men mest kendt var han dog for sit store arbejde som lokalhistoriker.

Skrev indlæg til lokalhistoriske bøger

Arne Gravlund beskæftigede sig i en lang årrække med lokalhistorie på egnen omkring Harrild Hede, Kølkær, Isenvad og Nørlund Plantage. Gennem årene skrev han flere kapitler i lokalhistoriske bøger - mest på Ikast egnen, hvor han beskrev oprindelse og udvikling samt specielle aktiviteter i området fra gammel tid. I bogen Nørlund Plantage og Harrild Hede - Historie og natur fra 1993 bidrog han med tre af kapitlerne: **Harrild Hede og brødrene Castenschiold - På Glanebjerg for 100 år siden - Tyttebærplukning**. Disse tre værdifulde kapitler er også med i denne nye bog fra 2014. Dog er billedmaterialet ændret, men teksten står uændret.

Arne Gravlund var en meget vidende mand, og hans hjem var spækket med bøger, hæfter, kort og artikler, sirligt ordnet efter område i små brune papkasser. Ved sin død var han kasserer i Ikast Slægts- og Lokalhistoriske Forening og havde tidligere også siddet i bestyrelsen for Historisk

Forening i Herning. Begge steder havde han været aktiv i mange år. Arne Gravlund var også politisk engageret, og havde i mere end 30 år siddet i bestyrelsen for Kølkær Ventrevælgerforening blandt andet i mange år som formand.

Desuden var slægtsforskning hans store interesse, og

Denne vinters hidtil laveste temperatur blev målt nær Kølkær forrige nat. 19,3 graders frost viste termometret i landsbyen, som tidligere hed Koldkær.

"Det er godt nok koldt her til tider, men det er da meget værre i Sibirien. Så vi kan ikke tillade os at klage," udtaler Arne Gravlund og tilføjer: "Det er værst for kartoflerne. Dem kan vi jo ikke tage ind om natten, og de kan få frost helt hen i maj." Siden 1952 har han boet på et husmandssted, der ligger på Klinkhøjvej, nær landsbyen Kølkær. Her kan Arne prale med, at han bor på et af de koldeste steder i Danmark - ofte det allerkoldeste og omtalt som Danmarks Sibirien.

På en af hans marker er der placeret en målestation fra Danmarks Meteorologisk Institut (DMI). Her blev denne vinters hidtil laveste temperatur målt, da Danmark for en stund blev udsat for hård frost og vinterkulde.

Udklip Herning Folkeblad 25. januar 2000



Arne Gravlund ved det koldeste målte sted i Danmark. Foto: Ole Lauritsen, Herning Folkeblad.

"Smadderborg" på Klinkhøjvej med laden som blev tilbygget i 1952 og det lille gavlvindue, som stadig kan ses, med årstallet for opførelsen.





gennem årene blev der fremskaffet mange optegnelser og oplysninger om hans egen slægt. Gravlund var landmandssøn fra Lille Nørlund og var den ældste i en søskendeflok på fire, som alle blev boende på egnen og forblev ugifte. Som ung hjalp han til hjemme på gården og kom så på Rønde Kursus og tog i 1943 præliminæreksamen. Herefter kom han ud at tjene som landbrugskarl.

Aktiv under 2. Verdenskrig

Under 2. Verdenskrig var Arne Gravlund i en såkaldt ventegruppe, som var danske militærgrupper dannet 1943-45. I henhold til en befaling udsendt fra London skulle grupperne forholde sig i ro, indtil krigen kom til Danmark, og herefter assistere de allierede tropper.
I 1946 var han soldat i Søværnet og gjorde tjeneste på Middelgrundsfortet ved København. Herefter ville han gerne ud at opleve noget og rejste til Sverige og arbejdede ved landbruget i 2 år. Tilbage i Danmark fortsatte han som landbrugsmedhjælper, og blev som 30-årig selvstændig. I 1952 blev landejendommen på Klinkhøjvej købt. Til gården hørte 20 tønder land sandjord, og Gravlund drev et alsidigt landbrug med grise, køer og planteavl.

"Smadderborg"

Ejendommen hed Smadderborg. Navnet stammede fra det par, som opførte gården i 1913. Dengang var området moseagtig og arbejdet derfor smattet og mudret overalt. Efter dræning af markerne blev jorden mere frugtbar, og det udmøntede sig i korn, kartofler og græs til kvæg. I begyndelsen af 1980'erne satte han dyrene ud og begyndte at klippe og handle med pyntegrønt, som blev opkøbt og solgt videre til kirkegårde, gartnere og købmænd.

Egnens vejrekspert

Arne Gravlund var også Kølkær-områdets vejrekspert. I 1982 opsatte DMI en målestation på hans mark, og de første år aflæste han selv temperaturer, lufttryk, lysmængde og nedbør, som hver dag blev rapporteret til DMI. Via sine målinger kunne han ofte berette, at hans område på grund af sin særlige beliggenhed var det koldeste sted i landet.
Da stationen blev automatiseret via moderne teknik og datatransmission, var det slut med at måle døgnets temperaturer og tilbage var blot at aflæse og rapportere nedbørsmængden.
Vejrstationen blev i 2002 flyttet til Sønderlandsvej.

Lun og gemytlig

Arne var således en meget aktiv mand med mange gøremål på en lang række områder. Han var vellidt, udadvendt, lun og gemytlig. Han elskede at tage ud og snakke med folk, der med deres kendskab til egnen kunne bidrage til hans store lokalhistoriske interesse og viden.


DEN STORE DANSKE FOLKEKOMEDIE I FARVER
VAGABONDERNE PAA BAKKEGAARDEN
efter MORTEN KORCH's roman
PRODUKTION HENNING KARMARK
Glas
A/S ASA FILMUDLEJNING.
POUL REICHHARDT · IB MOSSIN · CHR. ARHOFF
ASTRID VILLAUME · GHITA NØRBY
HELGA FRIER PREBEN LERDORFF RYE PER LAUSGAARD
HOLGER FÆLLESSANGER JAKOB NIELSEN KARL STEGGER
og mange mange flere.
SVEN GYLDMARK ALICE OTTESEN FINN MARTIN

Vagabonderne på Bakkegården

Af Søren Møller

Den danske film med denne titel er fra 1958. Ifølge filmens plakat er handlingen fra Morten Korchs roman med den samme titel. Men bogen og filmen er meget forskellige.
Filmen blev delvis optaget her på egnen. En vagabond spillet af Poul Reichhardt vender tilbage til sin ungdomsegn og møder en gammel kæreste og er med til at redde hende ud af store problemer, og de to får hinanden til sidst. Nogle dramatiske scener er optaget i Søby brunkulslejer, og nogle scener er filmet ved Rørbæk Sø.
I nogle af filmens scener brugte man en gammel gård, der lå på Fasterholtvej nr. 23 til at forestille filmens "Bakkegården". I dag er bygningerne revet ned. Tilbage på stedet ses et sammenfaldet maskinhus og en brønd.
I andre af scenerne fra "Bakkegården" bruger man tre andre gårde på Sjælland til at være "Bakkegården".
Sådan laver man film.
Den kendte, livsglade sang "Er du dus med himlens fugle" synges af Poul Reichhardt, mens han vandrer mod vest ad Fasterholtvej, og man kan se Holtum Ådalen nede til venstre.

Er du dus med himlens fugle?

Du grønne skov! Du glade lærke!
Åh, gudskelov, at jeg kan mærke:
Alt dette er ven med mig!
Har du det som jeg?

Er du dus med himlens fugle og skovens grønne træer?
Forstår du alle hjerter, der banker her og der?
Kan du smile til en kronhjort og vinke til en stær?
Så har du fundet ud af noget, som er meget værd!
En rødkælk! En guldsmed! En bly forglemmigej!
Et grantræ! En vipstjert! – de elsker nemlig dig!
Er du dus med himlens fugle og skovens grønne træer?
Så har du fundet ind til det,
som gør livet allermest værd!

Den grønne skov, hver spurv jeg kender,
dem fik jeg lov at få som venner!
Hvem har vel en bedre ven?
Jeg spørger igen:

Er du dus med himlens fugle...

Tekst af Erik Leth og musik af Sven Gyldmark.





Scenen fra filmen hvor Poul Reichardt går ad Fasterholtvej og programmet som kunne købes i biografen.



Heden ved Kølkærvej. Foto: John G. Dinesen.

Nørlund Plantage under 2. verdenskrig

Af Svend Nielsen (1993)

NEDKASTNINGSPLADS NR. 58, VILSTERBJERG.

Den våbenmodtagergruppe, som blev oprettet i Ikast i 1944, fik flere pladser godkendt i omegnen af Ikast, og en af disse var beliggende ved skovvejen Kølkærvej i Nørlund Plantage i nærheden af Vilsterbjerg. Pladsen var anmeldt til modtagelse i hele perioden fra oktober 1944 og indtil befrielsen 5. maj 1945.

Den første nedkastning skete 1. november 1944 og fik et ret dramatisk forløb. Enhver nedkastningsplads havde et kodenavn, som man hver dag måtte lytte efter i den engelske udsendelse kl. 18.15. Det var ganske vist forbudt af tyskerne at lytte til engelsk radio, men for modtagergruppen var det en tvingende nødvendighed, så den chance måtte tages.

1. november var der hilsen til Marius, som pladsens navn var i den periode, og modtagergruppen skulle være på plads kl. 0.30. Kl. 2.00 kom maskinen og kastede de 12 containere, som en sending normalt bestod af. Flyvemaskinen kom meget lavt ind fra vest, og derfor nåede 3 faldskærme ikke at folde sig ud, og de 3 containere gik itu, og indholdet af våben og ammunition spredtes i lyngen.

Da man aldrig kunne være sikker på, om den engelske maskine var blevet pejlet af tyskerne, gjaldt det om at få "godset" fjernet så hurtigt som muligt. Da man vidste, at det ville tage nogen tid i mørket at finde de spredte ting i lyngen, besluttede man, at 2 mand skulle blive tilbage, mens de øvrige kørte i depot med containere og faldskærme.

Ordren havde desuden lydt på, at der sammen med de 12 containere også ville blive kastet en mindre pakke indeholdende et Eureka radiopejleapparat. Pakken blev også fundet, men desværre var radioen gået i stykker.

Man havde i gruppen den aftale, at der altid var en person, som skulle forsøge at tælle faldskærmene, når de kastedes. Vedkommende person påstod hårdnakket, at der havde været 2 små faldskærme. Derfor havde 2 af personerne fortsat eftersøgningen, og da det efterhånden var blevet lyst, bevægede de sig længere og længere ind i plantagen og måtte på et tidspunkt fortælle nogle skovarbejdere, at de var ude og lede efter et par bortløbne kreaturer. Eftersøgningen gav intet resultat, og sidst på formiddagen vendte man tilbage til Ikast.

Her var tingene imidlertid ved at udvikle sig noget faretruende. Faderen til en af de 2 personer, som havde fortsat eftersøgningen, var blevet bekymret for, hvad der kunne være sket med sønnen. Han var ikke bekendt med, at sønnen var indblandet i modstandsbevægelsen. Faderen besluttede at gå til tyskernes hovedkvarter, som var på Vestre Skole. Heldigvis mødte han en god bekendt, som han fortalte om sønnen, og heldigvis vidste vedkommende, som netop havde været med til oprettelsen af modtagergruppen, at sønnen ikke skulle findes hos tyskerne, og dermed blev faderen beroliget.

Næste nedkastning ved Vilsterbjerg skete den 3. december. Kodeordet var ændret til Ingolf, men det var ingen af gruppens "menige" medlemmer bekendt med. Der havde været et svigt i postgangen. Lederen frygtede på et tidspunkt, at et brev var blevet opsnappet af tyskerne, men det viste sig, at det lå på posthuset i Ikast. Modtagergruppens leder havde derfor været nødt til at køre mange kilometer på sin elendige cykel for at samle gruppens medlemmer til nattens aktion. Alle var på plads ved midnatstid, og kl. 2.30 kom den engelske maskine og kastede de 12 containere. Som det skete første gang, gik nogle itu, fordi faldskærmene ikke foldede sig ud. Men det lykkedes hurtigt at tømme pladsen, og alle var hjemme til arbejdstids begyndelse.

De næste måneder foregik nedkastningerne på andre pladser. Men marts måned 1945 fik pladsen ved Vilsterbjerg kodenavnet Marlene, og da det lød i radioen den 26. marts, rykkede man ud. Men gruppen blev ikke fuldtallig, fordi den første leder var blevet arresteret af

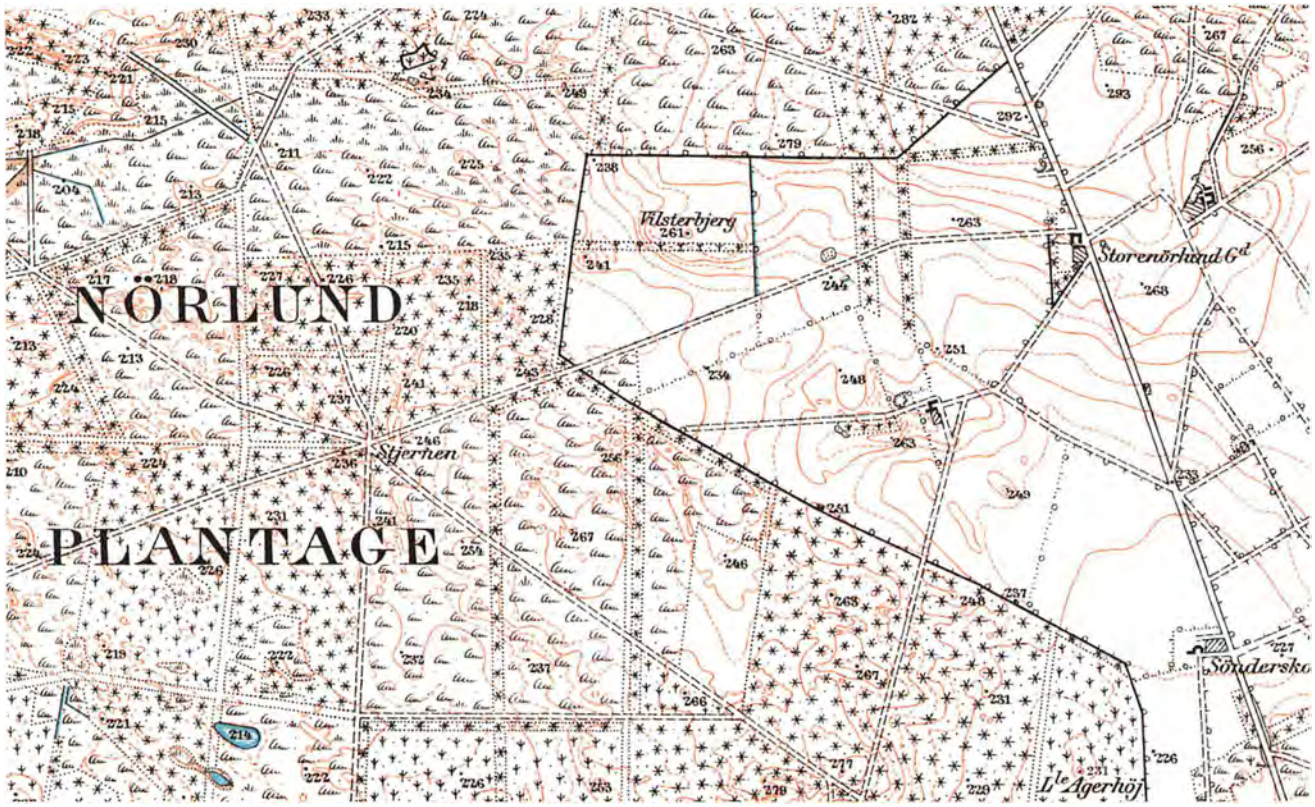

Nedkastningsområdet ved Vilsterbjerg. Kort ca. 1935.

Gestapo på en dækadresse i Århus. 6 mand fra Ikast-gruppen havde derfor valgt at gå under jorden.
De 6-7 tilbageværende valgte at køre samlet til pladsen i en generatorbil og var på plads ved midnat. Flyvemaskinen kom kort efter, og der blev morset fra jorden på sædvanlig vis. Flyet fortsatte imidlertid, da det viste sig, at der var et tysk fly efter det. Man ventede den obligatoriske tid på nedkastningspladsen, for man håbede på, at maskinen ville vende tilbage. Men der skete intet, og henad morgen kørte man tilbage til Ikast – dog ikke uden standsning – lige før Isenvad blev bilen standset af en tysk vagtpost. Der var placeret maskingeværer i begge vejsider, og man ønskede at undersøge lastvognen. Den ene af de 2 i førerhuset talte tysk flydende, og det lykkedes ham at overbevise tyskerne om, at mændene blot var nogle brunkulsbørster, som havde spillet kort i Ejstrupholm hele natten. Det lykkedes virkelig at overbevise tyskerne, og noget af det sidste, man hørte, var et "undskyld" for forsinkelsen. Mens denne samtale foregik, havde det alligevel været ved at gå galt. En af dem på ladet kunne ikke klare presset og forsøgte at springe af ladet og flygte, men heldigvis fik de andre standset ham, uden at tyskerne blev mistænksomme.
Efter at der havde været afmelding af en af de andre nedkastningspladser, fordi tyskerne havde fået kendskab til den, blev Vilsterbjergpladsen igen meldt klar til modtagelse i april 1945. Dens nye kodenavn blev Ole, men den nåede ikke at blive brugt endnu en gang, da krigen jo sluttede ret hurtigt derefter.
Sluttelig skal nævnes, at den første nedkastning på Vilsterbjerg havde 12 containere, som indeholdt: 32 maskinpistoler, 70 karabiner, 10 pistoler, 84 håndgranater, 4 rekylgeværer, 2 panservåben og 1 Eureka-radio. Vægt ialt 2000 kg.
Efter storbranden i sommeren 1971 blev der på det afbrændte område fundet 15-20 engelske håndgranater spredt rundt på arealet. De var endnu sprængfarlige og blev afhentet af militæret.

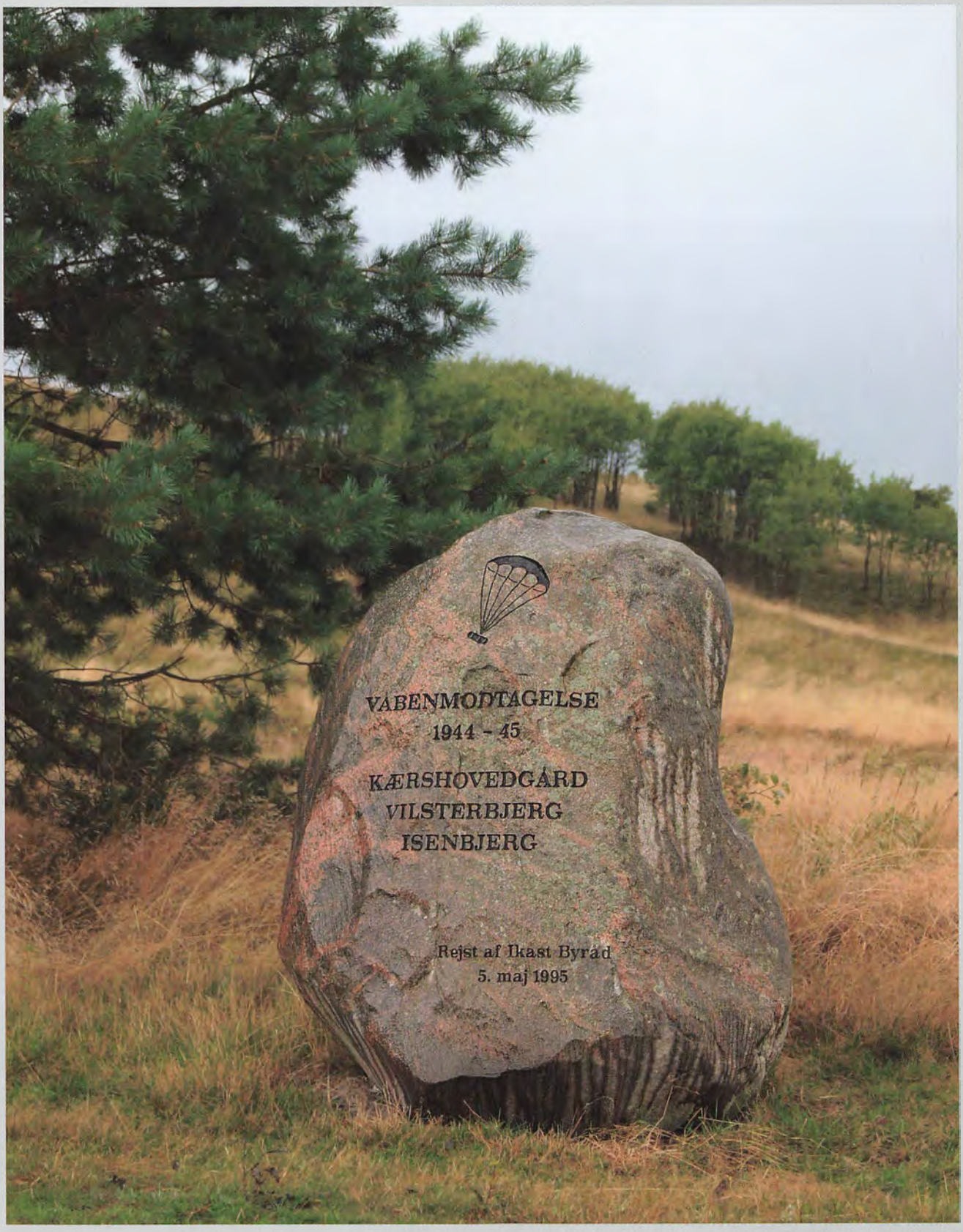

Ved Isenbjerg i Gludsted Plantage opsatte Ikast byråd ved befrielsesjubilæet i 1995 denne sten. Den skal minde om modstandsfolkene fra Ikast og deres modtagepladser ved bjerget og ved den nærliggende Kærshovedgård og pladsen ved Vilsterbjerg i Nørlund. Foto: Søren Møller.



Indvielsen af Naturcenter Harrild Hede 20. april 2013. Foto: Niels Peter Brøgger.

Naturcenter Harrild Hede

Af Torben Bøgeskov

- om tilblivelsen af et naturcenter

Lørdag den 20. april 2013 kunne Naturstyrelsen og Ikast-Brande Kommune indvie Naturcenter Harrild Hede. Cirka 900 gæster deltog i festlighederne, der var begunstiget af smukt forårsvejr med sol og blå himmel. Ikast-Brande Kommunes borgmester, Carsten Kissmeyer, holdt indvielsestalen og markerede sammen med lokale spejdere åbningen af centeret ved at hejse den fane, som spejderne i Ikast-Brande Kommune hjembragte fra Spejdernes Lejr 2012 i Holstebro.
Efter talen kunne gæsterne bese det nye naturcenter. Der blev serveret kaffe og kage samt krondyrsuppe fra bål. Der blev tilbudt traktorture med "Hugormen", mulighed for at lave amuletter, riste skumfiduser over bål og fiske efter vanddyr. Over 200 af gæsterne gik med på en guidet rundtur, hvor formand for Kultur- og Fritidsudvalget, Kirsten Mørup, indviede naturcenterets nye sundhedsspor, og formand for Børne- og Undervisningsudvalget, Evald Asp, indviede naturcenterets nye shelters. En del af festlighederne blev afvikling af Hedeløbet med distancer på 5 km, 10 km og halvmaraton. Gæsterne havde desuden mulighed for at forsøge sig med orienteringsløb og geocaching.
Dermed havde Ikast-Brande Kommune fået sit eget naturcenter placeret lige midt i kommunen og med cirka 3000 hektar skov og natur i form af Harrild Hede og Nørlund Plantage i baghaven. Flere byrådsmedlemmer og flere i kommunens embedsværk havde også fået deres ønske opfyldt.

Naturskole eller naturcenter?

Igennem nogle år havde der nemlig været tanker om at etablere en naturskole eller et naturcenter indenfor kommunens grænser i stedet for at benytte sig af Koutrupgård, som gl. Nørre Snede Kommune havde været med til at etablere i 1992, og Damhus, som gl. Brande Kommune havde anvendt siden 2005. Begge steder ligger nemlig få hundrede meter udenfor kommunegrænsen i henholdsvis Hedensted og Vejle Kommune. Der var overvejelser om at placere en naturskole enten på Skovmuseet på Vester Palsgård i Palsgård Skov eller på Klosterlund Museum ved Bølling Sø, men disse to steder ligger heller ikke centralt. På et møde mellem kommunen og Naturstyrelsen blev placeringen af et naturcenter og et eventuelt fremtidigt samarbejde derfor vendt og diskuteret.
I Naturstyrelsen begyndte man derfor med naturvejleder Torben Bøgeskov som projektleder at udvikle en idé om at lave et helt nyt naturcenter med udgangspunkt i statens arealer på Harrild Hede, Nørlund Plantage og Søby Brunkulslejer. Tanken var, at en sådan beliggenhed på grænsen mellem Herning Kommune og Ikast-Brande Kommune måtte være interessant for begge kommuner både ud fra en driftsmæssig, men også en turistmæssig vinkel. I løbet af 2007 blev der udarbejdet forskellige skitser og planer for et Søby-Harrild Naturcenter. Tanken var, at det foruden traditionelle naturcenteraktiviteter også skulle have fokus på jagt og vildtforvaltning og fungere med faciliteter både på ejendommen Moselund i Søby og enten Åhuset eller Harrildgård ved Holtum Å og Harrild Hede. Planerne blev i efteråret 2007 forelagt de 2 kommuner.
Erhvervskontaktudvalget i Ikast-Brande Kommune besluttede efterfølgende, at kommunen skulle deltage i udviklingen af idéen. Herning Kommune var også positiv overfor en drøftelse, og der blev nedsat en arbejdsgruppe med repræsentanter for Naturstyrelsen og de 2 kommuner.
Den 18. september 2008 fik skovrider Poul Ravnsbæk på et møde med formanden for Erhvervskontaktudvalget, Preben Christensen, en tilkendegivelse om, at Ikast-Brande Kommune som udgangspunkt var positivt indstillet til den del af Naturcenter Søby-Harrild, der

omfattede et naturrum ved Harrild Hede.
Friluftsrådet havde åbnet op for muligheden for at søge økonomisk støtte til at etablere naturrum, der skulle fungere som støttepunkter i naturen, der kunne inspirere til naturforståelse og friluftsliv.
Et naturrum vil være åbent for lokale og turister og danne ramme for et uformelt samvær, ved at man kan få information om den lokale natur og kultur. Naturstyrelsen ansøgte derfor den 28. september 2008 Friluftsrådet om støtte til et naturrum enten ved Åhuset eller på Harrildgård.

Desværre blev der ikke bevilget midler fra naturrumspuljen, men Friluftsrådet opfordrede til, at der i stedet blev søgt almindelige Tips- og Lottomidler til projektet. En ansøgning blev indsendt, og efter at have sikret sig, at Ikast-Brande Kommune var partner i projektet, bevilgede Friluftsrådet 440.000 kr. til projektet.
Naturstyrelsen og Ikast-Brande Kommune udviklede planerne, så sigtet blev at etablere et egentligt naturcenter, der i modsætning til de fleste traditionelle naturskoler og naturcentre skulle være multifunktionelt og henvende sig til mange forskellige brugergrupper – børn som voksne såvel lokale som turister. Bl.a. skulle der være særligt fokus på at understøtte det aktive friluft-, fritids- og foreningsliv i kommunen. Samtidig skulle skoleafdelingens engagement i Naturcentrene Koutrupgård og Damhus overflyttes til det nye naturcenter.



Financieringen af naturcenteret faldt på plads ved, at kommunen bevilgede 900.000 kr., LAG i Ikast-Brande 500.000 kr. og Miljøministeriets Grønne Partnerskaber 400.000 kr. Hertil kom de 440.000 kr. fra Friluftsrådet. Den resterende del af anlægssummen på 3.240.000 kr. bidrog Naturstyrelsen med i form af såkaldte EU-LIFE midler, som var bevilget til informationsaktiviteter i forbindelse med LIFE Hedeprojektet for indlandsheder, som bl.a. omfattede Harrild Hede og andre heder i Nørlund Plantage. Endvidere stillede Naturstyrelsen ejendommen Harrildgård (Harrild Vandmølle) til rådighed for projektet.
I november 2011 blev en egentlig partnerskabsaftale for Naturcenter Harrild Hede underskrevet af borgmester Carsten Kissmeyer, økonomidirektør Flemming Storgaard og skovrider Poul Ravnsbæk. Aftalen sikrer driften af naturcentret i en 10-årig periode frem til 30. september 2021 ved at Ikast-Brande Kommune årligt bidrager med 500.000 kr. til driften. Aftalen kan derefter opsiges med et års varsel.
Umiddelbart herefter gik Naturstyrelsens tømrer, Keld Martinussen, og skovløber Holger Hansen i gang med at renovere stuehuset, Fiskemesterhuset, på Harrildgård. Stuehuset blev indviet 26. marts 2012, hvor det stod klart til at huse de første naturskolearrangementer og andre aktiviteter. De gamle udhuse på Harrildgård blev derimod vurderet for ringe til at kunne renoveres, og det besluttedes at rive dem ned. Arkitekt Børge Andreassen fra Skive tegnede efter naturvejleder Torben Bøgeskovs idéer og ønsker de nye trælænger, der skulle opføres i stedet.

Håndværkerne går igang

Byggeriet af trælængerne var i udbud, der blev vundet af HD-Byg fra Ejstrupholm. I løbet af det næste års tid blev de gamle bygninger revet ned, og de nye opført, ligesom der blev anlagt passende udearealer samt indkøbt inventar og udstyr. Sideløbende blev den røde murstensvilla, der ligger nabo til Harrildgård sat i stand, så den kunne fungere som bolig for en nyansat skovløber, Torben Kjærgaard Andersen og biolog af uddannelse, som skulle fungere som naturvejleder og pedel på naturcenteret. Ligeledes blev der etableret forskellige nye friluftsfaciliteter i naturcenterets nærhed, fx en



shelterborg og et sundhedsspor, mens eksisterende faciliteter som lejrplads, overnatningsplads, hundeskov, legeplads og forhindringsbane samt diverse afmærkede stier blev forbundet. Skiltningen i området blev forbedret, og der blev opsat nye informationstavler flere steder på heden.

Faciliteter, grej og brugere

20. april 2013 blev naturcenteret, som skrevet, indviet. Ikast-Brande Kommune fik dermed et naturcenter, der skal favne vidt. Der skal være naturskoletilbud til institutioner, skoler og ungdomsuddannelser. Foreninger skal kunne booke mødelokaler og få naturvejlederassistance til guidede ture o.l. på de nærliggende, statsejede naturarealer, og grupper knyttet til Arbejdsmarkedsafdeling eller Social- og Sundhedsafdelingen skal kunne bruge naturcenteret, naturen og naturvejlederne. For alle disse grupper er brug af naturcenteret gratis, mens der er brugerbetaling for "fremmede" grupper. Samtidigt skal dele af centeret, diverse friluftsfaciliteter samt selvfølgelig Nørlund Plantage og Harrild Hede være tilgængelig til naturoplevelser og friluftsliv for uorganiserede brugere, hvad enten det er lokale eller turister.
Naturcenteret er indrettet med et møde- og undervisningslokale og køkkenfaciliteter i stueetagen i stuehuset. På 1. sal kan op til 24 personer overnatte i forbindelse med kurser eller minilejrskoler. Overnatning kan ligeledes ske i shelters eller på lejrplads.
I nordlængen er der indrettet et såkaldt huggehus til naturskoleaktiviteter og møder eller spisning i perioden fra april til oktober. Der findes også en grejbank med alt muligt udstyr til friluftsliv, naturvejledning og feltbiologi, fx er der 40 mountainbikes samt udstyr til elfiskeri. Endvidere råder naturcenteret over "Hugormen" – en traktortrukket safarivogn – der kan rumme op til 28 personer.

I østlængen findes offentlige toiletter samt et større naturrum med plancher, der fortæller om hedens natur- og kulturhistorie samt den nødvendige pleje af heden, der p.t. sker i regi af LIFE Hedeprojektet, der støttes af EU. På touchskærm kan der findes turistoplysninger og information om naturområder og oplevelsesmuligheder. Der er plads til ca. 50 personer ved borde/bænkesæt,

og der findes en større grill, der kan benyttes, hvis man selv medbringer kul. Naturrummet og toiletterne står til fri afbenyttelse døgnet rundt.

Naturcenterets drift

Det er Naturstyrelsen, der står for driften af naturcenteret. Fra opstarten har Torben Bøgeskov været naturcenterleder, mens en række af Naturstyrelsens medarbejdere på skift har været involveret i arrangementer og den daglige drift af centret og dets omgivelser.
Der er nedsat en bestyrelse for naturcenteret med skovrider Poul Ravnsbæk som formand. Bestyrelsen består desuden af 4 medlemmer fra Ikast-Brande Kommune, nemlig direktør for økonomi-, kultur- og fritidsområdet Flemming Storgaard, direktør for børne- og undervisningsområdet Hans Jørn Laursen samt de to formænd for henholdsvis Kultur- og Fritidsudvalget og Børne- og Undervisningsudvalget. Frem til byrådsvalget i 2013 var det henholdsvis Kirsten Mørup og Evald Asp. Efter valget er det Helle Mathiassen og Annette Mosegaard.
Der er desuden nedsat et brugerråd på 18 medlemmer repræsenterende en række kommunale forvaltninger samt råd, foreninger og organisationer, der har interesse i driften af centeret. Naturcenterlederen er formand for brugerrådet. Rådet skal medvirke til at planlægge og udvikle aktiviteterne på naturcenteret.
Endelig er der i sommeren 2014 stiftet en forening, Harrild Hedes Venner, der skal fungere som en slags støtte- og venneforening, der skal medvirke til at fremme kendskabet til Naturcenter Harrild Hede og understøtte mulighederne for at inddrage frivillige i aktiviteter på og omkring naturcenteret. Foreningen ledes af en bestyrelse på 7 personer. Foreningens første formand er akademichef i FC Midtjylland, Flemming Broe.
I 2013 var der i alt 195 bookinger af naturcenteret. Heraf var de 69 arrangementer med overnatning, og i 115 tilfælde har naturvejledere været involveret i arrangementerne. Der har i alt været 7416 registrerede gæster, hvoraf de 4224 var børn. Hertil kommer alle de gæster, lokale som turister, der uorganiseret eller i grupper besøger naturcenteret og den nærliggende natur og benytter naturcenterets naturrum, toiletter, opholdsarealer og andre publikumsfaciliteter.
Målet for antal aktiviteter var dermed nået allerede i naturcenterets første leveår, som i parentes bemærket jo egentlig først startede for alvor med indvielsen 20. april 2013. Naturcenter Harrild Hede er med andre ord kommet rigtig godt i gang til glæde for borgere og turister i alle aldre.






Velkommen til
Sundhedssporet ved Harrild


Opiev Harrild Hede
Tag på langfart
Oplev området i mørket
Tag ud med en naturguide
Fotos fra en dejlig dag i naturen
Hvad kan du bruge tingene til ?



Naturvejlederen fortæller og stiller spørgsmål – Eleverne byder ind med svar. Foto: Michael Holm.

Ud med skolen

Af Elsebeth Houe

En dejlig sommerdag først i juni 2014 drog 22 elever, 2 fædre og en lærer afsted til Harrildgård Naturcenter.
En del forberedelser gik forud for klasseturen. Forældrerødderne havde organiseret forplejning, og eleverne havde i grupper forberedt diverse aktiviteter.
Vi havde booket et naturvejlederarrangement om formiddagen og en overnatning i lejrskolebygningen. Det er også muligt at sove i shelters, men stemningen var overvejende "sove-inde", så sådan blev det.
Naturvejlederen bød os velkommen, og alle blev udstyret med en mountainbike og et lynkursus i at indstille saddelhøjde samt hemmeligheden bag at bremse og skifte gear, og så gik det over stok og sten - eller rettere: Over hede, al-lag og lyngbakker.
Cykelturen varede et par timer, og naturvejlederen havde indlagt relevante stop med fakta, fortællinger og forskellige hede-finurligheder, som selvfølgelig var vinklet både i forhold til aldersgruppen og i forhold til de områder, som på forhånd var aftalt med læreren.
Første samlingspunkt var omkring en gammel brønd, hvor eleverne hørte om hedebønderne og deres udfordringer med grundvandet. Det var en varm og solrig dag, så da vi kort tid efter cyklede gennem mudder og vandpytter på den ellers knastørre hede, fik de en førstehåndsoplevelse af det før omtalte al-lag.

En hugorm

Flere elever var overbeviste om, at turen kunne blive farlig. Ulven var set i området, og flertalsforståelsen var, at der i øvrigt var hugorme overalt på heden.
Derfor havde vi i klassen snakket en del om hvilke dyr, vi kunne være heldige at møde. Naturvejlederen var også opmærksom på problematikken og startede med at pointere, at den vigtigste forudsætning for at møde forskellige dyr på vores vej over heden var så godt som umulig at overholde. "RO" er generelt en mangelvare, når en stor flok krydser heden på cykel. Vi skulle være meget heldige, hvis vi mødte en enkelt hugorm på vores vej - og det var vi!
Da vi svingede fra sti til grusvej, var en lille hugorm på vej tværs over vejen. For mange af eleverne var det første face-to-face oplevelse med en slange i naturen.
Flere af dem var så fokuserede på at køre mountainbike, at de i første omgang gik glip af synet. Hugormen overlevede på mirakuløs vis de første hurtigtkørende cyklister. Da der blev råbt: "En hugorm!" fra bagtroppen, vendte flokken øjeblikkeligt om for at se det frygtede væsen med egne øjne.
Efter denne oplevelse håbede et par af drengene på, at et møde med ulven også ville blive en realitet. Men her slap heldet op.
Vi så en del spor af dyr på vores vej over heden. Mens vi stod og hørte om arkitektur, formering og spisevaner, blev vi "angrebet" nedefra med bid og syre af arkitekterne selv - de røde skovmyrer - og farligere blev turen ikke.
Lyngplanterne blev studeret, og naturvejlederen fortalte om hedepleje og det arbejde, der følger med. Vi så



Klar, parat, start - mountainbiketur rundt på Harrild Hede.
Foto: Michael Holm.



A-bukken. Samarbejdsøvelser på plænen ved Harrildgård. Foto: Michael Holm.

både spor efter afbrænding og en slåmaskine af en lidt anden kaliber, end dem vi kendte hjemmefra.
Heldigvis er der også et par bakker midt på den flade hede. Her var der tid til at drikke vand og puste ud – eller til at drøne op og ned i fuld fart. Begge muligheder blev udnyttet fuldt ud, og efterfølgende var alle klar med henholdsvis ny energi eller fornyet tålmodighed.
Vi hørte lærken og "kukkeren", og uanset emnet involverede naturvejlederen eleverne og inddrog deres forhåndsviden og mere eller mindre kvalificerede bud på de aktuelle problemstillinger. Selv her langt ude midt i ingenting, kunne vi se vindmøller i horisonten. Det gav anledning til gode snakke om miljø og energi, kultur og natur. Cykelturen på heden var en øjenåbner og samtidig en aktivitet, hvor alle kunne være med.

Masser af aktiviteter

Tilbage på Harrildgård stod den på samarbejdsøvelser. Eleverne skulle i grupper og på tid tilbagelægge en strækning med en person placeret midt i A-bukken. Efter frokost var der tid til de aktiviteter, som eleverne havde forberedt hjemmefra. Området syd for åen er ideelt til smuglerløb – åbent og med mange muligheder for at skjule sig i skovbrynet. Vi havde også lånt Naturcenterets trailer med diverse udstyr til at fiske med ketcher i åen. Der var rigtig mange ferskvandstanglopper. Nogle af eleverne gjorde tanglopperne selskab.
I første omgang fik de lov til at bade i den stille og smalle Kvindebæk. Det var koldt og mudret, og badetilladelsen blev udvidet til det sving, hvor Kvindebækken løber ud i Holtum Å. Her var der næsten ingen strøm i den ellers hurtigt løbende å, og vandhundene benyttede sig af muligheden for en tiltrængt afkøling.
Solen gik sin gang over himlen. Eleverne var en tur på den anden side af Fasterholtvej for at afprøve naturlegepladsen og forhindringsbanen. Der skulle laves mad og spilles fodbold, hygges og flyttes ind på førstesalen. Endnu en far stødte til, og læreren kørte nordpå efter en lang og fornøjelig dag.

Der er højt til loftet på heden, og det giver helt naturligt et anderledes perspektiv på tilværelsen.
Det er ikke sidste gang, jeg har haft elever med på heden. Næste gang tror jeg, at jeg inviterer St. St. Blicher med også…



Naturvejlederen fortæller. Foto: Michael Holm.



Hugormen som vi mødte på vores vej over heden. Foto: Michael Holm.



En herlig opfriskende pause for vandhundene. Foto: Michael Holm.



Genslynget del af Holtum Å, januar 2002. Foto: Morten Abel, Naturstyrelsen Midtjylland.

Holtum Å

Af Torben Kjærgaard Andersen

Tværs igennem den sydlige del af Harrild Hede og Castenschiold Hede har Holtum Å sit løb. Åen bugter sig smukt igennem hedelandskabet langs ådalens høje skrænter.
Holtum Å, som er en del af Skjern Å-systemet, udspringer i Nedergård Skov cirka midt imellem Nørre Snede og Rørbæk Sø, og i samme område som Gudenåen og Skjern Å også har deres udspring.
Holtum Å afvander et areal på 197 km², og (hovedløbet) strækker sig 31 km fra udspring til udløb. Hvis vi sammenligner Holtum Å med de øvrige tilløb til Skjern Å, er Holtum Å således det tredje største tilløb til Skjern Å, kun overgået af Vorgod Å og Omme Å med længde af hovedløb på henholdsvis 52 og 82 km. Holtum Å løber i en markant ådal først mod nordvest, og efter passagen syd om Ejstrup Sø i en mere vestlig retning for i sidste trediedel af forløbet at bevæge sig i sydvestlig retning. Udløbet i Skjern Å befinder sig omkring 5 km nordvest for Brande og ca. 500 meter vest for Midtjyske Motorvej.
Der, hvor Naturcenter Harrild Hede ligger i dag (2014), blev der allerede, før Staten opkøbte Harrild Hede i 1948, etableret dambrug. Daværende ejer, Axel Castenschiold, forpagtede dambrugsdriften ud til Børge Roldsgaard og hans far, som med tiden fik etableret et større dambrug. Der blev gravet mange ørreddamme både langs Holtum Å og Kvindebækken – sidstnævnte er tilløb til Holtum Å. Desuden blev en del af Holtum Å opstrøms, i forhold til det nuværende naturcenter, rettet ud til en lige kanal i forbindelse med etableringen af ørreddammene.
Dambruget fungerede helt frem til 1999, hvor Staten (det daværende Skov- og Naturstyrelsen) besluttede at nedlægge dambruget i forsøget på at forbedre levevilkårene for flora og fauna i åen.
Ørreddammene langs Holtum Å og Kvindebækken blev dækket til (på nær én ved Kvindebækken) og den del af åen, som var blevet kanaliseret (rettet ud), blev ført tilbage til det oprindelige forløb med en tilpas kombination af store 180 graders sving, mindre bugtninger, hurtigt løbende strækninger (stryg) med lavt vand og dybe høller.
Argumentet for at nedlægge dambruget var, at dambrugsdrift specielt tidligere havde en negativ indvirkning på vandløb. Dels blev der udledt næringsstoffer (bl.a. fiskeekskrementer og foderrester) fra dambrugene og ud i åen, og desuden skabte opstemninger for vandindtag til fiskedammene en barriere for vandrefisk som eksempelvis laksen, på vej op i åsystemet for at gyde.

Laksen

Laksen er en vandrefisk, som fødes i større vandløb og i en alder på typisk 2-3 år vandrer ud i havet for at æde sig stor og stærk. Laksens latinske navn er Salmo salar, og ordet "salar" betyder springeren. Det er meget passende, for når laksen svømmer op i vandløbene på sin gydevandring, kan den forcere meget kraftig strøm og springe over vandfald, der er op til fire meter høje.
De laks, som findes i vestvendte vandløb, lige som Skjern Å, vandrer typisk til ædepladser ved den færøske, islandske og/eller grønlandske kyst. Efter 1-4 år i havet vender laksen tilbage for at gyde. Laksen gyder dog ikke i et tilfældigt vandløb, men søger tilbage til netop det vandløb, den selv er født i. Rejsen fra ædepladsen i havet til gydepladsen i fødevandløbet kan være på flere tusinde kilometer. Laks født i Holtum Å/Skjern Å er altså i stand til at finde tilbage til netop deres fødevandløb på trods af den lange rejse fra ædepladserne i havet. Det er delvist uvist, hvordan laksen er i stand til at finde tilbage til det specifikke vandløb, men jordens magnetfelt, havstrømme og laksens lugte- og smagssans er tilsyneladende de vigtigste faktorer.
Tidligere indeholdte de større danske åer store mængder laks. Menneskets aktiviteter har dog ændret meget

på laksenes livsbetingelser. Tilblivelsen af vandmøller betød, at stemmeværker eller dæmninger på tværs af åen blev etableret, som helt eller delvist hindrede laksens vandring op i åen til gydepladserne. Senere i 1900-tallet blev der etableret mange dambrug langs vandløbene, og lige som i tilfældet ved vandmølledriften blev vand fra åen opstemmet og ført til ørreddammene og medførte igen en barriere for laksens vandring op i åen. Den mest radikale ændring på vore vandløb skete i forsøget på at erhverve sig ny og dyrkbar landbrugsjord. Specielt i 1960'erne blev der drænet store mængder vådområder langs vandløbene, og samtidig blev størstedelen af vandløbene gravet i lige kanaler for at skaffe sig af med vandet hurtigt og effektivt. Et af de største dræningsprojekter i Danmark blev foretaget i Skjern Å i 1960'erne, hvor hele den nederste del af åen blev gravet til en lige kanal. Dette medførte, at laksens gydebanker blev gravet op, og den løbende vedligeholdelse af vandløbet ved hjælp af gravemaskiner for at sikre hurtig afvanding medførte tilsanding af de fleste af de gydebanker, som ikke var gravet op. Der hvor Naturcenteret ligger i dag (2014), eksisterede der tidligere en vandmølle. Som nævnt tidligere blev der etableret et dambrug ved Holtum Å og Kvindebækken på strækningen omkring det nuværende Naturcenter Harrild Hede. Vandmøllen og dambruget har såvel som kanaliseringen af Skjern Å givetvis medvirket til at reducere laksebestanden i Holtum Å og resten af Skjern Å-systemet.

I dag er Skjern Å genoprettet og dermed ført tilbage til det oprindelige forløb inden kanaliseringen, og i Holtum Å eksisterer vandmøllerne ikke længere, ligesom flere dambrug er nedlagt. De dambrug, som stadig eksisterer, påvirker ikke vandløbet i nær samme grad som tidligere, og laksen har nu langt større mulighed for at passere forbi opstemninger og dæmninger via omløb. Holtum Å og det øvrige af Skjern Å-systemet rummer i dag langt



Holtum Å. Foto: Torben Kjærgaard Andersen.

bedre levevilkår for laksen end for bare 10-15 år siden. I mange år troede man, at laksen var uddød i Danmark, indtil man i 1983 fandt en "original" dansk laksebestand i Karstoft Å, der ligesom Holtum Å er en del af Skjern Å-systemet. Siden hen har man fundet oprindelige laksebestande i flere åsystemer, herunder Gudenåen, Storeåen samt de store åer med udløb i Vadehavet. I 1993 udarbejdede myndighederne en handleplan for ophjælpning og retablering af de danske laksebestande, og denne håndsrækning til laksebestandene har virkelig givet pote.



Strømskalle. Foto: Torben Kjærgaard Andersen.

Den nedre del af Holtum Å, nærmere betegnet fra Ejstrup Sø og nedstrøms, betegnes af myndighederne som et laksefiskevand, og ja, på flere lokaliteter kan man altså i dag både finde vild lakseyngel og gydemodne "Holtum Å-laks". I 2005 blev der etableret flere gydebanker for laks og ørred, på den del af af Holtum Å som gennemløber Harrild Hede og Castenschiold Hede, og på samtlige af disse gydepladser samt enkelte stryg blev der ved elektrofiskeri foretaget af Danmarks Center for Vildlaks og Ikast-Brande Kommune i slutningen af november 2013 konstateret vild lakseyngel. Lakseyngel var hyppigere forekommende end ørredyngel.

Øvrige fisk

Ud over laks (lakseyngel) er strømskalle (Leuciscus leuciscus) den hyppigst forekommende fiskeart i Holtum Å. Strømskallen minder om en lille skalle eller en løje, men i modsætning til disse foretrækker strømskallen hurtigstrømmende og klart vand. Føden består af små vanddyr, smådyr på vandoverfladen samt plantedele.

Derudover blev der observeret enkelte individer af følgende fiskearter:

- *Bækørred (Salmo trutta fario)*
- *Havørred (Salmo trutta trutta)*
- *Skalle (Rutilus rutilus)*
- *Aborre (Perca fluviatilis)*
- *Gedde (Esox lucius)*
- *Trepigget hundestejle (Gasterosteus aculeatus)*
- *Regnbueørred (Oncorhynchus mykiss)*
- *Stalling (Thymallus thymallus)*

Ud over de observerede fiskearter er Skjern Å-systemet, herunder Holtum Å, kendt for for som eneste åsystem i Danmark at huse en oprindelig bestand af den sjældne og bundlevende fiskeart Finnestribet ferskvandsulk (Cottus poecilopus).
På den del af Holtum Å som behandles i denne bog, blev denne fiskeart dog ikke observeret ved fiskeundersøgelsen (elektrofiskeri), men Finnestribet ferskvandsulk forekommer flere steder i Holtum Å, specielt i den øvre del.
Tidligere var Holtum Å et fremragende fiskevand, som i nyere tid har budt på et godt stallingfiskeri og et fremragende ørredfiskeri. Danmarks største lystfiskerfangede bækørred på 5,7 kg er netop fanget i Holtum Å nær Naturcenter Harrild Hede.
I dag er fiskeriet lidt mere beskedent, men åen kaster stadig pæne bækørreder af sig op til omkring 45 cm. Hvad angår fiskeri efter stalling, så er der her i 2014 ikke én stalling tilbage i åen – eller det vil sige, at der ved tidligere omtalte elektrofiskeri foretaget i november 2013 netop blev fanget én stalling i hele Holtum Å. Der er stadig håb for denne fine fisks overlevelse, selvom håbet på nuværende tidspunkt må betegnes som spinkelt.

Vandløbskvaliteten

Når vandløbskvaliteten undersøges af kommuner og andre myndigheder, tages der udgangspunkt i de smådyr, der lever ved bunden af vandløbet – metoden betegnes Dansk Vandløbs Fauna Indeks (DVFI). Vandløbskvaliteten måles i en skala fra 1-7, hvor 1 betegnes som et meget forurenet vandløb uden liv eller med enkelte hårdføre arter, og 7 betegnes som et naturligt og rent



Døgnflue af slægten Baetis.
Foto: Torben Kjærgaard Andersen.



Slørvinge af slægten Nemoura.
Foto: Torben Kjærgaard Andersen.

vandløb i topklasse med et meget varieret dyreliv. De enkelte arter af smådyr i vandløb har forskellig tolerance overfor forurening og overfor fysiske forstyrrelser i vandløbet. Er et vandløb forurenet med næringsstoffer, vil iltindholdet i vandet være lavere og kun smådyr, som er effektive til at udnytte ilten, f.eks. ved at have store/effektive gæller, kan overleve i det givne vandløb. Hvad angår fysisk forstyrrelse kan nævnes en vandløbsbund, som modtager ugunstigt store mængder sand fra områder opstrøms. Tilsandingen dækker grus og sten til og medfører desuden, at vandplanter har sværere ved at få rodfæste. Dermed ødelægges vigtige levesteder for smådyrene – et faktum, man ville kunne konstatere ved en undersøgelse af smådyrene.

I slutningen af marts 2014 foretog Erik Dylmer fra Ikast-Brande Kommune, en undersøgelse af vandløbskvaliteten i Holtum Å ved Naturcenter Harrild Hede. Forfatteren deltog interesseret i arbejdet.
Undersøgelsen viste en vandløbskvalitet på 5 ifølge DVFI-skalaen. Resultatet var dog tæt på en vandløbskvalitet på 6. Vi fandt en række rentvandskrævende smådyr herunder tre arter døgnfluer, en art af slørvinger, flere arter af både fritlevende og husbyggende vårfluer m. fl.
Har man interesse i smådyr – eksempelvis fluefiskeren, der gerne vil vide, hvilken flue som skal for enden af fiskelinen – kommer her en liste over de hyppigst forekommende smådyr fundet ved undersøgelsen.

- *Kvægmyg (Simuliidae)*
- *Ferskvandstangloppe (Gammarus)*
- *Døgnflue (Baetis)*
- *Dansemyg (Chironomidae)*
- *Husbyggende vårflue (Limnephilidae)*
- *Fritlevende vårflue (Rhyacophila)*
- *Fritlevende vårflue (Hydropsyche)*
- Slørvinge (Nemoura)

I fremtiden forventes det, at vandløbskvaliteten vil forbedres, da Hygild Dambrug, som ligger ca. 4,5 km opstrøms Naturcentret, lukker ned i løbet af 2014. Lukningen skyldes, at Mejerivirksomheden Arla Foods Amba ønsker at udvide produktionen i Videbæk og har opkøbt dambruget som kompenserende foranstaltning for en øget udledning af næringsstoffer til Skjern Å-systemet – nærmere bestemt til Herborg Bæk samt Vorgod Å.
Samtidig med en forbedret vandkvalitet vil nedlæggelsen af Hygild Dambrug også medføre fri passage for åens fisk og smådyr – herunder laks og havørred.
Vi vil altså i fremtiden kunne nyde et vandløb af endnu højere kvalitet – og er man ikke interesseret i vandløbets biologiske kvalitet, må man nøjes med at nyde synet af et af Danmarks smukkeste vandløb.



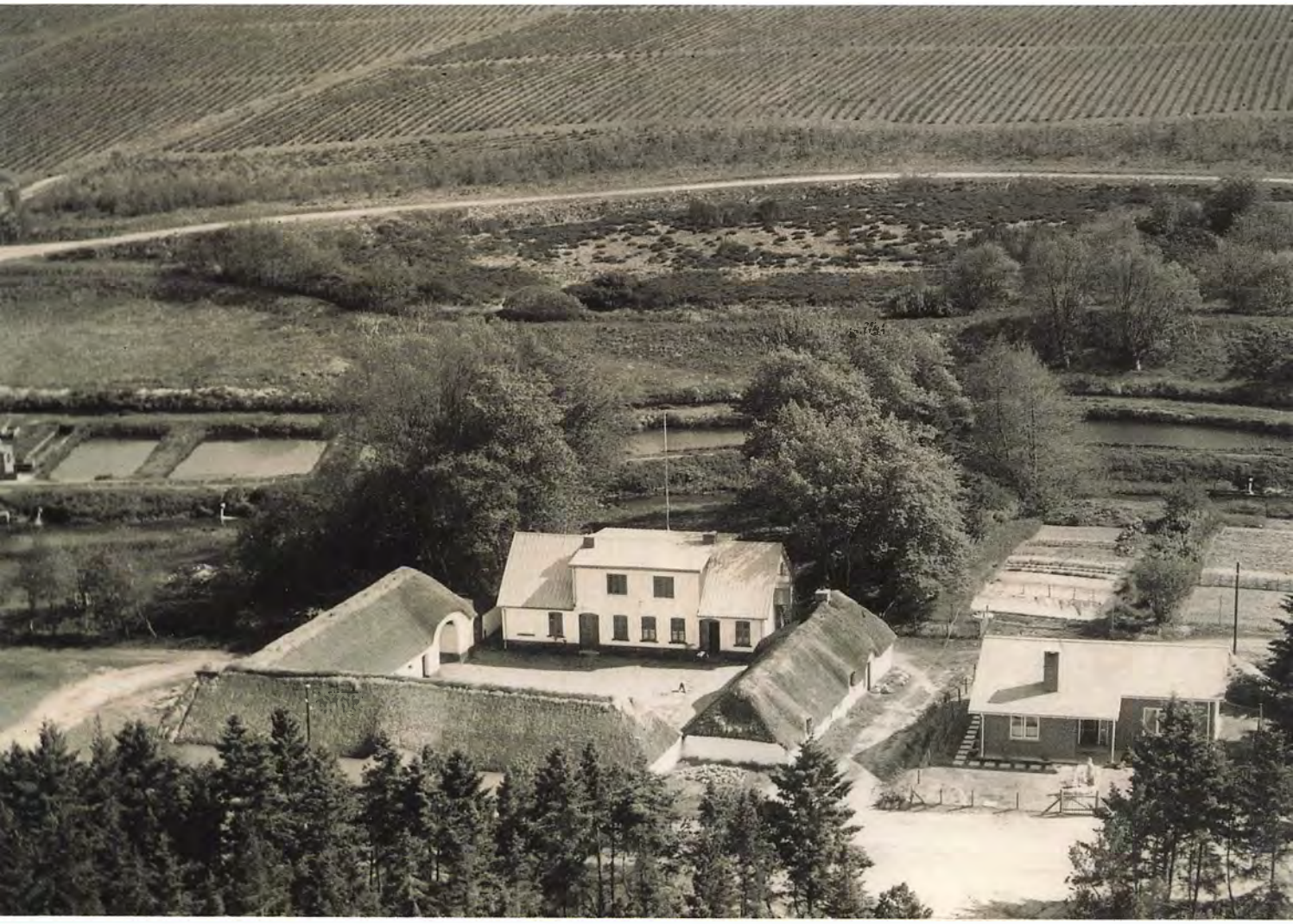

Det nu nedrevne Harrild Vandmølle Dambrug. Foto: Privat.

Harrild Vandmølle Dambrug

Af Bo Daugård

Vejle Amts centrale rolle på dambrugsområdet

Harrild Vandmølle Dambrug lå oprindelig i Nørre Snede Kommune og dermed det gamle Vejle Amt (amt og kommune etableret ved kommunalreformen i 1970). Vejle Amt var kendt for sine mange dambrug. Ved næsten hver en å eller vandløb lå de som perler på en snor. På de brede hedesletter mod vest langs de store åer anlagde man de store dambrug. Her var mest plads og rigeligt med vand. Dammene blev typisk placeret på række som tænderne på en kam. I de snævre dale mod øst var dambrugene mindre. De tog form efter landskabet og lå, hvor der nu engang var plads. Vejle Amt var hjemsted for nogle af landets ældste dambrug.

Dambrugserhvervet opstod for mere end 120 år siden. Det blev udviklet af folk, som ved selvstudium og eksperimenter skaffede sig stor viden og dygtighed. På bare 50 år lykkedes det danske dambrugere at gøre Danmark til verdensførende på dambrugsområdet. I 1950'erne og 1960'erne havde erhvervet sin storhedstid. I løbet af de to årtier blev der alene i Vejle Amt etableret 111 dambrug. Gennem tiderne har der eksisteret 168 dambrug i amtet. I 1999, hvor blandt andet Harrild Vandmølle Dambrug lukkede ned, var der kun 88 dambrug tilbage.

Selvom den moderne teknologi for længst havde holdt sit indtog, blev de fleste dambrug stadig drevet efter de samme principper som for 120 år siden. Dambrugene var typisk indrettet ved, at vandet i vandløb dæmmedes op ved hjælp af et stemmeværk og ledtes gennem en kanal, der forsynede de enkelte damme med vand. Når vandet havde passeret dammene, samledes det i en bagkanal. Herfra løb vandet tidligere direkte ud i vandløbet.

Men nu om stunder passerer det først igennem et bundfældningsbassin, der renser vandet, hvorefter vandet igen løber ud i vandløbet.

Danmarks første dambrug

Den første, der anlagde dambrug herhjemme, var Hans Peter Smidt Nissen fra Hvilested ved Kolding. I 1894 gravede han den første rigtige dam på et engstykke umiddelbart ved siden af Hvilestedgård. I løbet af få år var hele engen forvandlet til et regulært dambrug. Hvilestedgård eksisterer endnu, og det drives sammen med Haugård Fiskeri under navnet Hvilested Dambrug. Eftersom dambrugserhvervet var ganske nyt, skulle mange ting læres, og mange problemer løses. Foder til fiskene var et problem. I begyndelsen fodrede man med kogt og hakket slagteriaffald. Hurtigt fandt man ud af, at frisk hakket havfisk var mere velegnet til formålet. Det kunne dog være vanskeligt af få fiskene fra havnene og ud til dambrugene i frisk tilstand, når de først skulle transporteres med hestevogn og jernbane. Et andet problem var transporten af levende ørreder. Hertil anvendte man vintønder, hvorunder der var monteret gænger, som på en gyngestol. Det bevirkede, at vandet under kørsel blev skvulpet rundt, så vandet iltedes. Når hestevognen eller toget holdt stille, skulle fiskeledsageren skvulpe med tønderne. Eksporten foregik først og fremmest til Tyskland med jernbane. Senere fandt man ud af at erstatte tønderne med store træbassiner. Til at ilte vandet medbragtes fodpumper. I dag transporteres fiskene på store lastbiler med glasfiberbassiner og iltanlæg. Ud over foder og transport skulle man også finde frem til den optimale udformning af dambrugene og have styr på sorteringen af fiskene. Herudover var der problemer med fiskesygdomme. Som følge af den eksplosive vækst i dambrug blev offentligheden i midten af 1960'erne opmærksom på, at dambrugene på linje med husholdninger, industri og landbrug forurenede

de danske vandløb. I forureningsdebatten samlede opmærksomheden sig i første omgang omkring det hakkede fiskefoder. Fiskefoderet havde den ulempe, at det var svært at dosere. Det overskydende foder drev ud af dammene og videre ud i vandløbet, hvor det afsatte fedt- og oliepartikler på bunden og på bredden. Men også fiskenes ekskrementer, der blev skyllet ud i vandløbet, når dammene blev renset, var et problem. Udledning af hjælpestoffer anvendt i forbindelse med sygdomsbekæmpelse, iltsvind og døde åstrækninger var andre store udfordringer.

Miljølovenes konsekvenser for dambrugene

I 1973 kom Miljøloven med regler for, hvordan man kunne sikre, at vandløbene blev rene. I denne lov blev dambrugene karakteriseret som "særligt forurenende virksomheder". Loven fik stor indflydelse på dambrugernes fremtidige virke, fordi alle udvidelser og ændringer i dambrugenes driftsforhold skulle godkendes efter reglerne i Miljølovens kapitel 5. For dambrugserhvervet betød det, at der stort set ikke blev oprettet dambrug siden 1970'erne. For at opfylde Miljøloven fandt man efterhånden ud af at erstatte det friske fiskefoder med tørfoder. Man fandt også ud af at rense vandet ved hjælp af bundfældningsbassiner, der rensede vandet for slam og ekskrementer, inden det forlod dambruget. Den teknologiske udvikling inden for renseforanstaltninger, iltanlæg og beluftere bevirkede, at vandkvaliteten i vores vandløb blev forbedret.

Lovgivningen på dambrugsområdet blev efterhånden skærpet. Med hjemmel i Miljøloven kom dambrugsbekendtgørelsen i 1989. Her blev der fastsat en række krav til dambrugene. Bekendtgørelsen indførte reguleringer omkring et maksimalt foderforbrug, fodersammensætning, krav til vandkvalitet ved udledning og krav om rensningsanlæg.
Blandt dambrugsejerne var der forståelse for de fleste af bekendtgørelsens reguleringer, men "foderkvoterne" skabte stor utilfredshed, fordi det hindrede dambrugerne i at øge deres produktion. Desuden blev der pålagt dambrugerne omkostninger i forbindelse med kontrolanalyser. Alt dette, samtidig med at dambrugerne oplevede, at myndighederne ikke kiggede på andre udefra kommende forureningskilder, skabte en bitterhed. Indirekte blev man i offentligheden beskyldt for ikke at overholde udledningskravene og alene blive pålagt at betale omkostningerne ved oprensning.

Dambrug nedlægges

I dag skal dambrugene have en miljøgodkendelse. Ifølge Vandforsyningsloven bortfaldt de fleste dambrugs ret til vandindvinding i år 2005. Herefter skulle dambrugene have fornyet deres vandindvindingstilladelse for en 10-årig periode. I Vandforsyningsloven var der lagt op til forskellige tolkninger. Hvis loven tolkedes meget snævert, kunne det betyde, at dambrugene skulle afgive halvdelen af vandet. Det kunne betyde, at de dambrug der var placeret ved mindre vandløb, fik problemer med vandforsyningen. Vandet var dambrugernes vigtig-



Ældre kort med de tidligere fiskedamme. Kort: Geodætisk Institut (ca. 1990).

ste ressource og en betingelse for dambrugsdriften. Så stigende miljøafgifter og omkostninger, usikkerhed omkring miljøgodkendelse kombineret med lave priser gjorde dambrugsdriften urentabel. Hyppigt måtte de små dambrug lukke, fordi produktionsomkostningerne var større på de små end på de store.
En række dambrug blev nedlagt i forbindelse med naturgenopretningsprojekter i statslig regi. Harrild Vandmølle Dambrug og dambrugene, der før lå rundt omkring Rørbæk Sø, kan nævnes som eksempler på dette.



Børge Dreyer Roldsgaard. Foto: Privat.

Axel Castenschiold og den første forpagtningskontrakt

I 1930 solgte landmand Max Peder Nielsen, Harrild, en parcel til Axel Castenschiold, Pjedsted. Det drejede sig om matr. Nr. 2d, Overharrild, Ejstrup Sogn. Et stykke jord på ca. 2 tdr. land, der mod nord grænsede op til Holtum Å og mod syd og øst grænsede op til Chr. Pors Christensens jorder og mod vest til køberens egne jorder.
Overtagelsen fandt sted 1. juli 1930. Købesummen 500 kr.. Hvert år den 1. juli skulle betales 50 kr., og første rate var 1. juli 1930.
I kontrakten var der en passus: "I tilfælde af at køberen anlægger fiskedamme på arealet, forpligter køberen sig til at udbetale restbeløbet af købesummen." Axel Castenschiold endte med at betale hele beløbet før tid!
Harrild Vandmølle Dambrugs historie startede tilbage i 1934, hvor Axel Castenschiold indgik den første forpagtningskontrakt og forpagtede ud til Poul Hansen og Christian Jensen.

Familien Roldsgaard overtager en del af forpagtningen

Interessentskabet I/S Harrild Vandmølle overtog senere 1. april 1948 dambruget. Selskabet var delt i 3 andele: Frøken Idun Hansen, Aakjærdal pr. Lunderskov, gårdejer C. Jensen, "Skrumsagergaard", Sdr. Bork, dambruger Johannes Roldsgaard, dambruger Osvald Roldsgaard, Pinds Mølle og dambruger Børge Roldsgaard, Harrild.
Børge Roldsgaard forestod ledelsen. Samme år solgte Axel Castenschiold Harrildgård og tilhørende dambrug til staten. Fra 1. april 1960 overgik forpagtningen helt til I/S Johannes Roldsgaard og Børge & Osvald Roldsgaard, da de to andre forpagtere bortforpagtede deres andele. 1. april 1969 solgte I/S Johannes Roldsgaard og Osvald Roldsgaard hver deres tredjedel til Børge Roldsgaard.
Fra 1949 og frem til 1991 var Børge Roldsgaard ansvarlig og leder af Harrild Vandmølle Dambrug.
Et interview med den 27-årige Børge Roldsgaard i Horsens Folkeblad fandt sted i 1953.
Hele artiklen "De Harild Fisk" kan læses her i bogen og giver en glimrende beskrivelse af arbejdet som dambrugsejer.
I dambrugets storhedstid var der damme langs Holtum Å og Kvindebækken op mod Harrild Hede. Da den nye omfartsvej med den nye bro (dateret 1975) over Holtum Å blev projekteret, fjernede man fiskedammene nedstrøms på den anden side af vejbroen ud for Å-huset. Løbende skete der dog ændringer af dammenes størrelse og antal blandt andet for at imødekomme nye miljøkrav.

Børge Roldsgaard – en iværksætter

I 1962 startede Børge Roldsgaard desuden sammen med en gruppe danske fiskeopdrættere Dansk Ørredfoder A/S i Brande, men solgte sin andel i 1980'erne. Fabrikken kom senere til at hedde Biomar og har stadig afdeling beliggende i Brande. Biomar er i dag en stor international virksomhed med fabrikker blandt andet i Chile, Grækenland, Spanien og Frankrig.
Børge Roldsgaard var en datidens iværksætter. I 1965 blev der åbnet for lystfiskeri i Holtum Å. På en måde var

det en af de første Put and Take søer i Danmark bortset fra, at det var en åstrækning på halvanden kilometer og ikke en sø. Det var kgl. skovrider V. Halskov Hansen, Randbøl Skovdistrikt, og Roldsgaard, der åbnede en del af statens områder ved Holtum Å samt åløbet gennem Roldsgaards dambrug for lystfiskere. Initiativet havde mediernes interesse, fordi et enestående fiskeri, der i en menneskealder havde været på private hænder, blev tilgængeligt for offentligheden.

I tidsskriftet Sportsfiskeren blev der blandt andet skrevet følgende: *Der er ikke mange vandløb i Jylland, der giver en sportsfisker så mange muligheder for at få fisk med hjem som Holtum Å i Midtjylland, for så vidt man holder sig til den strækning på halvanden kilometer, som hører med til Harrild Vandmølles Damkultur. Dette dambrug ejes jo af Statsskovvæsenet, men er forpagtet af Børge Roldsgaard, og han har stillet sin del af Holtum Å til rådighed for alle sportsfiskere mod betaling af 10 kr. for et dagkort. Det er så vidt vides den højeste pris, der skal betales for et dagkort ved et jysk vandløb. Andre steder betales kun det halve eller mindre. Men det er nu ikke bondefangeri, det der praktiseres ved Holtum Å, for Børge Roldsgaard sætter ørreder ud til sportsfiskerne i et antal, der er afhængig af, hvor mange dagkort han sælger. Der er selvfølgelig ingen garanti for, at disse ørreder stiller sig til rådighed for de sportsfiskere, der har betalt 10 kr. – i hvert fald ikke når det drejer sig om regnbueørreder, for de er villige til at vandre og kan godt komme uden for den strækning, der hører under dambruget. Derimod er bækørreden mere stationær, og den vil i de fleste tilfælde blive fanget igen. I forvejen er Holtum Å temmelig fiskerig, så der skulle være masser af fisk at fange. Et rigt dyreliv vil lystfiskeren også møde – en hejrekoloni er der i plantagens yderkant, og mellem lyngbakkerne træffer man hedens sorte pasha, urkokken med sit harem.*



Fodringstid. Foto: Privat.

Dagbladet Politiken brugte overskriften: *Åen, hvor alle kan fange ørreder – forsøgsordning ved Harrild Vandmølle – glimrende muligheder for tilrejsende.*

Avisen havde endvidere en rejsebeskrivelse: *Fra Sjælland kommer man der lettest over Kalundborg-Juelsminde, hvorfra der er cirka 70 km til åen. Tager man natfærgen mellem fredag og lørdag, hvor man kan sove om bord, og hjem søndag aften, kan man tilbringe to herlige dage ved åen – det er turen værd ikke mindst for dem, der ellers kun ser søer og moser og kystfiskeri.*

For at købe fiskekort blev der etableret en selvbetjeningsordning (en af de første af sin slags i Danmark). Man trak en kuvert i en beholder og tog fisketegnet ud og lagde 10 kr. i kuverten, lukkede den og smed den i en postkasse. Selve fisketegnet var todelt. Første del af tegnet skulle sættes synligt, og anden del, når man forlod stedet, skulle udfyldes med, hvor meget man havde fanget. Denne del skulle også smides i postkassen. Der var numre og forskellige farver, så det ikke var alt for let at snyde. Folk, der ikke overholdt reglerne, blev straks bortvist. Systemet byggede på ærlighed og fungerede i stor udstrækning. En gevinst for Put and Take projektet var også kombinationen med den gratis campingplads lige oven for åen. Her var ingen faciliteter ud over das og en vandpumpe, men i mange år var der mange campister/lystfiskere. En del af dem var fastliggere, som stillede campingvognen op, når sæsonen startede 1. april.

En tragisk brand på Harrildgaard

Salg af fiskekort stoppede i 1979. Der havde været en voldsom og dybt tragisk brand i det mere end 100 år gamle stuehus på Harrildgaard, hvor to medhjælpere, der arbejdede på dambruget, boede i huset. De to fami-

lier boede under samme tag, da der var en lejlighed ovenpå og en nedenunder. Et barnløst par foroven og et par nedenunder med 7 børn. Ilden opstod på grund af 2 børns leg med ild. Falck fra Nørre Snede blev tilkaldt søndag eftermiddag 4. marts 1979. Da gården var gammel, bredte ilden sig kolossalt hurtigt. 2 af børnene nåede ikke at komme ud og indebrændte. De øvrige personer i huset blev alle reddet. Da disse familier i en periode skulle genhuses uden for dambruget, betød det, at Børge Roldsgaard og hans hustru alene skulle klare arbejdet med Put and Take søen foruden at passe dambruget. Derfor ophørte lystfiskeriet i Holtum Å. Folk, der ville fiske og købe fiskekort, blev modtaget af følgende skilt:

INTET SALG AF FISKEKORT I 1979

Den til Harrild Vandmølle hørende beboelse for dambrugets medarbejdere nedbrændte i 1979. Statsskovvæsenet beklager, at dambruget derfor ikke har personale til at varetage salg af fiskekort i 1979. For god ordens skyld gøres opmærksom på, at fiskeri uden fiskekort på statens areal ved Harrild Vandmølle ikke er tilladt.

Randbøl Skovdistrikt

I forbindelse med branden viste det sig, at Børge Roldsgaard havde sparet staten for en halv million kr. Han havde tegnet en brandforsikring for egen regning for ejendommen, selvom han ikke ifølge sin kontrakt var forpligtet til at holde bygningerne brandforsikrede. Brandforsikringsselskabet opgjorde brandskaden til i alt 458.100 kr. For at pengene kunne komme til udbetaling, skulle der opføres et nyt hus på samme sted og til samme formål. Opførelsen af den nedbrændte ejendom ville koste 605.000 kr., som Folketingets finansudvalg bevilgede. Samtidig modtog de 458.000 kr. fra brandforsikringen.

I slutningen af 1960'erne prøvede Børge Roldsgaard at importere store canadiske ørreder, som kaldtes kamloops. De var meget store og gik i en dam ved Kvindebækken. Ud over at folk syntes, at de var spændende og blev imponeret over størrelsen, var det ikke en fiskerimæssig succes. Ørrederne var aggressive og sloges meget indbyrdes. Det forårsagede mange sår, og dermed et stort svind. Det blev derfor en dårlig forretning.

Børge Roldsgaard og Smedebæk Dambrug

Ud over at drive Harrild Vandmølle Dambrug ejede Børge Roldsgaard også Smedebæk Dambrug. Det var oprindelig en del af firmaet I/S Johannes Roldsgaard, som var helt familieejet og dannet efter Johannes Roldsgaards død i 1955. Da firmaet blev opløst, købte Roldsgaard dambruget og drev det videre. Det blev primært anvendt til opdræt af yngel. Der var blandt andet et stort bassinhus, hvor der gik småyngel i lange støbte bassiner. De blev automatisk fodret med tørfoder af en maskine lavet af en gammel Nilfisk støvsuger. Da Harrild Vandmølle Dambrug blev nedlagt, blev Smedebæk forpagtet ud. Forpagteren ønskede ikke at overtage dambruget efter Børge Roldsgaards død, og Smedebæk Dambrug blev derefter solgt i 2003. Samtidig med at Børge Roldsgaard stoppede som leder af Harrild Vandmølle Dambrug i 1991, fortsatte han som konsulent og indgik som ejer i et nyt konsortium. De nye ejere overtog dambruget på en 10-årig forpagtningskontrakt og varslede kort før, at kontrakten alligevel ville løbe ud, dens opsigelse på grund af vanskeligheder med at få egnet arbejdskraft, dårlig økonomi ved fiskeproduktion og udsigt til stadig strammere miljøkrav.



Mon der er bedre fangstmulighed her ved stemmeværket.? Foto: Privat.

Harrild Vandmølle Dambrug ophører

I 1999 ophørte dambruget, og opstemningsretten blev solgt. Året senere gik processen i gang med naturgenopretning. Da de fornødne tilladelser var i hus, tog det kun 14 dage at fjerne fiskedammene, stemmeværket, fisketrappen og ålestien. Stemmeværket ved Kvindebæk blev også revet ned og fødekanalen fjernet.
Betonen ved opstemningen øst for den gamle vejbro blev bevaret, og er i dag fundamentet for en kraftig træbro, som bruges i forbindelse med en afmærket rute. Handicapstien, som er en del af naturgenopretningsprojektet, ender ved træbroen over Holtum Å. Handicapstien følger det gamle åløb, som blev gendannet med sine slyngninger ud fra et foto fra 1870. For at fastholde det nye løb var det nødvendigt at bruge sten, stolper, biomåtter og lignende. Det tidligere løb fra før år 2000 langs med skrænten og skoven er lukket.

Til dambruget hørte der i 1999 to sæt bygninger - dels de gamle sammenbyggede 130-årige udlænger bygget i egnens stil og med møre stråtage. Desuden et stuehus i to etager, der blev nyopført af Børge Roldsgaard i 1979 og i dag bruges som naturskole. Ved siden af ligger et rødt parcelhus fra begyndelsen af 1950'erne. Børge Roldsgaard byggede huset for egen regning og på vilkår, at ejendomsretten på et senere tidspunkt overgik til staten. Dette hus bebos i dag af en naturvejleder knyttet til Harrild Naturcenter.

Anno 2014 er de gamle længer revet ned. Naturstyrelsen valgte at bygge et helt nyt naturcenter og rive de gamle bygninger ned. Forståeligt når man læser følgende tilstandsrapport:
Nedenstående tilstandsrapport af Harrildgaard i Randbøl Skovdistrikt stammer fra januar 1956:
Harrildgaard er en gammel firlænget gård, bestående af stuehus mod syd samt tre sammenbyggede, stråtækte, meget skrøbelige længer mod nord. Fælles for de tre sammenbyggede udlænger er, at alle murene er meget skrøbelige og delvis muret i ubrændte "lersten". Længerne mangler i høj grad afstivning, hvilket særligt gælder den østre længe. Sammenfattende for de tre udlænger gælder, at såvel konstruktion som den nuværende stand er sådan, at selv nødtørftig vedligeholdelse formodentlig vil kræve en betydelig gennemsnitlig årsudgift, og at der netop nu forestår en omfattende reparation af taget på den vestre længe.

Børge Dreyer Roldsgaard blev født 5. april 1926, døde 17. april 2003.



Det tidligere stemmeværks fundament bærer idag en kraftig træbro over åen. Foto: Privat.

Artikel fra Horsens Folkeblad 20. november 1953


20. November

HORSENS FOLKEBLAD

Folkebladets Søndags-Magasi

DE HARILD-FISK

har Hang til Kannibalisme

- Et Besøg paa et af Danmarks største Dambrug ved Harild Vandmølle
- Maagerne, der baade er Tyve og Smittespredere
- I Amerika trækker man lynfrosne danske Ørreder i Automaterne

Almindelig kendt er det vist efterhånden, at vore mange dygtige landbrugere og kvægbrugere har slået Danmarks navn fast ude i verden som foregangsland på deres respektive områder. Mindre kendt er det derimod, at Danmark som "Dambrugsland" er blevet absolut førende i verden. Navnlig er Jylland rig på dambrug – og Horsens Vestegn kan smykke sig med, at et af Danmarks største ligger herude. Når man kører ad Brunkulsvejen mod Harrild og Fasterholt vestpå fra Ejstrupholm fornemmer man rigtigt forskellen mellem det fede, lune Østjylland og den barske, magre og vejrbidte Vesteregn. Her er det plantager, læhegn og lyngbakker, der kranser synsfeltet. En særpræget naturskønhed, som Østjylland ikke kan opvise magen til.

En 4-5 kilometer uden for Ejstrupholm forkynder et skilt i et vejsving "Smal bro" – og pludselig dykker man ned i en veritabel "roman-idyl". Det er Holtum Å, der passerer under broen – og lige ved siden af har vi den hyggelige bondegård, hvor man for år tilbage tappede mekanisk energi fra åen. Et stort, gammelt og frønnet vandhjul minder endnu om, at der engang var realiteter bag stedets navn: Harrild Vandmølle.

300.000 fisk i en dam

Også nu udnytter man her Holtum Å, men vel at mærke på en helt anden og storstilet måde. Nu betyder åen alt for mange hundrede tusinde fiskeliv. Side om side ligger fiskedammene langs åen og Kvindebækken, hvis tilførsler af frisk vand er en livsbetingelse for fiskene. Dambruget ved Harrild Vandmølle er ingenlunde af ny dato. Sidst i tyverne oprettedes første afdeling – siden er det vokset under skiftende ejere. I 1948 overtoges det af et interessentskab, og den 27-årige Børge Roldsgaard, der er medejer, forestår ledelsen.

"Vi har i alt 80 damme, hvoraf de 70 i øjeblikket er "aktive". Men hvor mange fisk der er i dem – det vil jeg ikke indlade mig på at gætte. Antallet i hver dam afhænger af fiskenes størrelse. Tallet svinger lige fra 100 op til 300.000! Og hver dag ændres det – og her tænker jeg ikke blot på den omstændighed, at vi tager fra til salg. Næh, de gode ørreder er temmelig uciviliserede, de lider af uhelbredelig trang til kanibalisme, således at de store æder de små."

Dambrugets hjerte

Over vejen går et lille spor og herpå ruller madvognen ud til de nærmest liggende damme fra Hakkehuset. Hakkehuset er hele dambrugets hjerte, fortæller Roldsgaard. Her tilberedes den daglige kost til hele bestanden. Maden består af fiskeaffald, der hakkes ud til en grødet masse, som så strøes ud i dammene. "Nu må man imidlertid ikke misforstå ordet affald – det er udelukkende fisk, der er for små til at kunne anvendes til menneskeføde. Men de er skam lige så friske, som de der sælges fra butikkerne. Hvis man ville fodre med fisk, der blot var ganske let fordærvede, ville det være livsfarligt for ørredbestanden. Foderet er da også den største udgift for et dambrug. Det er ikke små portioner,





der hver dag går gennem hakkemaskinen. I højsæsonen - om sommeren - bruges dagligt 3-4 tons foder."

Hvordan tager man nu de fisk fra, der skal sælges?

"Når vi kan se, der i en dam går en mængde ørreder, der er modne til salg, tømmer vi ganske roligt dammen. Vandet lukkes ud i åen eller bækken, og uden for afløbets udmunding i åen anbringes et hyttefad. Sammen med vandet strømmer fiskene ud i fadet, så er det bare med at tage fra. Men de skal jo også sorteres. Vi har et apparat, der kan sortere fiskene - efter nogenlunde samme principper som f.eks en kartoffelsorterer - men det kan selvsagt kun blive ganske groft. Næh, den fine sortering må foregå ved håndkraft."

Mågen - den værste fjende

Over mange af dammene er udspændt rækker af tynde tråde. Hvad er formålet med dem?

"Det er simpelthen en beskyttelsesforanstaltning mod mågernes tyvetogter. Mågerne er vor værste fjende. Ikke blot stjæler de ørreder fra dammene - og det er mange. Hvis man ikke har sådanne tråde eller net spændt ud, kan de faktisk på et år stjæle lige så mange fisk, som man sælger, men de er tillige farlige smittebærere. Således som kvægbruget har sine farlige smitsomme sygdomme, kan også dambruget hærges af sygdom. Der er Egtvedsygen, Drejesyge og Blindhed. Navnlig de to sidste kender vi desværre til hos os. Drejesygen er det umuligt at bekæmpe effektivt, men Blindheden, her er det man - efter min mening - bør sætte ind over for mågerne. Der er måske nok andre dambrugere, der er uenige med mig i dette spørgsmål, men for kort tid siden var der en ekspert, magister Kaiser, Klokkedal, herude, og hans undersøgelser har fastslået, at det er mågerne, der er smittebærere."

Itken i øjet

"Når en måge æder en blind fisk, går fiskens øje jo gerne med i købet. Inde i den blinde fisks øje sidder roden til dette onde, en lille tingest, man kalder en Itke. Denne Itke overlever fordøjelsesprocessen i mågen og går med ud gennem afføringen. Samme måge går så på ny på tyvetogt, og inde over en dam falder så en klat, der indeholdt den famøse Itke - og nu kommer det ejendommelige:

Itken finder frem til en snegl, den går ind i og formerer sig gansk fantastisk. Der udvikles flere tusinde Saccarier, der dog har en ret begrænset levtid - tre dage. Derfor udsøger hver af disse Saccarier sig meget hurtigt et offer, en fisk, borer sig ind i øjet - og i løbet af kort tid er hovedparten af ørrederne i en dam blinde. Jeg har således i øjeblikket en dam med 80.000 blinde fisk!"

Er nogen af de tre sygdomme, De nævnte dødelige?

"De kan være det, men for de to sygdommes vedkommende, vi kender til her, gælder det i hvert fald, at fiskene hæmmes i deres vækst, og en meget stor del må kasseres. Ikke at forstå sådan, at det er farligt at spise sådanne ørreder, men de bliver ikke store nok til at kunne sælges."

Når rognen stryges med "Han-Mælk"

Hakkehuset, fik vi at vide, var dambrugets hjerte, men der er endnu et hus, som er af største betydning for dambrugets vækst, udklækningshuset. Det er et lille mørkt træskur, der ligger ved bækken, og her ser hvert





1) Luftfoto af Harrild Vandmølle og dambruget samt Fasterholtvejen i toppen af billedet.

2) Den forfaldne længe, en Rover og en Vauxhall. (Privatfoto).

3) En ukendt lystfisker stående øst for den gamle vejbro. (Privatfoto).

år adskillige hundrede tusinde ørreder dagens lys.
"Det er i foråret, arbejdet i udklækningshuset står på," fortæller Roldsgaard. "Når vi har konstateret, at en del af fiskene i en dam er "modne", bliver de taget op, og æggene eller rognen af hunnerne presses ud i et fad. Når fadet er omtrent fyldt, stryges rognen over med mælken fra hannerne, man hælder lidt lunkent vand ned i denne masse, rører lidt rundt - og så er befrugtningen sket. Udviklingen sker i øvrigt i hurtigt tempo. Hvis en beholder med rogn f.eks har været kvart fuld, da mælken blev strøget over, er massen i løbet af en halv time, efter at befrugtningen har fundet sted, vokset helt op til randen af beholderen."
Nu følger selve udklækningen. Inde i huset er der stillet en række udklækningsrender op, og i hver rende er der plads til 10-15 bakker. De befrugtede æg hældes op i bakkerne - op til 20.000 i hver bakke - som sættes ned i renderne. Herigennem løber til stadighed filtreret vand, og denne proces tager gennemsnitlig 28 dage. Hver dag løftes bakkerne, og de døde æg pilles fra. Man kan ikke tage fejl - de befrugtede æg er brune og de ufrugtbare hvide. I løbet af denne lille måneds tid er de små ørreder kommet frem, og når de er blevet et par centimeter lange, går turen ud i dammen.
Hvor stor er spildprocenten under denne proces?
"Vi har været helt nede på 9 - til gengæld helt oppe på 30. Men så må man jo også huske på, at i naturen udvikles kun en promille af de æg, hunnerne lægger, til levedygtige fisk. Der er naturligvis forskellige ting, man må være omhyggelig med i avlsarbejdet - bl.a må hunnerne ikke være for fede, det giver en forholdsvis stor tabsprocent."

En del af dammene ligger "brak"

"Det skyldes ganske simpelt, at en dam, når den er tømt for fisk, enten de er gået til salg, eller de blot er skiftet over i en anden dam, skal renses. Kalkede grave - det er det faktisk i den forstand, at dammene ikke blot skal renses, men også desinficeres. Når dammen er tømt for vand og fisk, gås den nøje efter, der renses op og sluttelig sprøjtes den over med kalk. Så ligger den brak et stykke tid og er så klar til at modtage et nyt hold."

Ørreder i cellofan

Hvor gammel er egentligt dambruget i Danmark?
"Det er vel først i de sidste 20-30 år, der rigtigt er kommet gang i dambruget herhjemme. Vor største eksportfisk fra dambrugene nu, er regnbueørreden, og den blev indført fra Canada fra omkring århundredeskiftet, og siden er den blevet altdominerende. Det gælder i hvert fald for vort vedkommende. Vi har kun en dam med bækørreder. Men nu er det begyndt at gå den anden vej - nu eksporterer vi til Canada og ikke mindst til USA, der er blevet en af vores betydeligste aftagere. Dambrugerne har en slags andels-salgsorganisation, og hele ørredsalget til USA og Canada sker over Esbjerg, hvor fiskene lynfryses, inden den lange rejse over Atlanten tiltrædes. Derovre kan kunden så lige gå hen og trække - formedels en dollar - tre lynfrosne, cellofanindpakkede danske ørreder i en automat!"

Men se om vi kan det herhjemme. Lad være, at vi ikke kan gå hen og trække i en automat, men vi spiser i det hele taget alt for lidt af den fiskesort herhjemme, vi er slet ikke "minded" i så henseende. Men også i Europa har vi et stort marked. Der sælges både til Frankrig, Schweiz, England, Sverige og ikke mindst til Italien. Familien Olsen tager på sommerrejse til Italien. Man går ind på en Ristorante og får sig en dejlig lækker italiensk ørred - det vil sige, den er nu nok dansk, men den er jo dyrere. Eller: "Ørred! Og den er dansk, den må vi sandelig smage!" Herhjemme kan man få den betydeligt billigere af nøjagtig samme beskaffenhed, men det er der ingen der tænker på - så hellere tage til Italien. Nok er det vel en dyr fisk, også her i landet, men smag og kvalitet er også derefter.

Salg helt ned til en fisk

Er det udelukkende lynfrosne fisk, der eksporteres?
"Al ørredeksport til USA og Canada er lynfrosne fisk, men vi har til Kontinentet en del eksport af levende ørreder. Det sker i særlige jernbanevogne, hvor fiskene ligger i bassiner, hvortil der stadig sker iltfornyelse. Der er en ledsager og 20-30 iltflasker med på hver af disse eksportture, og denne ledsager skal ikke alene sørge for, at der stadig sker fornyelse af ilten, men også at vandet i bassinerne skiftes en gang dagligt.
Men dermed være ikke sagt, at vi overhovedet intet marked har herhjemme. Naturligvis sælges der en del, men der kunne sælges mange flere. Og for vort vedkommende sælger vi partier fra 25 til 3-4000 kilo, og vi sælger gerne helt ned til et kilo, om det så skal være. Det sker, at der standser folk op og spørger, om de kan købe en fisk - og det kan de. Vi kan desværre ikke sælge mindre."
Hvor mange dambrug har vi herhjemme?
"Omkring 300, og heraf ligger ligger de 99 procent i Jylland. Det hænger sammen med, at det er bedst at have dambrug ved de åer, der løber mod vest. Endelig spiller jordbunden også en rolle. Sandjorden filtrerer bedre vandet for forurening end den federe lerjord."

Risikoen

Hvor længe har De været beskæftiget ved dambrug?
"13 år - min far er også dambrugsmand, og siden jeg var 14 år, har jeg arbejdet med det. Nok er jeg født i byen, men jeg vil ikke tilbage til den igen. Bevares, jeg vil gerne tage ind på besøg en gang imellem, men bo derinde... Herude er en dejlig natur, fred og ro og et arbejde, man holder af. Jeg vil gerne bytte pengepung med en anden, men arbejdet - ikke tale om. Nu må man ikke tro, at det ligefrem er en guldgrube at være dambruger. Der er mange forhold, der spiller ind, og ikke mindst må man være klar over risikoen, hvis man vil begynde på noget sådant. Tænk på, hvor lidt der skal til. Hvis der blot går hul på ajlebeholderen ved en landbrugsejendom her i nærheden, og ajlen siver ud i åen - det er nok til at slå hele pivetøjet ihjel. Man kan have en kapital den ene dag og være ludfattig den næste. Eller der kan komme et brud på en dæmning - man kommer ud om morgenen og finder en dam, der aftenen i forvejen var flere tusinde kroner værd, reduceret til nul og niks."

Som for en pilot...

Er den store eksport ensbetydende med, at Danmark står stærkt som dambrugsland?
"Der er ingen tvivl om, at Danmark er det førende dambrugsland i verden, men vi er ved at få en alvorlig konkurrent, Japan. Foreløbig har man kun omkring 150 dambrug i Japan mod vore 300, men den opgående sols land er trods alt ved at gøre sig gældende på markedet. Konkurrencen kan blive hård, ikke mindst eftersom den japanske arbejdskraft er så billig."
Hvad interesserer Dem mest i dambrugsarbejdet?
"Om foråret, når der sættes ind med udklækningsarbejdet, og så om efteråret, når de "færdige" fisk tages op. Det er de mest spændende årstider af arbejdet i et dambrug. Det er jo næstem som for en pilot - de to mest spændende øjeblikke er, når man starter og indtil man har fået maskinen i luften - og landingen, indtil maskinen er sikkert på jorden igen. Både start og landing kan være vanskelig, men det er jo netop det spændende ved det, netop ved at overvinde vanskelighederne..."

tem.



Holtum Å med den gamle landevejsbro i baggrunden. Foto: Heinrich Bruhn (1969).



Den lange vej gennem Kæret. Foto: Søren Møller.

Nørlund Plantage til 1990

Af Holger Torp (1993)

I sin rejsebog fra øst til vest igennem Jylland beskriver E.M. Dalgas, da han står ved den hellige kilde på Linnebjerg nord for Ikast, de store hedeflader mod øst og syd, som store brune flader med bakkeøer store og små ligge som omvendte suppeterriner i landskabet, og sandflugt i form af dampe stod omkring dem. Her havde sandflugtskommisær Casper Møller allerede omkring 1800 forsøgt at plante skov (Birk - Skovfyr og Rødgran) i forbindelse med dæmpningen af sandflugten.

Men kommer man i dag til en af de største af disse bakkeøer: Nørlund Banke kan man ikke forstå, at det kun er ca. 120 år siden, dette blev skrevet, og det er kun 5 forstfolk, som i løbet af 100 år ved deres daglige arbejde sammen med hundrede af mænd og kvinder, har skabt dette naturområde - og man tænker på, at E.M. Dalgas ved sit besøg omkring 1850 skrev: "Et af de tristeste steder på jorden."

Den første plantør havde bolig i det stråtækkede hus på Fruergaard, og han virkede til 1908. I den tid blev arealet inddelt i felter (afdelinger), brandlinier blev udstukket, og afdelinger blev tilplantet. Der blev plantet rødgran med hjælpetræer af bjergfyr på de bedste boniteter, gammel agerjord og de bedste hedearealer, medens der blev plantet ren bjergfyr på andre.

Fra 1908 til 1934 virkede skovfoged Poulsen. I 1919 blev han tjenestemand. Det fortælles, at da han fik sin første løn som tjenestemand, cyklede han de godt 2 mil til skovridergården for at aflevere nogle af sine penge, da han mente, der forelå en fejludbetaling. Det udbetalte beløb var korrekt. Lønnen var faktisk steget ca. 3 gange i forbindelse med den nye tjenestemandslov af 1919.

I skovfoged Poulsens tid blev alle de 50-75 årige rødgranbevoksninger plantet, og de yngre rødgranbevoksninger plejet med en borthugst af hjælpetræer af bjergfyr. Til dette brugte man en huggert.

Hvert år blev ca. 30 ha. brandlinie pløjet med heste.

Fra 1934 til 1944 virkede skovfoged C.V. Holm. Nu blev underplantning af bjergfyrbevoksningerne startet, men samtidig måtte Nørlund Plantage tage en stor part af den årlige pligthugst, som var pålagt Palsgård distrikt under krigen for at skaffe brændsel til kommunens beboere og generatortræ til biler.

Den stærke hugst af bjergfyr fortsatte, da H.K. Nielsen afløste skovfoged Holm. Der blev i krigens tid og tiden efter ryddet store arealer omkring Kæret, og disse arealer blev i 1954 fredet og måtte ikke tilplantes.

I 1955 blev skovfoged Jakobsen ansat, og de sidste afdelinger af gammel bjergfyr blev underplantet omkring 1960, og i 1965-66 blev de sidste hedearealer tilplantet.

Foryngelsen af de rødgranbevoksninger, der var plantet før 1900, stod for tur. Den begyndte omkring 1975, men efter de stærke vinterstorme i 1981-83 tog foryngelsen fart. Der blev i årene 1981-88 skovet ca. 50.000 m^3, betydeligt mere end normal hugst. I perioden 1955-90 blev der plantet mellem 3 - 4 millioner træer.

For at få træet transporteret ud af plantagen måtte vejnettet udbygges. Hidtil havde man klaret sig med få



Bjergfyrbevoksninger ved Kølkærvej i den vestlige del. Foto: John G. Dinesen.

bilfaste veje, medens resten af vejnettet kun blev benyttet i den tørre tid eller i frostvejr. Den hidtidige hugst var hovedsagelig blevet kørt ud med heste og samlet i store stakke på brandlinier, hvor biler kunne køre til og læsse 3-6 tons eller 6-12 rum-meter. I dag kan en lastbil med anhænger læsse 40-50 rum-meter eller 20-25 m³ tømmer, svarende til 20-25 tons.
I 1955 var der kun få bilfaste veje: Fruergårdsvej, Stjernevej til Stjernen, Midtervej samt østlige del af Bjerregårdsvej. I 1956 blev Brilledamsvej og Mergelgravvej bilfast. I de følgende år blev resten af vejnettet udbygget. Det tog især fart efter branden i 1971.
Ved vejanlæg blev Hedeselskabets store plov anvendt, og den sidste plovfure i hver side blev vejgrøft. Der blev selv på våde arealer fine veje – såsom Bjerregårdsvej vest, Skovlyvej, Gåsedamsvej og Bavnehusvej.
Før krigen blev der ved pløjning af rå hede anvendt reolplov med forplov trukket af 6 heste og betjent af to mand. Efter krigen blev Hedeselskabets store plov anvendt ved pløjning af rå hede. Den blev trukket af 2 store traktorer med påmonterede bælter. Den pløjede ned til 90-100 cm dybde, hvor de gamle plove kun nåede ned til 40-50 cm. Plantning blev foretaget med spade.
Underplantningen af gamle bjergfyrbevoksninger blev i begyndelsen udført af plantehold, som skovløberen var arbejdsleder for. 2 mand gravede huller, og 1 kone plantede efter dem. Arbejdet var en kærkommen anledning til at tjene nogle ekstra penge, og allerede i januar-



Vinterstormene giver meget træ. Foto: John G. Dinesen.

februar ringede folk, og der var i årene 1956-1958 over 100 folk i arbejde om året. Da underplantningen af de gamle bjergfyrbevoksninger var afsluttet, blev der ikke længere brugt kvinder til plantearbejdet. Nu blev der plantet i plovfure. Hertil anvendtes en Bristol traktor. Den var kun 90 cm bred og bæltetrukket med en Tolneplov bag sig, der skrællede tørven af og smed jorden til begge sider. Senere kom en såkaldt Kulla, der bestod af et kors som en møllevinge. På hver "vinge" var der 4 tænder, som gik i jorden og lavede et hul. Bag ved Kullaen gik en mand med en plantehakke og trak jorden fra og satte en plante i.
De fredede hedearealer var næsten tilgroet med selvsået bjergfyr, og her blev der i flere år anvendt en arbejdsstyrke fra Sdr. Omme fængselsvæsen til at rydde disse arealer. For at bevare lyngen eller genskabe den var det nødvendigt at foretage afbrænding eller slåning. Dette måtte gøres på dispensation, fordi deklarationerne i forbindelse med fredningerne af hederne i 1934, 1937 og 1954 enten forbød afbrænding, græsning eller slåning.
Da Nørlund Plantage er et slags vildtreservat, får nogle af de gamle bjergfyrbevoksninger lov til at ligge som vildtskjul.
Endvidere blev store arealer ikke tilplantet efter branden i 1971, fordi boniteten var for ringe på de afbrændte arealer.

En anden stor brand i plantagens historie fandt sted i sommeren 1959. Efter branden, da den brændte bevoksning skulle pløjes ned, kom der flere ueksploderede granater til syne. Nørlund Plantage var skyde- og træningsmål for tyske kanoner, der stod placeret på Isenbjerg *(Læs kapitlet om Nørlund Plantage under 2. verdenskrig)*. Når skydningen fandt sted, blev skovløberfamilien i Bjerregård kommanderet ud af deres hus.
På grund af de store brande besluttede man at lave en del kunstige damme og søer: Agerdam, Ulvemosen, Kæret og afd. 417 ved Bjerregård for at have vand til rådighed ved slukning af skovbrande.

Holger Torp blev født 9. november 1920, døde 13. november 2002.











SKOVENS HUSE: ***1*** *Fruergård Skovfogedbolig, tegnet af Hack Kampmann, opført 1911. Foto: John G. Dinesen.* ***2*** *Den gamle skovfogedbolig ved Fruergård. Foto: Niels Peter Brøgger.* ***3*** *Nørlundhus, oprindelig skovløberbolig. Foto: Søren Møller.* ***4*** *Åhuset (Fruens Gård). Foto: Niels Peter Brøgger.* ***5*** *Bjerregård, oprindelig skovløberbolig – nedrevet i 2013. Foto: Privat.*



Naturnær skov i Nørlund. Foto: Hans Jensen.

Nørlund Skovbrug 2014

Af Hans Jensen

Da bogen Nørlund Plantage og Harrild Hede – Historie og natur blev skrevet for 20 år siden, var Nørlund Skovpart en af de dengang 4 skovparter under Palsgård Skovdistrikt. På hver skovpart var der en skovfoged og et antal skovarbejdere, der for det meste var knyttet til den respektive skovparts arealer.
I 2004 blev Palsgård og Feldborg Skovdistrikter lagt sammen og blev kort efter omdøbt til "Skov og Naturstyrelsen Midtjylland". Skovpartsbegrebet blev afskaffet, idet skovfogederne blev funktionsophængte, og de tilbageværende skovarbejdere skulle arbejde i teams og dække større områder end tidligere. I erkendelse af, at man administrerede meget anden natur end skov, omdøbtes vi til Naturstyrelsen, og den gamle betegnelse "distrikt" erstattedes af "enhed".
I den foranderlige tid vi befinder os i, vil der nok løbende finde ændringer eller tilpasninger sted. Det politiske fokus ændres og dermed de økonomiske muligheder. Funktionærbemandingen på Skovridergården Feldborggård ser i dag således ud med forbehold for ændringer:

Skovrider Poul Ravnsbæk: Enhedsleder.
Forstfuldmægtig Mads Dalsgaard: Souschef, budgetter, regnskab, datahåndtering, ressourcestyring, bygningsudleje, salg af huse m.m.
Skovfoged Hans Nedergaard Hansen: Kultur (plantning), certificering, naturnær skovdrift, fortidsminder, lokal kontakt vedr. bygningsvedligehold m.m., nabosager, Kompedal, Alheden, Løvbakkeskov.
Skovfoged Jens Peter Clausen: Personaleansvarlig, skovningsplaner og kontakt til maskinregionen m.m., beholdning af træ, nabosager, Sdr. Feldborg, Nørreskoven, Sjørup, Vinderup, Rydhave, Geddal Strandenge, Spøttrup Sø, Havbjergskov, Brokholm Sø, Jenle, Mønsted Kalkgruber samt småarealer på Salling og Nordfur.
Skovfoged Niels Toftegaard Jensen: Regnskab og håndtering af data, maskiner, sikkerhedsarbejdet, grønt regnskab, inventar m.m., færdiggørelse af naturprojekterne Grynderup Sø og Rosborg Sø m.m., nabosager, Gludsted Plantage, Kilderne, Palsgård, Bølling Sø.
Skovfoged Hans Jensen: Publikumsfaciliteter, partnerskabssager og samarbejdsaftaler, udviklingsprojekter, salg af mos, vildt, pyntegrønt, Life Hede Projekt i Nørlund og Harrild, kontrakter omkring jagt- og fiskeriudlejning, naturvejledning, nabosager i Nørlund, Hastrup, Ikast Byskov, del af Søby Brunkulslejer, Haunstrup Brunkulsleje.
Skovfoged Steen Fjederholt: Naturpleje på hele enheden, løbende drift af friluftsfaciliteter, lokal mand på vildtforvaltning og jagt på ikke udlejede arealer (vildtforvaltningsopgaven er ellers flyttet til Blåvands Huk).
Naturvejleder Torben Bøgeskov: Partnerskabssager bl.a. omkring naturskolesamarbejdet med flere kommuner, udviklingsprojekter, kontrakter med forpagtere, naturvejledning, hjemmeside, informationsmateriale, pressekontakt m.m.
Naturvejleder xxxx: Leder af Naturskoleaktiviteter i Nørreskoven, Brokholm Naturskole, Harrild Naturcenter, Koutrupgård (stillingen er pt. genopslået).
På kontoret sidder derudover to ansatte **Manja Rome Vingtoft og Anette Kuchartik:** De står for sekretærarbejde og hjælper med regnskaber, journalisering, styring af timeindrapportering, opsamling af data fra månedsregnskaber og alt muligt andet.

Reduceret bemanding
Da jeg for 20 år siden skrev om Nørlund Skovbrug, beskrev jeg, hvordan bemandingen var reduceret på få år. Udviklingen er fortsat. Der er stadig 3 skovarbejdere og en traktorfører til at klare alle forefaldende opgaver på enhedens sydlige arealer; men nu skal de tre skovarbejdere udover Nørlund og Harrild også passe 600 ha brunkulslejer i Søby og Haunstrup, Hastrup skov, de

fredede arealer ved Hærvejen og Kilderne, Palsgård Skov, Gludsted Plantage, Bølling Sø og Ikast Byskov. Stort set alt skovningsarbejde udføres nu af Naturstyrelsens Maskinregion og private entreprenører, som maskinregionen hyrer ind. De fleste plantningsopgaver udliciteres ligesom hegnssætningsarbejder. Skovarbejderne bruger en del tid på at vedligeholde publikumsfaciliteter, som der jo er kommet en del af de forløbne 10-15 år: Naturstyrelsens skilteprogram, borde/bænke, udsigtstårne, legepladser, grillhytter, broer, trapper, shelters til overnatning, hundeskove, stier osv. Alle skovarbejdere er involverede i tilsyn med og igangsætning af diverse entreprenører. Når så store områder skal dækkes af så få skovarbejdere, vil der blive en del ambulancetjeneste, hvor der skal køres langt for at føre tilsyn eller udbedre små skader.
Enheden er i nogen grad afhængig af de mange henvendelser, vi får fra skovgæster og brugerne af vores faciliteter. Det er der tilsyneladende god forståelse for. Vi får mange, som regel venlige meldinger, om at et eller andet er godt eller skidt eller trænger til en udbedring.

Naturnær skovdrift

Omkring 2005 indførtes begrebet "naturnær skovdrift" i alle skove ejet af den danske stat. En kort indføring i de vigtigste principper er nødvendigt:

- *Skoven skal forynge sig selv på sigt, træernes frø får lov til at spire og skabe nye trægenerationer.*
- *Man går bort fra store rydninger efterfulgt af gentilplantninger, i stedet fældes træer enkeltvis eller i små grupper.*
- *Der satses primært på hjemmehørende lokalitetstilpassede træarter.*
- *Man satser på flere arter i blanding og flere aldre i blandingerne dvs. etageret skov. (store og ensaldrende monokulturer af en art er sårbare).*
- *Der anvendes ikke pesticider.*
- *Maskiner anvendes skånsomt, så de ikke laver skader på den blivende skov.*

I naturnært drevne skove vil der blive:
Bedre forhold for dyr og planter. Gode oplevelser for friluftslivet. Beskyttelse af fortidsminder og kulturspor. Mere modstandsdygtighed over for storme, klimaændringer og skadevoldere. Produktion af gavntræ m.m. Bedre økonomi. Alene det, at udgiften til en kostbar kultur (nyplantning) ikke skal forrentes i mange år, vil ændre skovdriftens forrentning.
Det er ikke altid muligt at gå direkte over til naturnær skovdrift fra dag til dag. Specielt i vores midtjyske granplantager er det nødvendigt at tage små skridt. Man satser f.eks. på at lysne i granbevoksninger efter at have indlagt permanente kørespor. Så kommer der selvforyngelse i gang, som kan suppleres med indplantning af flere arter. I løbet af nogle årtier har man så en bevoksning med flere arter og aldre, der er et rigtigt godt udgangspunkt.

Skovudviklingstyper

Efter overgangen til naturnær skovdrift blev der vedtaget skovudviklingstyper for alle arealer. Det betyder, at man under hensyntagen til klima, jordbundsforhold og eksisterende bevoksning besluttede, hvordan man ønskede, at skoven skulle udvikle sig på lang sigt.
Det bliver spændende at følge udviklingen i de næste årtier. Når man ser, hvordan skov i dag kan gro på arealer, der for 200 år siden var så udpinte, at der ikke engang kunne gro lyng (Palsgård Skov, Alheden m.fl.) tror jeg godt, jeg tør være fortrøstningsfuld: Der vil vokse frodig skov i Nørlund.

Pas-på-kort

I Naturstyrelsens skove udarbejdes der løbende "pas-på-kort". Alt hvad man støder på af spændende: Grævlingegrave, rovfuglereder, spættetræer, sjældne planter, laver, ulvefødder, fortidsminder, specielle træer og sten, noteres på kort og indlæses digitalt med GPS koordinater. Maskinførere og andre, der arbejder i skoven, udstyres med "pas-på-kortet", så de bliver i stand til at tage hensyn til det hele, når de arbejder i skoven.
Når kronvildtbestanden er så enorm, som den er i de midtjyske plantager nu om dage, er det temmeligt vanskeligt at praktisere naturnær skovdrift. I hvert fald er det stærkt fordyrende, når der nødvendigvis må sættes hegn op for at beskytte unge træer. Når så hegnet ødelægges af væltede træer ved stormfald, kan mange træer gå tabt, inden hegnslinjen atter er ryddet og hegnet genrejst.

Salg af mos

Der er sikkert en del skovgæster, der nu og da har undret sig over bevoksninger pyntet med dynger af flamingokasser. Der samles mos til eksport. Der er en helt god forretning i at sælge mos som selvpluk til gartnere, der videresælger mos til andre gartnere i Holland og Tyskland, der anvender mosset til kranse og dekorationsformål. De danske købere af mos entrerer ofte med underentreprenører, der i vid udstrækning benytter sig af udenlandsk arbejdskraft. For at undgå social dumpning forlanger Naturstyrelsen altid, at underentreprenører er medlem af arbejdsgiverforeningen og derfor underlagt arbejdsmarkedets vilkår for ansættelser. Man har også bekymret sig om, hvorvidt man fjernede værdifuld natur, når man afhøster mos. Spørgsmålet har naturligvis været forelagt eksperter, og der er sagt god for det. De mest almindelige mosser er ikke sjældne.
De regenereres hurtigt, da der kan samles det samme sted hvert tredje år. Når bevoksningerne ændres i naturnær retning, vil en del af mostæppet alligevel forsvinde eller forandres, som følge af ændret lystilgang og fugtighed.

Stop for salg af sankebrænde

Tidligere blev der solgt en del træ til "sankekunder". Der var god økonomi i at sælge visse kvaliteter af udtyndingstræ, rester fra skovning eller grupper af udgåede træer til lokale private kunder, som "sankebrænde." For en fornuftig pris kunne man således erhverve træ til brændsel, hvis man selv var mand (eller kvinde) for at oparbejde og samle det. Med de priser man nu om dage ser for flis til brændsel, er det absolut ikke en god forretning for skoven at sælge sankekort. Yderligere er det temmelig arbejdskrævende at anvise og opmåle sankebrændet. Vi har ikke ressourcer til det.
Slutteligt tilsiger reglerne, at der skal henligge/henstå en vis mængde uudnyttet træ til glæde for skovens smådyr og fugle. Hvis nogen ønsker at købe træ til brænde i Statsskoven, henvises man til Naturstyrelsens hjemmeside. Her kan man klikke sig frem til brændestakke til salg i en del af Naturstyrelsens skove. Naturstyrelsens Maskinregion sørger for at oparbejde et antal stakke med 2-3 meterbrænde, der altså kan købes over webben.

Korttræ har afløst langtømmer

I 1993 blev det meste gavntræ fra de midtjyske skove solgt til danske savværker, som langtømmer i faldende længder (så lang som tømmerstokken kunne blive til topdiameter 10 cm). Savværkerne skar træet ud på de mål og specifikationer, som håndværkerne bestilte. I dag skæres de fleste træer umiddelbart efter fældning op i faste længder, så savværkerne nu fortrinsvis sælger lagervarer. Der er i dag kun et par danske savværker på markedet, og reelt bliver en del af det producerede savværkstræ ofte eksporteret til Tyskland og andre lande.

Udtynding i unge løvtræsbevoksninger

Fra 1992 og de følgende 7 år plantede vi en del løvtræshegn og bevoksninger i Nørlund. De fleste er kommet godt i vej. Jeg har ikke længere ansvar for deres pasning, men følger alligevel med og holder vejret. Bliver de udtyndet i tide, og vil kronvildtet begynde at skrælle?
Nu om dage udskyder man første udtynding til et tidspunkt, hvor man kan få omkostningerne til tyndingen dækket ved salg til flis. Det er ikke længere god tone at efterlade de tynde effekter til skovbunden, og økonomien ved skovdriften er stram.
Forhåbentligt vil det hele virke efter hensigten, og Nørlund vil fortsat bevæge sig med hastige skridt fra hedeplantage til skov. En skov hvor flora og fauna vil trives, hvor der er endnu mere at opleve for skovgæsterne, og hvor det stadigt også vil være muligt at høste værdifuldt træ.



Skovningsmaskine på arbejde. Foto: Hans Jensen.



Ener på heden. Foto: Niels Peter Brøgger.

Ene på heden

Af Anna Kjærgaard Kristiansen og Jan Kjærgaard Jensen

Enebær *(Juniperus communis)* eller blot ene er et af de få naturligt hjemmehørende nåletræer i Danmark. Den, taks og skovfyr anses for de naturligt forekommende, om end de sidste to næsten er udryddet som oprindeligt vildtvoksende.
Enen derimod har klaret sig, og den er udbredt på overdrev og heder i store dele af Jylland blandt andet på Harrild Hede, hvor den tydeligvis står mere eller mindre i grupper. I nogle områder er den almindelig, i andre skal man lede for at finde den.
Ene trives meget dårligt inde i skoven under andre træer, og med tilgroning af vores heder og overdrev er den derfor gået tilbage. Inde i egekrat kan man ofte finde tyndt nålede eller døde ener, der kan stå længe i skovbunden, idet veddet nedbrydes meget langsomt.

Ene er særbo, dvs. at han- og hunblomster findes på adskilte individer, hvorimod mange andre træarter både har han- og hunblomster på samme individ og dermed er sambo (tvekønnet).
På ene bestemmes kønnet nemmest i maj, når den blomstrer. Da vil hanplanterne støve ved det mindste skub. Senere kan man dog med god sandsynlighed kønsbestemme individer ud fra forekomst/manglen på bær. Enebær eller rettere bærkogler er 2 år om at modnes. Det første år udvikles en grøn, andet år blåner den. Men da den normalt sætter bær hvert år, vil der næsten altid være bær på en hun-ene. Det er derfra, svenskerne har den gamle talemåde: "Når alle enebær bliver modne, bliver alle piger trofaste og troende". Hvad, der sker først, er nok uvist.

Det sjove ved ene er, at formen varierer meget fra lav pudeformede, over kugleformede til høje søjleformede individer, der på de bedre voksesteder kan udvikles til regulære træer. Ene bliver dog nok aldrig et egentligt skovtræ. Det vokser den for langsomt til. Tidligere blev den brugt meget til rafter og pæle, hvortil den er særdeles velegnet, da træet, som tidligere nævnt, nedbrydes meget langsomt. Kong Christian V sørgede således for, at Jægersborg Dyrehave blev hegnet med et 16 km lang hegn af enestaver hentet i Frederiksborg amt. Det viser, hvor udbredt enen var i 1600-tallet. Dengang var store dele af jorden græsningsoverdrev, en drift der netop gavnede ene.
Ene betegnes normalt som en busk, da den oftest har flere sideordnede stammer. Hos de flade buske ligger sidegrene først hen ad jorden for siden at bøje opad. Hos de runde buske går de enkelte stammer kun lidt udad i forhold til den opadgående del, og ved de søjleformede går flere af stammerne næsten lodret op lige fra begyndelsen. Uanset formen får busken et svaghedspunkt, hvor grenene deler sig, og gamle ener vil ofte begynde at "tabe" stammer og blive mere og mere uregelmæssige i formen.
Formen på enebusken er givet arveligt betinget, idet man i nogle bestande tydeligt kan se, at en bestemt formtype dominerer. Men dertil kommer nok også en kønsspecifik variation, ligesom hos mennesker.

Vi undersøgte en gruppe ener på den centrale del af heden i afd. 545 omkring Hjortesølen.
Her målte vi højde og bredde i decimeter, og dannede herfra et form-index: højde/bredde, kønsbestemte og vurderede subjektivt, hvor medtagne buskene var af slid og ælde på en skala fra 0 (intakt) til 4 (hårdt slidt). Slidet kan både skyldes snetryk, vind eller almindelig ælde. Det har vi ikke taget stilling til.
Buske, som var brudt helt sammen og dermed havde stammer, som lå langs jorden, blev udeladt i opmålingen. Derudover blev buske, som stod så tæt, at det ikke var muligt at adskille dem, også udeladt.
Vi forsøgte også på en serie at vurdere farven delt op i grøn eller blå og undersøgte kort, om der var nogen

sammenhæng mellem køn og farve. Det viste sig hurtigt ikke at være tilfældet, hvorfor resultaterne ikke er vist her.

Størrelse og køn

De sammenstillede resultater af højde- og kønsfordeling fremgår af tabel 1.

Den største ene, vi fandt i dette område, var faktisk et træ! Den målte 8,3 x 2,8 m! Den havde flere hovedstammer med en brysthøjde diameter på ca. 20 cm. Træet var i øvrigt en hun og i god trivsel. Størrelsen var usædvanlig, men vi fandt 5 individer over 5 meter, hvad der var den største højde, vores målestok samt måleperson kunne række, hvorfor den sidste del af højden måtte skønnes.



Den højeste ene i området. Foto: Anna Kjærgaard Kristiansen.

Det gennemsnitlige højde-index blev fundet til 1,57. Hvis formerne inddeles i søjle-(index over 1,5), kugle-(index 0,5 – 1,5) og pudeform (index under 0,5), blev det fundet, at enerne i dette område gik mest mod det høje søjleagtige. I denne undersøgelse blev der fundet 34 søjler, 30 kugler og kun 6 puder. Sammenlignes det med en tilsvarende undersøgelse fra Anholt, var det gennemsnitlige højde-index 1,16, og ud af 88 målte var 21 søjle-, 48 kugle- og 19 pudeformede. Enerne på Harrild Hede er således tydeligvis højere og slankere end tilsvarende bevoksning på Anholt. Undersøges området ved Liver Å i Vendsyssel er forskellen endnu mere udtalt. Her er ikke tilgængelige måltal, men umiddelbart vurderet er her ingen ener over en meter, og alle er bredere end høje. Her er altså tale om et område med flest puder.

Formen på ener afspejler givet, hvor vindeksponeret lokaliteten er. En del ener angribes af rust, og her ser det ud til, at særligt ener, der står fugtigt eller i for meget læ, angribes. For flade ener kan væksten også hæmmes af græs, der vokser op i dem. Det må betyde, at på beskyttede lokaliteter vil pudeformede ener nok trives dårligere end opadstræbende.

På den modsatte fløj ses det tydeligt, at ener slides af vind, når de står eksponeret. Selektionen resulterer i løbet af få generationer i, at den gennemsnitlige form afspejler voksestedet. Jo længere området er uforandret, jo tydeligere vil denne sammenhæng kunne ses.

Det har været påstået, at højden på ene fulgte kønnet, således at hanner i gennemsnit var højere end hunner. Forklaringen har været, at for vindbestøvede planter som ene vil det altid være lettere at sprede pollen fra højere til lavere buske end omvendt. Resultaterne af målingerne viste, at der er en lille forskel i højden på hanner og hunner. Hanner er dog i gennemsnit kun 4 % højere end hunner (Tabel 1).

Forskellen er så lille at den kan skyldes tilfældigheder.

	Antal målte	Gennemsnit index	Max. index	Min. index
Hunner	38	1,55	4,0	0,46
Hanner	30	1,61	4,8	0,25
Ubestemt	3	1,43	–	–

Tabel 1: Højde - bredde index på ener. Harrild Hede 2014

Gennemsnits højde-index for undersøgelsen på Anholt var tilsvarende - hunner: 1,03 og hanner 1,16.
Her er forskellen noget større, men skal idéen bekræftes, vil det kræve et større materiale fra flere lokaliteter. En smule evidens kan dog måske ses, når de absolutte højder undersøges
I undersøgelsen blev der målt lidt flere hunner end hanner, men i de store størrelser over 3 meter i højden ses en tendens til, at andelen af hanner stiger. Dette følger tesen om, at høje ener oftest er hanner, men ikke altid.

Vækst

Ene anses altid for at være meget langsomt voksende og for at kunne blive meget gammel. Det er et åbent spørgsmål hvor gamle, selvom de er nedbrudte og mosgroede. I håb om at få svar derpå savede vi to faldne stammer over og talte årringe.
Det første tværsnit var af en pæn rund stamme. Tykkelsen under bark blev målt til 62 mm. Under stereolup blev der talt 47 årringe. Det svarer til en gennemsnitlig årringe bredde på 0,66 mm.
Det andet tværsnit var nærmest trekantet i formen med et par kraftig vækstkamme med dybe riller imellem. Her blev talt 62 årringe, hvor afstanden fra centrum var størst, målte den 31 mm, hvor den var kortest, er den kun 12 mm. Det svarer til årringe bredder på henholdsvis 0,5 mm og 0,02 mm.
Det skal dog tilføjes at disse to prøve-ener ikke nødvendigvis er repræsentative for ene generelt, men de viser tydeligt, at vækshastigheden varierer en del, og at man ikke umiddelbart kan bruge tykkelse som et mål for alder. Vi fandt en stamme på 20 cm i diameter. Hvis vi er frække et øjeblik, svarer det med den bredeste

Højde (m)	Antal hun	Antal han	% hunner
0 – 1	5	4	55
1,1 – 2	10	7	59
2,1 – 3	11	5	69
3,1 – 4	8	7	53
4,1 – 5	3	3	50
Over 5	1	5	17
I alt	38	31	55

Tabel 2: Højdefordeling og køn hos ene.



Tykkelsen på enen måles. Foto: Anna Kjærgaard Kristiansen.



Den mindste fundne ene. Foto: Anna Kjærgaard Kristiansen.

årring-måling til at skulle være ca. 150 år. Dette individ var sundt og i god vækst, og de 150 år er givet overvurderet. Tilvæksten af de enkelte stammer afhænger nok også meget af, hvor mange hovedstammer det enkelte individ har. Her var tale om en søjleformet ene med ret få hovedstammer, hvorfor det er sandsynligt at gætte på en hurtig tilvækst. Et mere realistisk bud på alderen vil nok ligge på omkring det halve.

Skader på ene

En stor del af enerne i det område, hvor vi arbejdede, var på et tidspunkt brudt sammen. Som tidligere nævnt blev disse udeladt ved opmålingn, men det er alligevel påfaldende at se. Sammenbruddet fik stammerne til at ligge mere eller mindre hen ad jorden.
En stor del af de sammenbrudte buske kunne med rimelighed siges at have været kugleformede. De søjle-

Slid (index)	0	1	2	3	4	Mean
Højde (m)						
0 – 1,0	9		2			0,3
1,1 – 2,0	5	7	2		1	1,0
2,1 – 3,0	1	3	6	1	3	2,1
3,1 – 4,0		2	3	7		2,3
4,1 – 5,0		2	2		1	2,0
Over 5	1	2	1		1	1,6

Tabel 3: Slidskader på ener på Harrild Hede.
Kun opmålte. En del buske udgik, fordi de var brudt sammen.

formede havde også nogle gange udvæltede grene, men da ofte enkeltgrene, der så bøjede op og voksede videre med flere toppe opad, og vi kunne derfor godt genkende den oprindelige form.
Sammenbruddene kan skyldes blæst, der kan vælte stammer, men det er mere sandsynligt, at det skyldes snetryk. Hvis man forestiller sig, at der en vinter kommer tung sne, der lægger sig over buskene, vil netop de kugleformede med grene ud mod siderne blive hårdest belastet og måske bryde sammen. På de søjleformede vil sneen glide af, og på de pudeformede vil det blot presse enen ned uden egentligt at skade den.
Som oftest er de sammenbrudte ener ikke døde ved sammenbruddet, men vokser videre i denne brede noget opløste form. Dog med nedsat vitalitet, og det er et spørgsmål, om man skal opfatte dette stadie som en form for enernes alderdom.
Ret mange af enerne på heden havde forskellige slidskader med døde partier eller døde enkeltgrene.
Sliddet kan både skyldes vind og nedbør eller måske dyrs påvirkning deraf eller blot almindelig alder.
Sliddet afhang noget, men ikke påfaldende af, hvordan den enkelte ene stod i forhold til læ fra skovbrynet i vest, men ikke overraskende også af størrelsen. Ener over 2 meter havde klart større slid end mindre buske.
Det er så et åbent spørgsmål, om det afspejler, at de kommer op i vinden, eller om det mere afspejler, at der er en vis sammenhæng mellem højde og alder. Med højere alder vil der også være opstået flere skader.
For buske over 2 meter ses ikke en væsentlig stigning i sliddet, hvad der kan fortolkes som, at de har samme gennemsnitsalder.

Reproduktion

Under opmålingen ledte vi ikke specifikt efter småplanter, der kunne antages for unge.
Vi fandt da også kun én lille ny plante. Dertil så vi et par stykker, der ud fra form og størrelse, også må anses for rimeligt unge.
Når vi så på de store buske, var det påfaldende, at der var ret få bær på dem. Ofte måtte vi lede efter bær/hanblomster for at kønsbestemme dem. Nu er det kendt, at blomstringen på træer kan variere fra år til år, og måske er vi bare kommet efter et par dårlige år.

Ene spirer meget dårligt i et tykt plantelag, men udmærket når området udsættes for hårdt vindslid evt. med sandfygning, så jorden stedvis blottes.
Endnu bedre betingelser får enen, hvor der går græssende dyr, der bider andre planter ned, men nok lader den stikkende ene stå. Frøet af ene har den fordel, at konkurrerende planter ædes ned, og der er gode chancer for, at frøet trædes ned i mineraljorden af en ko, og når den spirer, skal køerne nok lade enen stå.
Ene er således ofte en typisk indikator på, at her har der været græsset. Især kvæggræsning fremmer enens etablering på en lokalitet. På nuværende tidspunkt er der ikke køer på heden. Måske kan kronhjortene til en vis grad erstatte køer. Ellers er der også den nuværende hårde landskabspleje med afskrælning af hedetørven, der nok til en vis grad kan erstatte græsning og sandflugt.
Forhåbentligt vil enen også fremover være at finde på Harrild Hede, også når de nuværende store flotte ener takker af.





Theilmannisk Dige gennemskæres af Kølkærvej. Foto: John G. Dinesen.

Sandflugtsbekæmpelsen og Casper Møller

Af Bo Daugaard

Nørlund Plantage rummer et stykke fængslende skovhistorie. For blot nogle få hundrede år siden var en stor del af Nørlund Bakkeø dækket af indlandsklitter, de såkaldte indsander. Disse gigantiske flyvesandsforekomster gav anledning til hyppige sandstorme i et omfang, der gjorde livet mere end surt for de omkringboende hedebønder.

I 1790 fik hedebønderne hjælp i kampen mod flyvesandet, idet professor ved veterinærskolen E. Wiborg ved kongelig resolution blev ansat til at føre inspektion med sandflugtens dæmpning, og september 1792 udkom regeringens "Forordning angående sandflugtens dæmpning i Danmark" baseret på professor Wiborgs prisbelønnede afhandling om emnet.

I året 1791 kom Wiborg til Nørlund "for at undersøge den derværende sandflugt", som han selv udtrykte det, og Wiborg fortsatte: "Allerede i flere miles afstand øjnedes den som en hedebrand højt i luften. Beboerne mødte mig grædende og viste mig deres ejendommes ødelæggelse. Der blæste en hård nordvest, og man turde ej bringe mig ind i sandflugten af frygt for at køre vild. Rejsen blev alligevel foretaget, og da jeg kom ind på denne flyvesandsstrækning, kunne jeg næppe åbne et øje. Alle genstande forsvandt. Man så kun røg og sand, som gjorde solen kobberfarvet. Alle mine dæmpningsforslag holdt beboerne for utilstrækkelige. Ni mile havde jeg til stedets amtmand, og her ventede jeg mig ej mere tillid ifl. indkomne erklæringer om mit skrift om sandflugtsdæmpning (udkom efter kgl. Befaling 1788). I denne min fortvivlelse søgte jeg stedets præst og fandt den retskafne olding, pastor Bruun i Ikast. Med forkommende høflighed tog han imod mig, uagtet at han mistvivlede om en heldig udgang af mit projekt. Han viste mig til sin nabo, herredsfoged Møller Højris ved Ikast, som en uegennyttig og nidkær embedsmand, der havde foretaget adskillige ny og nyttige indretninger i sin egn."

Professor Wiborg skrev om det første møde med Casper Møller og dennes indsats:

"Min modtagelse der var, som jeg ventede. Han (Møller) brændte af iver for at standse hint ødelæggende onde, men holdt det for uovervindeligt. Uden at have fuldmagt af sin øvrighed lovede han mig straks at iværksætte mine planer, og kunne gøre det, fordi han havde almuens tillid og agtelse. De blev udførte, medens man derom korresponderede, og hans forarbejde hjalp betydeligt til sandflugtens hurtige dæmpning. Han blev ifl. anordning af 19/9 1792 medlem af den i dette distrikt nedsatte kommission, hvori han snart udmærkede sig som hovedhjulet, og blev derfor i 1794 enekommissær i Hammerum Herred.

At Store og Lille Nørlunds sandflugt blev så hastigt dæmpet, er hans dåd og ingen andens! Uden ham ville alle mine planer have været frugtesløse. En sandstrækning af omtrent 3000 tdr. land blev forandret til en hede med en liden Birkelund. De tabte marker genvandtes, og den omliggende egn frelstes fra at vorde ødelagt af sandflugt. - Iøvrig har Kammerråd Møller været en af de sandflugtskommissærer, som søgte at opnå det befalede øjemed uden vidtløftige skriverier, uden det strængest nødvendige pligtarbejde, og uden store klitfogedlønninger, som have sted i andre distrikter."

I en skrivelse af 1. september 1791 bad Wiborg herredsfogeden om foruden plantning af klittag (hjælme), at der på udsatte steder opførtes "3 jævnsides løbende diger på den theilmanniske måde", dvs 2 ¼ alen (= 1,42 m) brede i bunden, 2 alen (= 1,26 m) høje og ¾ alen (= 0,47 m) foroven. På begge sider af diget skulle der opsættes græstørv eller lyngsøjer (lyngtørv), og på toppen plantes klittag. Digerne skulle anlægges med en afstand af 50-60 alen (= 35 m). Denne måde at anlægge sanddæmpende diger på havde fået navn efter etatsråd,

amtmand Theilmann, der netop anvendte denne konstruktion i Bork marskenge ved Ringkøbing Fjord. Allerede i slutningen af 1791 kunne Casper Møller indberette, at disse diger var bygget, og han foreslog yderligere bygning af 400 favne diger. I 1792 var disse diger opført. Men Casper Møller foreslog flere diger, da han nu for alvor kunne se nytten i disse sandflugtsdæmpende diger. Disse sidste diger blev gjort færdige i 1792. Altså 3200 favne, eller 6 km dige på 1 ¾ år. Dette resultat fortalte tydeligt, hvor aktiv og dynamisk Casper Møller var, da sandflugten skulle bekæmpes. I tidens løb har disse, som regel dobbelte, kilometerlange theilmanniske diger fanget flyvesandet til store klitter, der sine steder ligner hele fæstningsvolde. Digerne kan den dag i dag ses flere steder, men måske bedst ved Kølkær Top, hvor Kølkærvej netop skærer gennem et sådant dige.
Casper Møller var en mand, der kunne få sit arbejde fra hånden, og allerede i 1795 kunne Rentekammeret (Den del af centraladministrationen, der tog sig af finanserne) give tilladelse til at slå klittaghø i Nørlund Sande efter indstilling af Casper Møller. Det var ikke småting, der kunne høstes i Nørlund, viste indberetningen fra 1795. Der blev 120 læs klittag til salg og vederlag samt 710 tdr. vipper (dusk på klittag og marehalm) til udsæd til dæmpning i andre sandflugter.
Omkring århundredeskiftet var sandflugten på Nørlund Sande dæmpet dels på grund af digerne og dels på grund af 832 tdr. land tilplantet med klitvipper.

For at forstå hvor vigtig planten Hjælme var i kampen mod sandflugten følger her en kort beskrivelse af planten og dens vigtige egenskaber: Ved en søgning på nettet fremkom via "Klittens planter - Naturcenter Fosdalen" følgende beskrivelse af planten:

Hjælme

Sandhjælme eller blot hjælme er en flerårig urt, der blomstrer i juli-august. Den bliver 45-90 cm høj. Hjælmen har smalle, stive indrullede blade, der er stikkende i spidsen. I tørt vejr er bladene rullet mere sammen end i fugtigt vejr. Blomsterne sidder i en dusk (tæt topformet blomsterstand med korte sidegrene) (marehalm i aks). Det er den vigtigste plante i den hvide klit. Den betyder utrolig meget i den levende, hvide klit ved at dæmpe sandflugten og holde på sandet. Dens jordstængler og rødder gennemvokser klitten på kryds og tværs og jo mere dækket planten bliver af sand, des mere vokser den. Det er den plante, man bruger til sandflugtsbekæmpelse i klitterne, da den har en fantastisk sandbindende evne.
Det latinske navn betyder, den der elsker sand.

Professor Wiborg inspicerede i 1799 St. og Li. Nørlund Sande og skrev opstemt til Rentekammeret: "Det fornøjer mig at kunne indberette til Rentekammeret, at sandflugten her, som for 9 år siden truede flere beboere med ødelæggelse, er nu aldeles dæmpet. Hr. kammerråd, herredsfoged Møller mener, at den kan udlægges til græsning næste år, og såvidt mine kundskaber går, tror jeg, at dette kan ske uden fare. Jeg har undersøgt jordbunden flere steder på denne strækning og fundet adskillige større pladser aldeles utjenlige til fyrreskovs opelskning, så man ej her kan få megen sammenhængende skov. Den er derfor alene at bruge til græsning, og jeg ønskede, at ejerne af den måtte nyde denne næste år for at udslette den fordom, man her har om, at sandflugterne bestandig skal fredes."

For at forstå det fulde omfang af kampen mod sandflugten følger her en oversigt over, hvad Casper Møller var involveret i. Alle sandflugter blev dæmpet med klitvipper undtagen Harrild Sandflugt med flade hedetørv. Nedenstående oversigt til Rentekammeret er dateret 22. december 1806:

1. *Store og Lille Nørlund Sandflugt 3000 tdr. ld.*
2. *Vrads Sandflugt 170 tdr. ld.*
3. *Hjøllund Sandflugt 40 tdr. ld.*
4. *Bredlund Sandflugt 80 td. ld.*
5. *Sepstrup Sandflugt 500 tdr. ld.*
6. *Tyvkær Sandflugt 90 tdr. ld.*
7. *Over Isen Sandflugt 100 tdr. ld.*
8. *Cludsted Sandflugt 80 tdr. ld.*
9. *Harrild Sandflugt 60 tdr. ld.*

I Frederik V's regeringstid (1746-66) opstod, samtidig med Alhedens opdyrkning og befolkning, også interessen for tilplantning af skov på øde strækninger, hvor jordbunden var til det, og den interesse holdt sig. Sandflugtdæmpningen og skovtilplantningen var to sider af samme sag – nemlig landvinding og frugtbargørelse.

Skovrejsningsprojekt

Nu begyndte Casper Møller at bringe plantning på bane. Han havde med stor interesse fulgt Alhedens opdyrkning og frugtbargørelse. Der var ikke så langt mellem Alheden og Nørlund, og de store og dæmpede sandstrækninger ved Nørlund lå nu og ventede på skovrejsning. Skovrider Michaelsen fra Alheden kom på besøg med 100 pund birkefrø, som Rentekammeret havde givet tilladelse til at så. De 2 mænd asede omkring derude i sandene, gravede ned her og der for at undersøge og se sig til rette og aftalte så, at skovrider Michaelsen skulle få bevilget endnu en sæk birkefrø til udsåning. Casper Møller fik frøene, og de blev også sået, og nu lå der 200 pund frø i strimler i sandet og sundede sig på, om de skulle spire eller dø. Frøene blev lagt i året 1800. Casper Møller rapporterede i 1801: "Det frø, der blev sået i foråret kom temmelig godt op, og en del af skuddene vokste til 1 à 2" højde, uagtet den kolde og tørre sommer. Bedre held håber jeg at få med det frø, der nedlagdes sidste efterår, og jeg tør næsten indestå for væksternes heldige fremgang, da samme har ly for vesten- og nordvestenvinde af nogle lange sandbanker, der er tilgroet med klittagsgræs eller det såkaldte Marehalm, når kuns en nøjagtig og god fredning kan tilvejebringes, og for den vil jeg være ansvarlig, hvis det høj Kgl. Rentekammer vil ansætte klitfoged Søren Hallundbæk, som bor en fjerdingvej fra det sted udsåningen er sket, som opsynsmand over planterne og den hele dæmpede Nørlund Sandstrækning."

På dette tidspunkt så skovrejsningsprojektet lovende ud. Casper Møller aflagde beretning og status for året 1805:

"De ejendomme, hvori er sået birkefrø, tilhører ejerne af Li. Nørlund, brødrene Anders og Peder Pedersen. Den besåede strækning indeholder ungefähr 24 tdr. land, der er i samme sået 400 pund birkefrø. Planterne efter de to første års udsåning står godt, de står for størstedelen i frodig vækst og har en smuk lige stamme."

Casper Møller foreslog Rentekammeret, at der af lodsejerne kunne købes 600-800 tdr. land af den mest passende jord til såning, men en jordbundsundersøgelse var tilrådelig forinden. Overførster Brüel (skovrider) fik af Rentekammeret besked på at undersøge jordbundens beskaffenhed. Hans undersøgelse konkluderede følgende: "Jordbunden består af flyvesand, hist og her blandet med morrjord (en aflejring af ufuldstændigt forrådnede plantedele, som danner en sur tørveagtig jordbund). Desuden ligger der al 3-4 " under overfladen(cementhård vandtæt flade), og disse strækninger er følgelige ikke anvendelige til skovs opelskning. Så at købe 6 à 800 tdr. land af denne elendige strækning kan ikke tilrådes. – Sluttelig opsummerede Brüel det bedrøvelige: "De der stående birke har i det sidste år lidt overordentlig meget, hvor stormene og kulden har lejlighed til at virke på planterne, derfor og fordi Kompedal Sandflugt giver anledning nok til forsøg, formenes, at blot 12 tdr. land i alt besås."

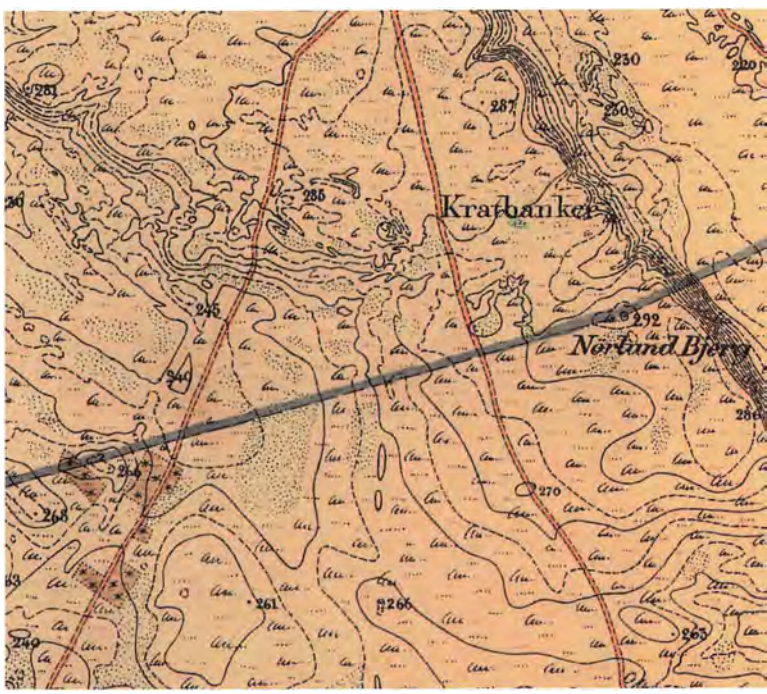

Udsnit af kort R12. Fruergaard 1874. Casper Møllers graner er de farvelagte firkanter nederst til venstre i kortet.

Rentekammerets hammer faldt hårdt og kontant i 1807. Man agtede ikke at bruge flere midler til skovopelskning på Nørlund Sande, og de allerede betående strækninger kunne overleveres beboerne.
De mange tusinde store og små birketræer ville nu blive "overladt" til græssende kreaturer. Et højst ubehageligt syn for skovelskeren Casper Møller. Men Casper Møller opgav ikke sin birkelund uden kamp og foreslog Rentekammeret en forlængelse af klitfogedens opsyn for hans regning. Desuden søgte Casper Møller om tilladelse til at flytte og udplante så mange af birketræerne ved hans gård Højris i Ikast i et dertil indhegnet stykke jord.
Rentekammeret ønskede en udtalelse fra overførster Brüel, som anbefalede, at de græsningsberettigede lodsejere endnu i nogle år skulle holde deres kreaturer væk fra birkebeplantningen. Casper Møllers anmodning om at flytte og plante en birkeskov hos ham selv blev slet ikke nævnt i Brüels svar.
Professor Wiborg tog i en skrivelse til Rentekammeret Casper Møllers parti: "Det kan ej lønne sig for kongelig regning at vedligeholde det ubetydelige skovanlæg på 12 tdr. land på Nørlund sandflugt, end mindre udvide det, dog synes det ønskeligt at forebygge dets ødelæggelse, navnlig af hensyn til dem, der har fordom mod skovanlæg på de jyske heder. Så ville Møllers forslag være at foretrække. Men endnu mere hensigtsmæssigt ville det være, om enten de to beboere, der ejer Li. Nørlund, eller herredsfoged Møller, i fald kunne og ville købe grunden af ejerne, ville påtage sig for egen regning at opelske og vedligeholde skovanlægget."
Brødrene Anders og Peder Pedersen svarede, at de godt for egen regning ville hegne, frede og passe træerne, så godt som muligt. Men de ville ikke påtage sig forpligtigelsen til såningen af hele det pågældende areal, både fordi de var usikre på resultatet og heller ikke havde de økonomiske midler. Casper Møllers svar på brødrenes erklæring lod ikke vente på sig: "Jeg vil som skovelsker holde et vågent øje med denne min yndlingsplantage og for egen regning lade så mange af de åbne pladser beså, som måtte findes tjenlige dertil, når Rentekammeret vil skænke frøene."



Casper Møllers Graner med udgået top ved Midtervej. Foto: John G. Dinesen.

Med denne udgang sluttede fortsættelsen af de officielle forsøg med "Skovs opelskning af birketræer". Kort tid senere afleverede Casper Møller til beboerne i Li. Nørlund birkeplantagen efter afholdt lovlig synsforretning. En interessant detalje ved overleveringsforretningen af birkelunden er, at området ikke lå på Li. Nørlunds jorder men på St. Nørlunds jorder bortset fra en ganske lille spids. Man har sikkert ikke i det uoverskuelige terræn været ganske klar over grænserne, som først blev rigtigt afsat ved matrikuleringens udførelse i 1818. Her står at den rigtige ejer er Jens Jensens enke.

Men historien om "skovopelskning" sluttede ikke her – tværtimod. Casper Møller sådede dog året efter i 1808 nogle rødgraner i den nordlige del af plantagen. Mens birkelunden er væk for længst, står nogle af disse graner i dag og kaldes Casper Møllers graner. De blev starten til den plantage, som i dag dækker mere end 3000 ha statsskov.

Casper Møllers graner

For at være helt sikker på at det var Casper Møllers graner, fældede man i 1966 nogle træer i den ældste bevoksning for at skaffe en stammeanalyse. De 2 første fældninger var en skuffelse. Stammerne var inderst inde rådne og delvis hule i 6-7 cm diameters bredde, og træmassen i hulrummet var helt formuldet, medens træet udenom var fast og kun svagt misfarvet i de inderste årringe. Næste træ var helt friskt. På en normal rodskive kunne med lup tælles 143 årringe. Ved at grave dybere udtog man endnu en skive, hvor der taltes ca. 150 årringe.
Materialet blev sendt til stammeanalyse for at få en helt præcis alder af granerne. Det fremgik af undersøgelsen, at på den nederste ca. 5 cm tykke rodskive kunne man på undersiden tælle 152 årringe, medens man på overside kun kunne tælle 134. Dette tal er dog noget usikkert, da man på en skive i samme højde fra et andet træ kunne tælle 143, ligesom det første træ der blev talt. Stammeanalysen fortalte også noget om træernes vækst, fra Casper Møller lagde det første frø. Træerne syntes at have været ca. 5 cm høje i 6 års alderen og ca. 10 cm i 15 års alderen. De har først nået meteren ved en alder af 55 år, dvs. med en højdevækst på under

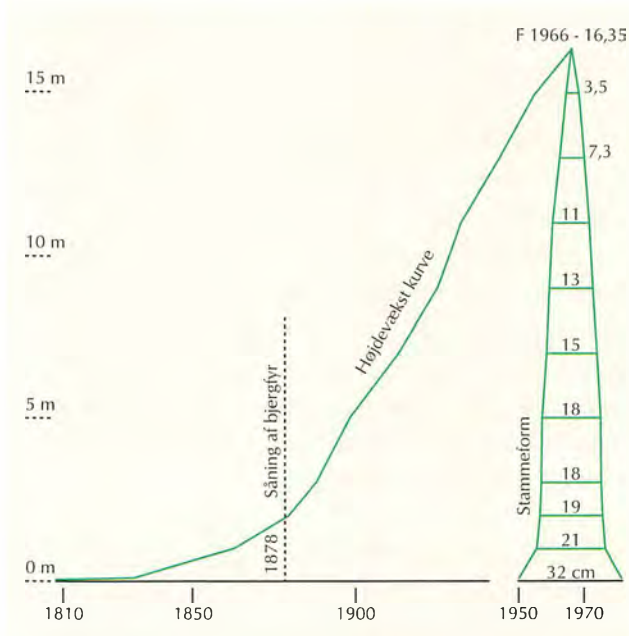

Stammeanalyse og højdevækstkurve på nåletræer.

2 cm om året. Da granerne var 70 år, havde de nået 2 m. Hedeselskabet, som ejede arealet fra 1876 til 1882, og derefter solgte det til staten, plantede i 1878 bjergfyr mellem Casper Møllers graner. Dette satte gang i væksten, for efter 10 år nåede granerne en højde af 3 m, og fra nu af voksede de jævnt med 20 cm om året.

I dag findes Casper Møllers graner altså stadig i Nørlund Plantage. De kan ses på nærmeste hold, og man kan undre sig over deres alder i forhold til deres størrelse. De er formentlig Midtjyllands ældste rødgraner. De er desuden symbolet på sejren over sandflugten i Nørlund Sande. Casper Møller blev en foregangsmand, og ideen med at opelske skov ved hjælp af nåletræer på de ufrugtbare hede- og flyvesandsarealer bredte sig hurtigt især mod slutningen af århundredet. De fleste af de midt- og vestjyske plantager opstod i denne periode bl.a. Klosterhede Plantage, Husby Klitplantage, Hoverdal Plantage og Birkebæk Plantage.
Når man i dag kører igennem plantagen ad den brede asfaltvej Ikast – Ejstrupholm, har man svært ved at forstå, hvad det var for et projekt, som professor Wiborg og Casper Møller hin dag i 1791 gik igang med. Casper Møllers møde med professor Wiborg skabte

grundlaget for den statsskov, som vi i dag nyder synet af, enten ved gennemkørsel – eller gå- og cykelture ind i området. Casper Møller var egnens mand, der stillede sig i gabet mod det ødelæggende flyvesand.
Hvem var denne Casper Møller? Kammerråd, herredsfoged i Hammerum Herred. Formentlig søn af sognepræst Peter Müller ved Skt. Kathrine kirke i Ribe, døbt 2. marts 1749. Casper Møller blev gift med Peter Nørschous datter, Kirsten, fra Lethenborg i Hylke. Bryllupsgaven var gården Højris i Ikast sogn, som svigerfaderen havde købt året før for 2560 rigsdaler ved en tvangsauktion. Peter Nørschou lod skødet udfærdige til svigersønnen Casper Møller.

I 1784 tog Casper Møller dansk juridisk eksamen med karakter: bekvem. Året efter efterfulgte han den afgåede herredsfoged i Hammerum Herred. I 1796 udnævntes han til landvæsenskommissær, i hvilken anledning Casper Møller fik tildelt kammerrådtitlen.
Casper Møller blev regnet blandt foregangsmændene med hensyn til landbrug. I 1786 fik han bevilling til at bygge en vejrmølle ved Højris, hvortil han indrettede et grube- og perlegrynsværk. Casper Møller var også højt værdsat som embedsmand, hvilket klart fremgår af hans kamp imod sandflugten, og professor E. Wiborgs rosende omtaler af ham. Casper Møller døde den 19. december 1824 i en alder af 75 år.
Alt dette var udsprunget af den sandflugtsdæmpning, som Rentekammeret satte i gang omkring 1790.
Casper Møllers graner fortæller om en fremsynet mand, som trods misundelse, uvidenhed, manglende bevillinger fra Rentekammeret fortsatte sin kamp for skovopelskning i Nørlund Sande. Hans ildhu og ihærdighed var beundringsværdig. Meget blev betalt af hans egen lomme, men det kæmpearbejde, han gjorde, blev aldrig værdsat efter fortjeneste.

Skønt vi i dag skriver 2014, er der stadig efter Casper Møllers død 3 store, synlige tegn på hans arbejdsindsats og format:

1. *De opførte dobbeltdiger på theilmannisk måde.*
2. *Haven og hovedbygningen ved Højris.*
3. *Samt Nørlund Plantage, hvor vindens sus endnu høres i sandflugtskommissær Møllers gamle og grånende graner – 190 år efter hans død.*

Er det ikke på tide fra officiel side at mindes og hædre Casper Møller?



Planten sandhjælm i forgrunden og udsigt fra Røgeltop. Foto: Niels Peter Brøgger.

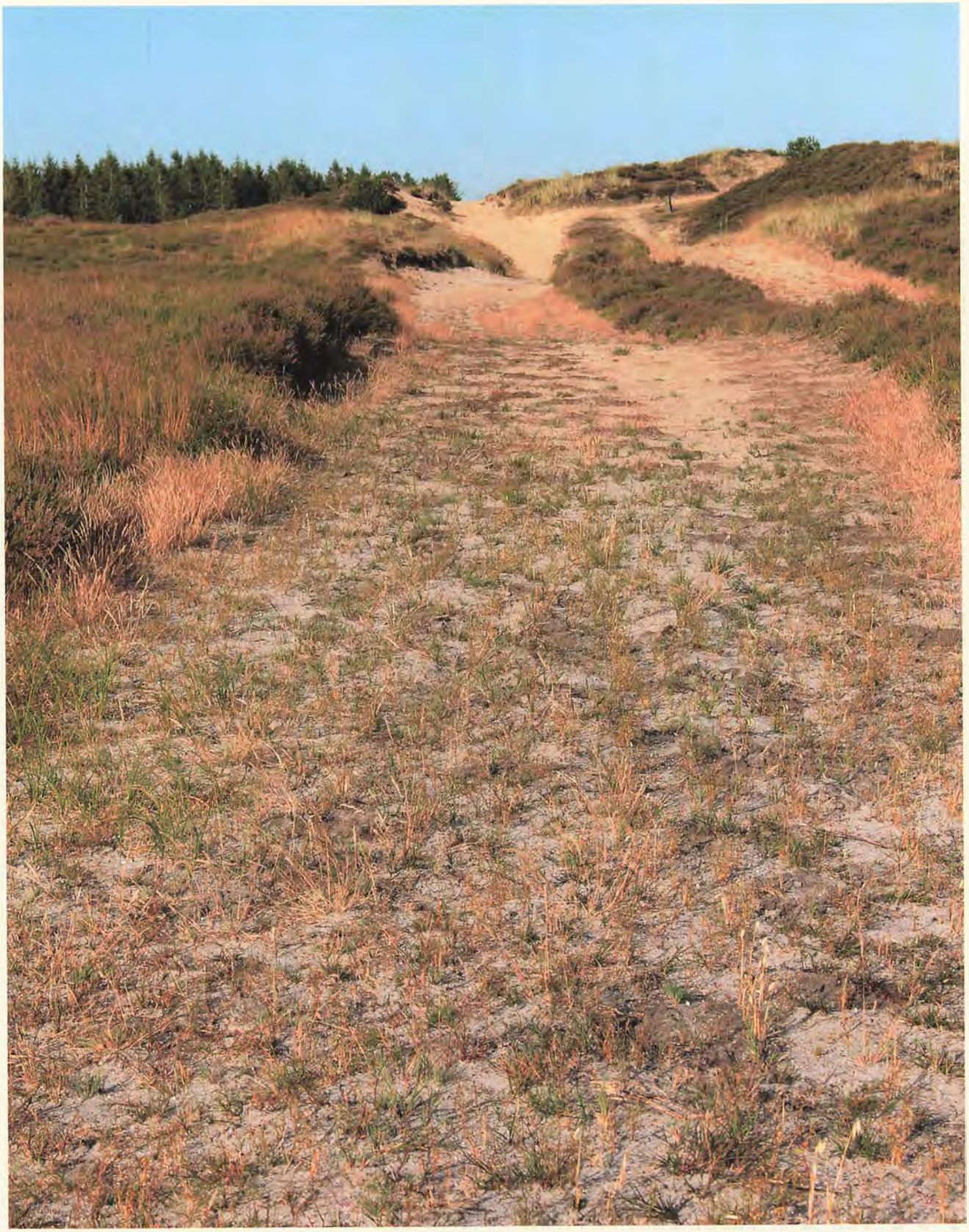

Sandflugtsbakken Røgeltop. Foto: Niels Peter Brøgger.



Afbrændte stubbe. Foto: John G. Dinesen.

Nørlundbranden 1971

Af Bo Daugård

"Regnen slukkede ikke den store skovbrand. Det blusser stadig op rundt i Nørlund Plantage. CF måtte opstille vandkar, da den eneste branddam, der rummede 2,5 mill. liter vand, løb tør."
Citatet er hentet fra en lokal avis og er skrevet et par dage efter branden, som afsved mere end 1300 tdr. land af plantagen.
"Ca. 400 brandfolk, CF'ere, flyvesoldater, dragoner og skovfolk var sat ind mod branden, da den var på sit højeste. Efter den første nats slukningsarbejde troede man at have ilden under kontrol, og i det stille vejr hen ad morgenen arbejdede kun godt en halv snes mand fra Falck i Ikast og Nr. Snede.
I går eftermiddags blæste det imidlertid atter op, og de 60 CF'ere, der havde deltaget i slukningen mandag, blev kaldt tilbage. Senere på formiddagen blev det imidlertid klart, at der var brug for yderligere mandskab og materiel, og hjælp blev tilkaldt fra flyvestation Karup, Prinsens Livregiment og dragonerne - i alt omkring 300 mand - 40 hjemmeværnsfolk fra egnen meldte sig i øvrigt frivilligt til at deltage i slukningsarbejdet."

Ilden blev opdaget mandag den 12. juli ved 17-tiden af Holger Olsen, Bakkely, Lille Nørlund, som slog alarm til Falck-Zonen i Ikast. Herfra blev der straks sendt et slukningskøretøj til brandstedet, men da brandfolkene nåede frem til plantagen, stod det klart, at de ikke kunne sætte noget op mod branden, der fik næring af den kraftige vind. Der blev slået storalarm i Midtjylland. Branden var så kraftig på et tidspunkt, at der flere steder dannede sig ildorkaner, hvilket betød, at flammerne varmede så meget, at de trak vinden til sig. Derved opstod der en eksplosionsagtig ild, som bredte sig med lynets hast. Vand var det store problem. Slukningskøretøjerne kørte i rutefart til Isenvad, hvor man fik tankene fyldt op ved en brandhane.Endvidere assisterede landmænd og skovfolk, der disponerede over vandtanke.

"Nu kan vi da i alt fald sige, at vort nye vandværk er blevet grundigt afprøvet," sagde formanden for Isenvad Vandværk, efter at brandmandskabet nu på fjerde døgn tappede vand til slukningsarbejdet. "Vandværket har klaret det hårde pres uden problemer, og der har hele tiden været rigeligt med vand til beboerne i Isenvad."
"Hvor skal vi for resten sende regningen for alt det vand hen?" sluttede formanden spøgefuldt. Formanden anslog, at forbruget af vand til slukning af branden havde ligget på omkring 300.000 liter i døgnet. En tankvogn fra Ikast Kloakservice hentede desuden vand i Fjederholt Å nogle kilometer fra brandstedet.
Branden raserede ialt et bælte på cirka 4 km længde og visse steder op til 2 km bredde. Grænserne for det afbrændte område gik ved skovvejen Kølkærvej i syd (østvest gående skovvej)og asfaltvejen fra Ikast til Ejstrupholm. En stor del af det brandhærgede areal bestod af træer, der var næsten fuldt udvoksede til fældning. Desuden gik nogle meget gamle historiske grantræer, som blev plantet i 1808, op i flammer. Branden menes at være den største, der i dette århundrede har hærget en skov i Jylland.

Efter 5 døgn lykkedes det definitivt at slukke branden. Hver eneste kvadratmeter af skovbunden i det antændte område blev systematisk gennemblødt for at holde ilden nede.100 års tilplantning af ny skov blev ødelagt ved branden. Det var den nordlige del af Nørlund Plantage, der blev stærkt hærget af storbranden. Denne del af plantagen var hovedsagelig udlagt som dyrereservat, og den egentlige træværdi var ikke særlig stor. Der var tale om træer, det havde taget 80-100 år at få til at vokse op, og det rekreative tab var derfor meget stort. Beplantningen af området blev allerede påbegyndt i 1800. Den egentlige beplantning kom dog først rigtig i gang i slutningen af 1800-tallet.
Kriminalpolitiet fra Herning gik så hurtigt som muligt i

gang med efterforskningen af brandårsagen. Kriminalpolitiet oplyste, at deres undersøgelser af brandårsagen havde ført til, at madpapir og plastikkrus var blevet fundet på det sted, hvor branden var opstået. Politiet kunne dog ikke fastslå, om branden var opstået som følge af turisters uforsigtighed eller ved et uheld under arbejde i skoven. De fundne efterladenskaber kunne tyde på, at der har været turister i skoven, men på den anden side havde skovarbejdere netop afsluttet deres arbejde i den del af plantagen, hvor ilden opstod. Det ville dog næppe være muligt med sikkerhed at konstatere, hvordan branden var opstået. De rette betingelser for en skovbrand var i høj grad til stede. Efter en lang periode med tørke og bagende solskin satte det ind med kraftig og springende blæst. Bare bunden af en glemt flaske kunne virke som brændglas og antænde skovbunden. Det blev konstateret, at ildens arnested havde været cirka en kilometer inde i plantagen i den ende, der stødte op til Københavnerheden, og hvor der jævnligt kom turister. En ting kunne politiet dog fastslå: Der var ikke tale om ildspåsættelse!

Efter branden blev de bedste boniteter tilplantet igen, men med så lidt jordarbejde som muligt (plantehakke) for ikke at åbne for ny sandflugt. Resten af de brændte arealer blev ikke rørt, men fik lov at ligge, som branden havde efterladt dem, og lidt efter lidt vandrede lyngen ind.
Det bedste af det brændte træ blev solgt, og på grund af energikrisen i midten af halvfjerdserne var der stor interesse for at købe sankekort til det afbrændte område.

Den lokale eftermiddagsavis Hammerum Herreds Avis (I dag Midtjyllands Avis) med adressen Bredgade 5 i Ikast og redaktør Thorkild Sevelsted ansvarlig for "Ikast By og Egn" havde den gang i 1970'erne en fast kommentarrubrik, som hed "Mellem Uldjyder". Denne klumme indeholdt 13. juli 1971 et personligt, subjektivt og humoristisk indlæg om plantagebranden:

"Udflugtsmålet uden konkurrence for ferierende Ikastborgere var i går eftermiddags og i aftes plantagebranden i Nørlund. Den gigantiske røgsky, der på et tidspunkt



Aftenstemning med udsigt over en del af det afbrændte område. Foto: Søren Møller.

lignede en atomsprængsky, rejste sig over brandstedet og kunne ses viden om i Jylland, og alle der havde tid, samt enkelte, som tog sig tid, strømmede til Nørlund for at overvære dramaet.
De fleste er dog nok blevet skuffede. For den, der ikke er direkte impliceret, er en plantagebrand ikke nogen særlig spændende oplevelse. Næsten uanset hvor meget man spadserer, bliver røgskyen ved at være lige langt borte, og når man som moderne menneske ikke er meget for at forlade sin bil og begive sig ud til fods, bliver det helt umuligt at komme ilden på klods hold.
Og selv om man ulejliger sig ud at gå, kan man tilbagelægge adskillige kilometer uden at opnå andet, end at få røg i øjnene og i tøjet, og måske ser man end ikke så meget som en brandbil eller en brandmand, selv om det tilsyneladende brænder alle vegne rundt om en.
Et lille hundrede brandfolk i en plantage på flere hundrede tønder land syner ikke af meget, og for den uindviede kan indsatsen forekomme temmelig forvirret.
Skulle man møde en brandmand og spørge ham, hvordan det går, vil man opleve, at han i virkeligheden ikke ved meget om det. Han har nemlig ikke bedre muligheder end andre for at få et overblik. Hans leder står derimod i radiokontakt med afsnittene, og indsatslederen kan ved at sammenholde meldingerne rundt omkring fra finde ud af, hvor der skal sættes ind i et givet øjeblik.
For virkeligt at se en plantagebrand er det nødvendigt at have et fly, og det har stadigvæk de færreste. Imidlertid vil man næsten ved en hvilken som helst plantagebrand se indtil flere fly over området. Det kan være luftfotografer, men lige så ofte private flyejere, som altså ikke er hverken bedre eller anderledes end bilejerne, når det gælder om at komme ud og se ild.
Endelig skal det nævnes, at en karakteristisk egenskab ved plantagebrande er, at bedst som man står og ikke kan få øje på den, er den pludselig ved siden af en, og så gælder det om at få benene på nakken. Der er blot det ved det, at en skovbrand kan løbe hurtigere end et menneske, og hvis man har den lige i hælene, er der i hvert fald ikke tid til at vende sig om og betragte den."

I dag er det brændte område meget synligt fra asfaltvejen Ikast-Ejstrupholm. Mergelgravvej er et godt udgangspunkt for en tur ind i det kuperede og smukke landskab, som nu først og fremmest er tilgroet af lyng. Skovvæsenet har ved deres pleje her skabt et ideelt sted for natravnen. En lun juniaften ved mørkets frembrud er det rigtige tidspunkt for den naturinteresserede at opleve denne sælsomme fugl med dens forunderlige sang. Desuden kan man jo starte lidt tidligere og besøge de gamle graner plantet i 1808. Der er få tilbage som overlevede branden i 1971.
Lidt poetisk kan man sige, at den lille lund med granerne og det brændte område med "spindoktoren" natravnen fortæller om to markante skovhistorier, der har fundet sted i Nørlund Plantage. Historierne er på en eller anden måde knyttet sammen omkring sandflugtsbekæmpelsen og herredsfoged Casper Møllers gerninger.

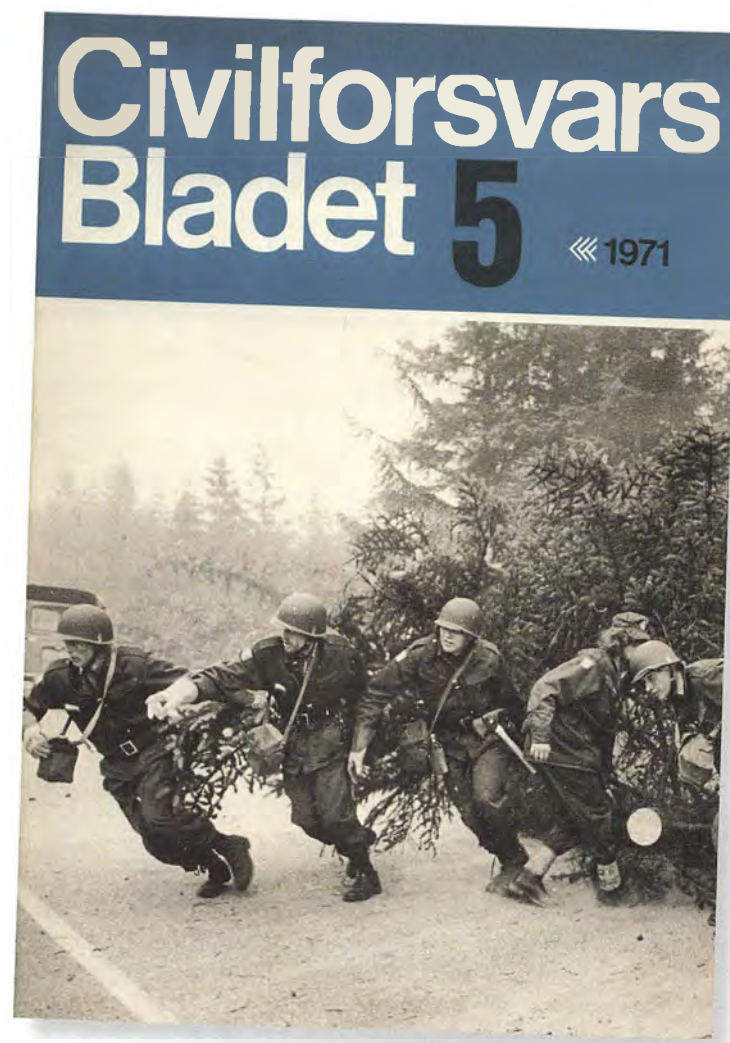

På de følgende to sider bringes en affotografering af artiklen vedrørende branden, som blev bragt i Civilforsvars Bladet nr. 5, 1971.



160 CF'ere sat ind mod plantagebrand

Det er sjældent, at CF-korpsets afdelinger bliver indsat på så langvarige og omfattende opgaver, som da alt disponibelt mandskab fra Midtjyske CF-kolonnne i Herning midt i juli måned blev alarmeret til kæmpebranden i St. Nørlund plantage, syd for Ikast.
Sektionsleder S. Kann, Midtjyske CF-kolonne, fortæller i denne artikel om branden og slukningsindsatsen og om den betydning, det har for de værnepligtiges interesse for tjenesten, at de får prøvet, hvordan hele »apparatet« fungerer i praksis.

Stegende varme sommerdage. Stillestående varm luft i en gammel granplantage. Ovenover træerne en ret kraftig vind. Et uheldigt liggende glasskår, der kan virke som brændglas. Dette er de ingredienser, der skal til for at starte en plantagebrand.

Kl. 16.30 den 12. juli var alle disse forhold tilstede i St. Nørlund plantage syd for Ikast. Som det som regel er tilfældet ved plantagebrande i det midtjyske område blev CF-kolonnen fra Herning alarmeret. Den ankom til brandstedet og blev indsat af den stedlige brandmyndighed, brandinspektør B. Nielsen, Ikast. Kolonnen blev indsat i en linie syd for det brændende område, med den opgave at standse ilden, såfremt den skulle komme ned i det pågældende skovstykke. Det gjorde den ikke ,og ved 10–tiden om aftenen blev kolonnen frigjort og kunne køre hjem.

Kl. 08.00 næste morgen blussede bra den atter op, og kolonnen blev pår alarmeret. Denne gang blev indsatse lagt noget nordligere og noget nærme det brændende område. Det blev stral klart, at den normale udrykningsva på ca. 25 mand ikke kunne klare o gaven alene, hvorfor der yderlige blev afsendt en ekstra deling og rø vogne til vandtransportopgaver. Udry ningsdelingen blev indsat langs en ge nemgående skovvej – Kølkærvejen med den opgave at forhindre ilden i springe over denne vej. Vinden var p dette tidspunkt drejet mere fra vest o i nord, og branden havde retning mo kolonnens indsatssted. Mandskabet v beskæftiget med slukning af ild de st der, hvor gnister m.v. blæste hen ,san med at dænge vand på skovstykke man kunne forudse ville blive true En brandgruppe på 10 værnepligti og befalingsmænd var indsat i en gar

mel fyrrebeplantning (som er overordentlig brandfarlig), og som lå ca. 200 m bag et bredt brandbælte. Under en inspektion af den udlagte slangevej konstateredes det, at ilden var kommet væsentligt nærmere brandbæltet, og kolonnens nye automobilsprøjte (en almindelig fredstidsautomobilsprøjte malet i »CF-farve«) blev indsat med højtryksrør for at gøre brandbæltets kanter så våde ,at branden ville kunne stoppes. Da ilden brød igennem til brandbæltets kant, foregik der et fantastisk skuespil for øjnene af personellet. En lang stikflamme skød sig tværs over brandbæltet, men manglede ca. 5 meter i at nå den modsatte side. En ny stikflamme et par minutter senere nåede helt over, men antændte kun nogle grene. En tredie stikflamme skød over og antændte med det samme tre–fire hele grantræer, der straks videreantændte nabotræer: branden var hoppet over brandbæltet.



Held at tilskuere ikke indebrændte

På dette tidspunkt var det klart, at de ti indsatte og deres materiel var i alvorlig fare for at brænde, hvorfor der blev givet ordre om hurtig tilbagetrækning uden materiel, idet dog køretøj og pumpe skulle bringes med. Det lykkedes at trække personel og køretøj ud ca. 5 minutter før branden havde raseret deres område. Under den hurtige udtrækning af denne del af plantagen blev det endnu en gang klart, at uvedkommende tilskuere er et uhyggeligt problem at slås med. Medens mandskab og køretøjer hastigt bevægede sig væk fra det brændende område for at blive indsat et andet sted, passeredes ca. 50 civile mennesker – voksne og børn mellem hinanden – der sad langs skovvejen og betragtede det spændende skuespil, som rullede sig op for deres øjne. At der ikke indebrændte tilskuere ved den lejlighed er et rent held.

Kolonnen blev herefter indsat på den samme sydlige linie som aftenen før, og samtidig rekvirerede brandinspektøren alt disponibelt mandskab fra kasernen, således at der nu var indsat ca. 160 CF'ere. Endvidere blev indsat værnepligtige fra Prinsens Livregiment, Viborg (170 mand), Jydske Dragonregiment, Holstebro (150 mand), Flyvestation Karups brandkorps (80 mand) samt fængselsvæsenet fra arbejdsanstalten i Sdr. Omme. Herudover var naturligvis indsat brandkorps fra omkringliggende byer. Da branden var på sit højeste var den samlede indsatte styrke oppe på ca. 650 mand.

Kommunikationsproblem

Nu var branden virkelig blevet til en stor indsats, og det blev derfor besluttet at oprette en kommandopost, så indsatsen kunne ledes så centralt og forhåbentligt så effektivt som muligt. Der opstod på dette tidspunkt et problem med kommunikationen mellem de indsatte enheder. De før opremsede enheder rådede alle over radiomateriel, men ingen var istand til at tale sammen, idet de forskellige radioer ikke havde samme frekvensområde, så det blev derfor nødvendigt at holde korte møder med alle indsatte ledere på kommandoposten for at opnå den bedste koordination af kræfterne. Under et af de sidste af disse møder – tre dage senere – berørtes den idé, at CF-kolonnen, der råder over et antal bærbare radioanlæg (»de gule«), kunne tage så mange anlæg med, at de enkelte ledere kunne låne et anlæg hver og på den måde stå i forbindelse med den ansvarlige brandmyndighed samt med hinanden indbyrdes. Ideen kan synes nærliggende, og den vil formentlig blive bearbejdet på et møde, der tænkes afholdt af statsskovvæsenet med deltagelse af interesserede parter.

God motivation

Det er kun sjældent, at CF-Korpsets afdelinger bliver indsat på så langvarige og omfattende opgaver, men det er en stor inspiration både for befalingsmænd og menige at prøve, hvordan hele apparatet kan fungere i praksis. Vi der dagligt uddanner værnepligtige, kan tydeligt mærke forskel på interessen for tjenesten hos de menige – med et ofte anvendt udtryk kaldes det vist for en »meningsfyldt opgave« og en god »motivation for tjenesten«.



Rødrygget Tornskade. Foto: Gerner Majlandt.

Harrild Hede – karakterfugle

Af Bo Daugård

På en måde er fuglekiggeri på de jyske heder og her specielt Harrild Hede noget af det lettere at dyrke inden for ornitologien. For det første er der ikke mange fugle at observere og feltbestemme, så her er rigeligt med plads til alle arter på et af de største øde områder i Midtjylland. Der er ingen skov, der fjerner udsynet, kun enkeltstående træer og spredte småbuske, her er indlandsklitter bevokset med lyng og græsser. Der findes fugtige lavninger, og Kvindebækken med "blindtarmen" Struben, som skærer dybt i terrænet, er en rigtig god lokalitet med et langt mere varieret fugleliv end resten af den ensformige Harrild Hede.

Ingen støj bryder idyllen og skønheden, og der er fine afmærkede stier og veje, som gør området let tilgængeligt. Desuden skal man heller ikke glemme, at her på den vidtstrakte midtjyske hede er der højt til loftet og den blå himmel. Det er en god ide altid at kigge højt – for netop højt oppe er det oftest, at man ser rovfuglene og ravnene svæve og cirkle på jagt og styrtdykke efter bytte. Mange af fuglene bruger desuden de enkeltstående træer og buske som sangpost eller udsigtspost, når byttet skal fanges. Som en slags støjvold er dette "fuglereservat" omkranset og rammet ind af nåleskove til alle sider.

Til gengæld kan man sige, at de få arter, som yngler og fouragerer på heden, er meget markante og som regel let genkendelige og forvekslingsmuligheder derfor begrænset. Alt skal jo selvfølgelig observeres og bestemmes på rimelig afstand. En kikkert er helt nødvendig sammen med en felthåndbog.

De 4 spurvefugle, som bliver omtalt nedenfor, er karakteristiske ved deres farvestrålende fjerdragt og skønhed. En fællesnævner er også, at deres sang absolut ikke er prangende, men rimelig anonym. Sanglærken, som er hedens almindeligste fugl, har en helt anden klang og fylde, når den hænger deroppe under himmelhvælvingen i sin karakteristiske, flaksende sangflugt. Den brunlige og uanseelige Skovpiber, som også er en almindelig ynglefugl på heden og i plantagen, anvender også træerne og de enkeltstående Ener til udkigsposter, hvorfra den starter sin høje sangflugt og som regel vender tilbage til udgangspunktet eller et andet højt punkt med vingerne højt hævet over kroppen. Alle 4 arter, som bliver beskrevet nærmere, vil gerne beskues siddende i toppen af et træ, en busk eller høje urter. Det drejer sig om tornskader og bynkefugle.

Stor Tornskade

er en af de helt markante fugle. Dens latinske navn Lanius Excubitor kan nogenlunde oversættes til Den vagtsomme slagter. Det stammer naturligvis fra tornskadernes vane med at spidde insekter, mus og småfugle på torne, hvilket kan give associationer til slagterbutikkens kødkroge. Ofte oplever man den Store Tornskade siddende i toppen af en busk eller på en ledning. Om sommeren består menuen bl.a af insekter,



Stor Tornskade. Foto: Klaus Dichmann.

firben og fugle, mens vinterkosten næsten udelukkende består af mus og småfugle. Gnaverjagten foregår ofte på tårnfalkemaner på svirrende vinger, hvorimod småfuglene fanges på høgemaner med en hurtig direkte flugt lavt over jorden. Tornskaden dræber sit bytte ved at klippe nakkehvirvlerne over med sit kraftige næb. For Stor Tornskade, hvor yngleforekomsten er blevet overvåget i Danmark siden 1998, var 2012 et ringe år, og kun et ynglepar blev fundet på Harrild Hede. 2013 havde intet ynglepar på lokaliteten. Tendensen har været tydeligt de senere år, hvor antallet af ynglepar har været nedadgående. De fleste Store Tornskader, vi ser herhjemme om vinteren, stammer fra Skandinavien. Fuglen danner vinterterritorium og er derfor ret stedfaste, så på Harrild Hede er det stadigvæk muligt at tage på tur i felten efter Den vagtsomme slagter.

Den Rødryggede Tornskade

er en trækfugl, som ankommer sidst i maj og trækker væk i september til tropisk Afrika. Denne meget smukke fugl med sin rødbrune ryg og sorte maske ses dels i lysninger i plantagen eller i kanten af heden, hvor der er læ og insektrigt – ofte meget synlig i toppen af skrab af stubbe eller en busk. Man ser den Rødryggede Tornskade jage fra toppen af buske eller udkanten af et træ, hvorfra der er frit udsyn. Herfra flyver de ud efter byttet, som befinder sig i græsset eller i toppen af blomster. Som Stor Tornskade bliver byttedyrene, som er insekter, små gnavere, firben og småfugle ofte spiddet til senere fortæring. Det er ikke ualmindeligt, at hannen tager sig af ungerne til sidst, så i den travle periode med unger i reden, er det rart med forråd eller depoter. 10-20 ynglepar anslås bestanden til på Harrild Hede og Nørlund Plantage.

Den Sortstrubede Bynkefugl

er en ny karakterfugl på de jyske heder. Den foretrukne biotop er magre og næringsfattige lokaliteter. Da der ikke findes hegnspæle på Harrild Hede, skal man afsøge alt, der er i niveau over jordhøjde, og hvis man er heldig, opdages den kniksende han. En lille sort-hvidbroget fugl, der på nærmere hold afslører et rødbrunt felt på brystet. Fuglen har en karateristisk, flagrende sangflugt, hvor han danser op og ned i 10-20 meters højde, og sangen lyder som en skurrende kvidren. Først i 1942 konstaterede man arten for første gang som dansk ynglefugl. Nu findes den også fåtalligt på Harrild Hede og andre åbne områder i Nørlund Plantage. Fuglen, som er en trækfugl, ankommer til ynglepladsen sidst i marts og først i april. Artens fremgang i Danmark kan i visse områder hænge sammen med nye opståede ynglesteder som følge af naturpleje , idet arten undgår de tilgroede moser og heder. Bestanden anslås til 0-2 par. Det bliver spændende de kommende år at se, hvilken betydning de plejetiltag af Harrild Hede, der pågår i regi af et storstilet EU-LIFE Hedeprojekt, vil få for den Sortstrubet Bynkefugl.



Rødrygget Tornskade. Foto: Carsten G. Laursen.

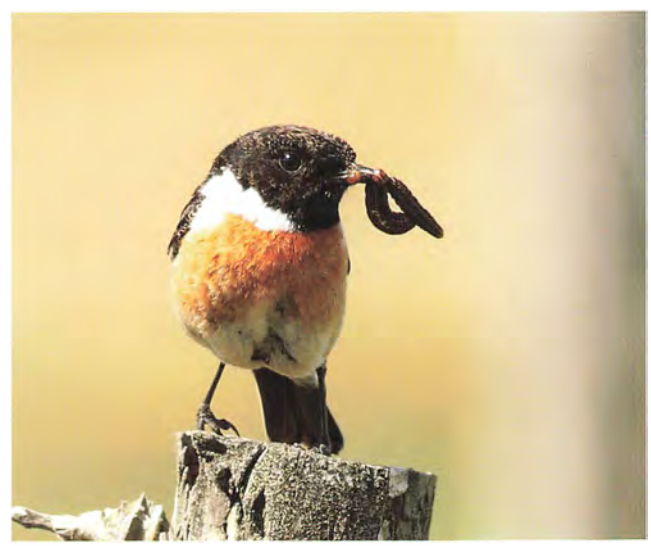

Sortstrubet Bynkefugl. Foto: Jørgen Erik Nissen.

Bynkefugl

er den anden og langt mere almindelige bynkefugleart, og dens biotopvalg minder meget om Sortstrubet Bynkefugls. Det ser ud til, at de to bynkefuglearter konkurrerer indbyrdes. Flere iagttagelser tyder på, at den sortstrubede dominerer over den almindelige, men den har vel også den fordel af at ankomme til yngleområderne en måned før. I Danmark er Bynkefuglen en almindelig ynglefugl i visse dele af landet såsom Harrild Hede og i Nørlund Plantage. Bestand vurderes til 10-15 ynglepar. Men på landsplan er Bynkefuglen dog gået tilbage. Den foretrækker fugtige, åbne arealer som enge, moser og heder med lav bevoksning af urter og spredte buske, men dræning, udtørring og omlægning af engarealer til korndyrkning har reduceret artens naturlige levesteder. Bynkefuglen opdages oftest i toppen af en gevækst. Hannen har mørkebrunt hoved med en tydelig, hvid øjenbrynsstribe og hvid skægstribe. Da Bynkefuglen kun får et kuld, er der god tid til at opfostre ungerne, og begge mager fodrer ungerne 2-3 uger efter udflyvningen. Denne periode er også et godt tidspunkt at observere de gamle fugle og de larmende, tiggende unger.

Ørneflugt

Nørlund Plantage og særlig Harrild Hede har fået et ry blandt ornitologer og naturelskere som en lokalitet, hvor sjældne rovfugle kan observeres. De almindelige rovfugle, som Tårnfalk, Duehøg, Spurvehøg og Musvåge yngler naturligvis – den sky Duehøg dog kun med ganske få par i det mere end 3000 ha. store hede- og plantage kompleks. Vintergæsterne blandt rovfuglene er Fjeldvågen og den Blå Kærhøg, som på grund af deres måde at fouragere og jage bytte på, er meget synlige i de vidtstrakte, åbne landskaber.

Men 4 ørnearter: Fiskeørn, Havørn, Kongeørn og Slangeørn er inden for de sidste år observeret ude over heden eller plantagen. Når vi ser de store vingefang, tænker vi umiddelbart og spontant: Her overværer du lige nu naturens storslåethed. Det er en skønhed, der har ret i selv. Ingen af de 4 ørnearter yngler i området. Hovedreglen for fuglenes alder er, at de observerede rovfugle som regel er ungfugle, som har måttet forlade deres "hjemegn" for ikke at konkurrere på føden med de gamle fugle. Kongeørn og Havørn yngler som regel først, når de er kønsmodne og cirka 5 år.

Havørnen yngler med mere end 50 par i Danmark og bliver derfor oftest observeret rundt i landet. Nærmeste ynglende par findes i Det midtjyske Søhøjland. Dens vestlige udbredelse er stadig begrænset.
Det var en overraskelse, da Kongeørnen i 1999 i Tofte Skov fik unger på vingerne i Danmark for første gang i nyere tid. Nogle påstår endda, at Kongeørnen aldrig før har ynglet i den danske natur. Kongeørnen med



Bynkefugl. Foto: Klaus Dichmann.



Havørn. Foto: Carsten G. Laursen.



Kongeørn. Foto: Carsten G. Laursen.



Fiskeørn. Foto: Klaus Dichmann.

sine kun 3 ynglepar er derfor langt mere sjælden i det vestlige Danmark end Havørnen.
Fiskeørne i træktiden skal observeres på Harrild Hede og i Nørlund Plantage, hvor der er damme, vandhuller, Holtum Å og Kvindbækken med Struben. Under jagten på byttet står de gerne og svirrer på samme sted med vingerne højt hævet. I 2013 har man kendskab til 4 ynglepar af Fiskeørn i Danmark.

Men særlig Slangeørnen vakte opmærksomhed. Den dukkede op over Harrild Hede i både 2010 og 2013 og trak store overskrifter i de lokale nyhedsmedier:

"Sjælden slangedræber set i Jylland på Harrild Hede. En sjælden sydeuropæisk Slangeørn har taget ophold på heden øst for Brande. Engang var det en rigtig dansk fugl. Ornitologer fra hele landet er oppe at ringe og har denne sommer lagt turen forbi Harrild Hede. Her har de kunnet opleve et ganske usædvanligt syn, for en sjælden sydeuropæisk Slangeørn har valgt at slå sig ned her for en stund. Det skulle være let at få øje på fuglen på den danske sommerhimmel, for den lyse Slangeørn er halvanden gang større end en Musvåge og har tydelige ørnefingre på vingespidserne. Og så flyver den med en slags ugleagtige, spændstige vingeslag, oplyser Skov- og Naturstyrelsen Midtjylland. Slangeørnen er meget sjælden i Danmark, og der ses normalt kun en enkelt eller to fugle hvert år. I næsten alle tilfælde drejer det sig om fugle, der kun ses flyve forbi på træk - oftest i Skagen. Ifølge skovrider Poul Ravnsbæk føler fuglen sig godt så hjemme på Harrild Hede, at det ikke kan udelukkes, at den vil forsøge at yngle, hvis altså den fik selskab af en mage. Den sydeuropæiske Slangeørn har ikke altid været et sjældent syn i Danmark. For 100 år siden, da det danske landskab i højere grad bestod af store naturarealer med masser af hugorme og snoge, ynglede fuglen i Sønderjylland. Men med tiden har fuglen langsomt forladt egnen som ynglested, og nærmeste sted er i dag først og fremmest i Sydeuropa, hvor blandt andet Spanien huser 2000-3000 par.
På Harrild Hede er der dog stadig føde nok, især Hugorme, Snoge og Firben, som ørnen fra 100 meters højde dykker ned og slår sine skarpe kløer i."

Ravnen og Tranen - før udrydningstruede - nu i klar fremgang.

Ravnen

som i 1950'erne ynglede med kun 10 par i Sønderjylland, er i de senere år blevet en almindelig karakterfugl på heden og i plantagen, og yngler nu med 3-5 par. Intensiv forfølgelse med anvendelse af forgiftede hønseæg og udsatte skydepræmier, skønt Ravnen allerede blev fredet 1922, var lige ved at udrydde denne elskede og forhadte fugl, som så ofte optræder i den nordiske mytologi - f.eks. som Odins tro følgesvende



Slangeørn. Foto: Carsten G. Laursen.



Ravn. Foto: Carsten G. Laursen.

Hugin og Munin med deres faste plads på gudens skuldre. Fuglen er Europas største spurvefugl. Ravnens navn er en stemmeefterligning, og med sin metalskinnende, blåsorte fjerdragt og en stemme, der lyder som et langtrukket råark, gør den ofte opmærksom på sig selv. Man kan næsten sige, at den dominerer luftrummet, og i parringstiden foretager den luftakrobatik for at gøre indtryk på magen, som den danner par med for livstid. Ravnen styrtdykker, snurrer rundt og flyver endda med ryggen nedad. Den går for at være en af de klogeste, mest agtpågivende og meddelsomme fugle. Det sidste skyldes dens store repertoire af dybe, klangfulde kald. Dens stemme er et kapitel for sig selv. Når man hører dens "råark, råark", er man ikke i tvivl om, at det er en ravn, man har foran sig. Kragens og rågens stemmer lyder som spinkle efterligninger og mangler helt ravnens storslåethed og format.

Ravneparret færdes i territoriet året rundt og deler ikke godvilligt med andre ravne. Ravne er udprægede standfugle, som befinder sig nær ynglestedet året rundt. Det kan være et problem for de unge ravne.
Om vinteren kan det være svært for ungfuglene at overleve. Hvis en ung ravn finder et ordentligt madtilbud (affald eller ådsler), som den kunne leve af i ugevis, får den på en eller måde meddelt artsfællerne om det nye sted med føde. Kun ved at invitere gæster kan den unge ravn skaffe sig selv adgang til måltidet og forsvare maden mod de bofaste ravne, som vil søge at sikre sig maden. Et ret så enestående sultforsikringssystem blandt fugle. De unge ravne overnatter i større eller mindre flokke på fælles overnatningssteder. Der ses af og til flokke med mere end 100 fugle, og for nogle år siden var der en overnatningsplads i Søby-området, hvor der taltes over 500 ravne. Overnatningspladserne anvendes muligvis som informationscentre, hvor de enkelte ravne kan skaffe sig oplysninger om gode fødesøgningssteder. Ankommer nogle af ravnene tidligt, har de haft held med at skaffe sig føden. Derfor vil det kunne betale sig at følge sådanne individer bort fra overnatningspladsen næste morgen. Hvis alle ravne søger efter føde og følger heldige individer fra overnatningspladsen ud til større fødekilder, så vil alle gennemsnitligt opnå samme fordel ved at overnatte kollektivt.

Tranen

breder sig til hele landet. Den store, flotte og langbenede fugl er nærmest upåagtet gået stærkt frem som ynglefugl herhjemme og har samtidig bredt sig til flere landsdele. Tranen ynglede flere steder i Jylland og Øerne frem til først i 1800-tallet. Efter gradvis tilbagegang ophørte den tilsyneladende med at yngle omkring 1850. Først 100 år senere blev der i 1950'erne atter registreret ynglende traner i Nordjylland. Siden er det gået meget stærkt, og den danske bestand rummer mere end 100 par. Nørlund Plantage med sine



Tranefamilie. Foto: Klaus Dichmann.

mange vandhuller med en vandstand på typisk 30-60 cm og åbent terræn burde være den ideelle ynglebiotop. Tranen ankommer først i marts og besætter straks yngleområdet, hvilket blandt andet markeres ved høje duetskrig om morgenen, og parret forsvarer sit område mod andre traner. Men selvom tranen er en af de største danske fuglearter, kan den leve meget skjult, når den har unger. Efter en måneds rugetid føres unger rundt i territoriet af forældrene i cirka 10 uger, før de er flyvefærdige. I denne tid kan de vandre flere kilometer rundt efter føde. Men de er meget dygtige til at skjule sig, og derfor hører man tit om par, hvor ynglestatus er usikker. Man bør derfor registrere parret som et ynglepar, når det hævder territorium og til stadighed opholder sig her i yngletiden. Når ungerne kan flyve, kan hele familien tage ud i omegnen for at søge føde. Det sker ofte i august, og lige pludselig er fuglene meget synlige i landskabet. En familie består næsten altid af 2 voksne og 2 unger. Tranen ses flere gange årligt på Harrild Hede og Nørlund Plantage. Der er endnu ikke konstateret ynglende traner. En gang imellem høres fra de flyvende traner deres skurrende, malmklingende trompeteren – lidt som sangsvanens smukke, klangfulde stemme.

Urfuglen

Af Christian Hjorth

Urkokkenes "optræden" på spillepladserne om foråret fra marts til juni var en af forårets og fugleverdenens allerstørste oplevelser. Specielt de tidlige morgener i april og maj med stille, frostklart vejr, hvor urkokkenes skogren hørtes på stor afstand, står stærkt i erindringen: Det hele "syder og bobler", og hønernes ankomst til spillepladsen får spillet til at nå et klimaks. Den sorte urkok med lyrehalen og den hvide underhale, der som en vifte peger lige op, det blålige skær på hals og bryst, de to røde kamme på hovedet er et smukt og uforglemmeligt syn, som man måtte opleve igen og igen. Selv oplevede jeg det for sidste gang i foråret 1996 – en smuk morgen på Vind Hede med to dansende kokke og en urhøne.

I 1999 blev de absolut sidste urfugle set i Danmark. Hermed sluttede urfuglens seneste epoke efter mere end 2.400 års ophold. Bernt Løppenthin (1967) angiver, at urfuglen indvandrede til Danmark i jernalderen, da bønderne begyndte at rydde skoven, og de ryddede arealer sprang i lyng.
Fuglearter kommer og går, men urfuglens forsvinden er et smerteligt tab, for urfuglen vil aldrig kunne genindvandre, da den er så udpræget standfugl, og de nærmeste områder i udlandet med urfugle ligger mange hundrede kilometer borte.

Ifølge Kaj Westerskov (1943) nåede urfuglen omkring år 1800 sin største udbredelse, og urfuglen var vidt



På spilleplads Skinnskatteberg, Sverige. Foto: Niels Poul Dreyer.

udbredt over størstedelen af Jylland. Men fra omkring 1830 begynder urfuglens deroute, når et lavpunkt 1870/80, for herefter at have fremgang til omkring 1940. Westerskov angiver især opdyrkning af heden - urfuglens foretrukne biotop i Danmark, men også hedebrande, hensynsløs jagt, fangst på skoggerpladser i snarer og fangst af rugende høner som de væsentligste årsager til tilbagegangen i den periode, han beskriver. Fremgangen tilskrives fredningen, og at de opvoksende, unge plantager var gunstige for urfuglen, så længe de var åbne og også omfattede større, spredte hedeflader.

Indtil Danmarks første jagtlov i 1840, hvor urfuglen blev fredet fra 1. februar til 1. september, var urfuglen fredløs.
Under en stribe jagtlove gennem de næste 134 år har urfuglen haft skiftende jagttider med to bemærkelsesværdige yderpunkter: en totalfredning fra 1879 til 1884 og en særdeles skadelig sommerjagt på urkokkene fra 15. til 31. juli, indført med jagtloven af 1931. Først med en særfredning i 1973 blev urkokken endelig fredet, og da var det allerede for sent og helt uforståeligt, at det ikke var sket mange år tidligere.

En ældre jæger fortalte mig engang, hvordan han under 2. Verdenskrig i skjul af en hest, han trak med, listede sig ind på de spillende kokke og skød dem. Ulovligt og helt ubegribeligt fra en nutidsbetragtning, men familien har vel manglet kød.

Indtil Kaj Westerskov i 1943 i bogen "Urfuglen" giver det første bud på, hvor mange urfugle, der er i Jylland, var vurderingerne noget usikre. Kaj Westerskov anslår en forårsbestand på 2.400 fugle. Tre efterfølgende landsdækkende tællinger angiver den sørgelige udvikling. Tællinger i 1963-66 opgjort af Anders Holm Joensen giver 1000-1100 forårsfugle. Hans Jørgen Degn anslår i 1973 en bestand på 420 fugle. Han gentager optællingen i 1978 og når 100 forårsfugle.
I 1980 var tallet ca. 50, året efter 35 og ved årtusindskiftet 0 urfugle.

For Harrild Hede og Nørlund giver de fire publikationer fra Westerskov, Joensen og Degn en række vigtige informationer, der tegner den samme nedadgående kurve som for det øvrige Jylland.

Westerskov (1943): "I 1927 sås i Nørlund Plantage (hvor urfuglen er fredet) en Flok paa op imod 100 Urkokke. Urfuglene synes at tilpasse sig ganske godt til Plantagerne, såfremt der blot lades Heder urørte i og omkring Plantningerne". (Kgl. Skovrider K. Kierkegaard).

Joensen (1967): For Nørlund Plantage og Harrild Hede har skovfoged H. Chr. Jacobsen givet oplysninger om urfuglebestanden i området: "Bestanden er gået noget tilbage i de senere år. I 1956 eller 1957 sås en flok på ca. 25 kokke. I dag (1966) er forårsbestanden 20-25 fugle. Der findes faste spillepladser, bl.a. ved Hallund-





Urkokkene tørner sammen, Dalarne, Sverige. Fotos: Christine Raaschou-Nielsen.

bæk, Store Langbjerg og syd for Holtum Å. På hver spilleplads ses dog sjældent mere end 2-3 kokke. Enkelte urfugle ses regelmæssigt på de mindre hedestrækninger inde i plantagen".

Degn (1973): Nørlund Plantage og Harrild Hede: "Bestanden anslås til 15 stk. Måske lidt flere end i 1972. Der har i 1973 været 4 spillepladser med hver én kok. Der gøres fra statsskovdistriktets side meget for at pleje heden, og den er da også åben med mange bær". (H.C. Jacobsen, mundtlig meddelelse).

Degn (1978): Nørlund Plantage og Harrild Hede: "1 spillende kok samt 2 høner set i foråret 1978". (H.C. Jacobsen, mundtlig meddelelse).

En observation af en urkok den 2. juli 1985 er den seneste og eneste observation fra Harrild Hede noteret i DOF-basen (Jens Paulsen). Men hvornår den sidste urfugl forsvandt fra Nørlund/Harrild området fortaber sig. Næppe var urfuglen erklæret uddød i Danmark, før Ringkøbing Amtsråd og Trehøje Kommune ansøgte Miljøminister Svend Auken om tilladelse til at udsætte urfugle i Danmark.
Vildtforvaltningsrådet, der rådgiver miljøministeren i den slags spørgsmål, kunne ikke anbefale en genudsætning, og dermed var der sat punktum for alle planer om udsætning af urfugle.
Som medlem af vildtforvaltningsrådet var jeg meget tilfreds med denne enstemmige afvisning, for Danmark rummer ikke længere terræner egnet for urfugle, så en udsætning ville være udsigtsløs.
Lidt polemisk sagt er det ikke i orden at lade en art uddø for så blot at kunne indkøbe den igen. Vi må lære af det smertelige tab og passe bedre på andre truede fuglearter.
Hvorfor gik det så galt? Der kan ikke gives et sikkert svar, men hederne blev for små og for isolerede i de store kornørkener, hederne forfaldt med gammel lyng og opvækst af træer og buske, og den livsvigtige føde fra unge, friske skud af hedelyng i den kritiske periode om vinteren blev en mangelvare. Men også prædation fra ræv og duehøg, indavl og bejdset såsæd nævnes som faktorer, der skubbede til "det hældende læs".
Fra omkring 1980, hvor den alarmerende situation omsider gik op for de ansvarlige myndigheder, blev der på nogle distrikter gjort prisværdige forsøg på at vende udviklingen med foryngelse af lyngen ved afbrænding og slåning, ved rydning af trævækst, bekæmpelse af prædatorer og aftaler med naboer om urfuglevenlig drift af marker op til hederne, for urfuglene spiser gerne ukrudtsplanter på markerne. Indsatsen forsinkede vel urfuglens uddøen med ca. 10 år. Men det var for sent, så alt for sent.
Vi, der har været så heldige at leve på den jyske halvø, mens 'Hans Excellence Urkokken' endnu var her, må glæde os ved det, mens kommende generationer må ærgre sig.



I urfuglenes tid. Akvarel af Jens Gregersen, 2014.

Da hjejlen forsvandt...

Af Egon Østergaard

I Herning kommunes byvåben lever hjejlen stadig, men i den virkelige verden er den forsvundet for længst. Den stiliserede hjejle er i dag en sørgelig påmindelse om, at i krydsfeltet mellem natur og kultur så taber naturen og de specielle arter ofte. I byvåbnet overlevede hjejlen den seneste kommunalreform i 2007, og den knejser stadig stolt og roligt oven på selve symbolet for den midtjyske iværksætterånd og foretagsomhed.
Både hammeren og det påbegyndte bygningsværk i byvåbnet tog symbolsk livet af fuglen, der om nogen skyr menneskelig bebyggelse og mennesker i det hele taget. Hele det midtjyske områdes bosætning og kultivering af heden fra først i 1800-tallet satte en stopper for hjejlen som ynglefugl, ikke kun syd for Herning/Ikast, men i hele landet.
Der var ellers engang, hvor hjejlens melankolske og monotone fløjt kunne høres vidt og bredt over de vidtstrakte midtjyske heder, der opstod i jernalderen for et par tusinde år siden. Næppe talrig, men karakteristisk og kendt af hedens beboere som en af de få fuglearter, der gav liv og lyd på den ellers så barske hede.
Det er alt sammen historie, og vi har nu kun fortællinger og malerier om den tid, hvor hjejlen var lige så karakteristisk her, som på de skandinaviske fjeldheder i dag. Nu ser vi den kun på træk, for "den hører andet steds hjemme", som hedens digter, St. St. Blicher skrev om sig selv i et af sine melankolske øjeblikke.
Efterhånden som opdyrkningen af heden tog fart i løbet af 1800-tallet, forsvandt også levestederne for hjejlen, og den har ikke med sikkerhed ynglet på Harrild Hede og ved Nørlund Plantage de seneste 100 år. I 2008 var der dog måske et ynglepar, da der nogle dage sidst i april blev hørt 2 fugle fløjte stående på heden, og midt i juli sås 4 fugle. I 1936 undersøgte H. M. Thamdrup for Naturhistorisk Museum i Aarhus de jyske heders dyreliv, og hjejlens yngleudbredelse blev kortlagt. I alt fandtes 45-78 par, men ingen af disse var på Harrild Hede.
De nærmeste ynglepladser med ganske få par var ved Sunds, ved Simmelkær og på Borris Hede.
En tilsvarende undersøgelse 1963-1966 foretaget af O. Fabricius og P. Hald-Mortensen viste desværre yderligere tilbagegang. Ja, hjejlen var helt forsvundet fra det daværende Ringkøbing Amt, og de nærmeste små bestande fandtes over 100 km væk på Kallesmærsk Hede ved Blåvandshuk og i Lille Vildmose. Siden da er hjejlen imidlertid genfundet som ynglefugl enkelte år fra 1994 og frem på det militære skydeterræn på Borris Hede, 35 km sydvest for Harrild Hede. Midt i 1990'erne ynglede op til 4 par, men det seneste ynglefund er fra 2011, hvor et par blev set med en unge. I en periode på over 40 år ynglede den ikke på Borris Hede, men vendte så åbenbart tilbage, men nu som en meget uregelmæssig ynglefugl.
Den danske ynglebestand af hjejle er kritisk truet, da der siden 2008 kun er fundet 0-3 par om året, så arten er på nippet til at forsvinde som dansk ynglefugl. Dens krav til ynglestedet er store åbne hedeflader med helt lav vegetation, og den fravælger heder med opvækst af træer. Skal en hede være tiltrækkende for ynglende hjejler, skal den således plejes, holdes åben og forynges jævnligt, evt. ved afbrænding. Om Harrild Hede kan tiltrække et par hjejler i fremtiden afhænger således af hedens tilstand og størrelsen af den åbne hedeflade, hvor vegetationen skal være så lav som muligt.
Heldigvis har den svenske ynglebestand på 110.000 par været stabil de seneste 30 år, men med tilbagegang i den sydligste del. De forventede klimaændringer vil formentlig få artens sydgrænse til at rykke nordpå og dermed sætte de sydlige bestande under yderligere pres.
I 1838, hvor hjejlen stadig var vidt udbredt i Jylland, skrev St. St. Blicher sin digtsamling Trækfuglene, hvor hjejlen indleder rækken af fugledigte, sikkert fordi den havde en særlig betydning for ham, der om nogen elskede den jyske hede.

Hjejlen! han har ikkun een Melodie,
Og den endda i *Minore;*
Den stemmer lidt til Melankoli,
Og dog jeg raaber: *encore!*
Jeg ynder hans *Maestoso* godt;
Den passer til Heden derude;
Naar Havsulen klæder Himlen i Graat,
Og Moseuglerne tude.
Den passer ret vel til Blæstens Suk
Hen over Gravhøjes Toppe,
Til Kongeørnens blodtørstige Kluk,
Alt som han speider histoppe.
Det giver Liv dog i skumle Ørk,
Om langt fra ikke et lystigt;
Er Skyen graa og er Jorden mørk,
Den Fløjte klinger dog trøstigt.
Den leder Foraarsconcerten ind
Med en alvorlig *Andante.*
Desmeer forlystes da Sjæl og Sind
Ved Lærkens *Allegro brillante.*

St. St. Blicher, 1838



Hjejlen. Foto: Klaus Dichmann.

Hvor Natravnen spinder

Af Bo Daugård

Natravnen er en flyvende midnatslusker, og de færreste mennesker har i dagens lys set denne sirligt designede og magiske fugl tæt på, hvorimod rigtig mange har overset den. For Natravnen er et studium i kunsten at camouflere sig.

Næppe nogen fugl har som Natravnen fået en plads i overtroens mystiske verden. Dens natlige færden og hemmelighedsfulde levevis har dannet baggrund for megen mytedannelse, og selv om vi i dag ved god besked om Natravnens hele liv, er der stadig dunkle punkter at udforske, og dens flaksende flugt over den natmørke skovvej taler stadig til det menneskelige instinkt og uhygge. Det hedder sig, at den varsler ulykke, og kommer nogen til at kigge gennem hannens hvide pletter under dens vinger, vil de fremtidig kunne se alt, hvad der er skjult for andres øjne.

At kært barn har mange navne gælder også for Natravnen, hvis latinske navn Caprimulgus betyder gedemalkeren. Dette navn har sin oprindelse i i folkeovertroen, idet man antog, at Natravnen på mystisk vis malkede gederne på marken om natten.

Thorvald Kjær beskriver det på følgende måde i sin bog Natravnen – plantagernes sagnomspundne fugl:
"Det er de skønne, lyse nætters tid, højsommer i Danmark. Nu spinder Natravnen! Dens koglende snurren i stille plantager er juninattens trøst til den uheldige bukkejæger, der ikke kom bukken på skudhold, men til gengæld måske oplevede Natravnens mystiske optræden i de tidlige morgentimer efter sommernattens korte tusmørke.
Kun få kender Natravnen – fuglen altså – af selvsyn. Ganske vist erindrer de fleste noget om udtrykket "fuld som en natravn", men da er det ikke så meget en fugl som noget helt andet, der tænkes på.

Færdes man en sommeraften i juni-juli over åbne lyngbevoksede pletter i en af Jyllands mange fyrreplantager, når tusmørket er brudt frem, og natsommerfuglene er begyndt at sværme, kan det hænde, at man hører en underlig trillen eller snurren (errrrurrerrrrrurrerrr), der nok har en fjern lighed med frøernes kvækken eller lyden af bedstemors gamle spinderok, men alligevel så fuldstændig ligner den lyd, der fremkommer, når man lader en kæp løbe hurtigt henover tremmerne på et stakit. Det er natravnen eller rettere natravnehannen, der er ude på fyrigt frieri. Så standser lyden og atter er stilheden fortættet. Men lidt efter ses mod den lyse nathimmel en mørk, spidsvinget og langhalet fugl, som boltrer sig i vaklende, tumlende flugt og af og til udstøder et hæst kry-it skrig. Hannen kan også frembringe en klappende lyd ved at slå vingerne sammen i flugten. Ved at klappe i hænderne kan fuglen lokkes til, fordi den tror, du er en konkurrerende rival. Bliver man stående roligt, vil iagttageren muligvis få fuglen at se så tæt ved, da den er meget nysgerrig og derfor ofte kommer i nærheden af én. Det er forbavsende, at fuglen slet ikke virker sky."

Natravnen opdages kun sjældent, da den om dagen sidder ubevægeligt og sover – godt camufleret af sin gråbrune fjerdragt. Som følge af den natlige aktivitet er øjnene store og med et spejlende lag ligesom hos katteøjne. I flugten, som minder noget om uglers, bemærkes den lange hale og hos hannen de hvide pletter i vingen og på halen. Hovedet er bredt og fladt med et stort gab, som er ideelt til at fange blandt andet Natsværmere.

Nørlund branden i 1971 skabte i den nordlige del af plantagen et stort åbent område på cirka 600 ha. Området, som er let at nå fra Mergelgravvej, er et kuperet landskab af indlandsklitter, som i dag er dækket af først og fremmest hede. De selvsåede træer, som hurtigt



Natravn. Foto: Gerner Majlandt.

dukkede op efter branden, blev fældet. I dag står der kun få træer spredt rundt i terrænet, som er med til at skabe den ideelle åbne biotop på sandet bund for denne mærkelige fugl. Dette betyder mange nataktive insekter, som udgør Natravnens føde.

Tidligere var Natravnen formentlig stærkt knyttet til store åbne jyske heder. I takt med at hederne er blevet opdyrket og lynghederne groet til, er Natravnen i højere grad blevet nåletræsplantagernes og klitplantagernes fugl. Skovbilledet skal helst veksle mellem rydninger, skovbryn og flader med heder, der støder op til nåletræsplantager.

Danmarks bestand af Natravne har været stabil i det seneste kvarte århundrede , og den ligger i nabolaget af 500-600 par. På det brændte område og de omkringliggende arealer i Nørlund Plantage anslås der at være 25-35 ynglepar.

Natravnen findes i det meste af Europa, men er i tilbagegang og opført på EU-fuglebeskyttelsesdirektivs liste 1. Derfor har Danmark/ Naturstyrelsen også pligt til at fastholde og forbedre levebetingelserne for den danske bestand af Natravnen. Kort sagt er Natravnens trivsel i dag afhængig af skovdriften.



Krondyr på heden. Foto: Niels Peter Brøgger.

Pattedyr

Af Hans Jensen

For at forstå lidt af hvad man kan opleve i Nørlund, er det nødvendigt med i det mindste en hurtig gennemgang af de oftest forekommende pattedyr.
Jeg er ikke videnskabsmand, men har dog en vis erfaring i naturvejledning og mener, at følgende gennemgang giver svar på de oftest stillede spørgsmål.

Kronvildt

Vores største hjorteart. Hjorten vejer normalt fra 100 til 180 kg, hinden 60 til 100 kg. Vinterdragten er gråbrun, sommerdragten rødlig. Om dagen holder dyrene sig mest i skoven, om natten søger de føde på åbne hedeområder og på marker udenfor plantagen.
Kronvildtbestanden i Nørlund er vanskelig at bedømme. Dyrene er sky, mest aktive i nattetimerne og vandrer ofte over store afstande; men vi anslår, at der normalt står 300 til 400 dyr i området.
Kronvildtets brunst (parringstid) falder i efteråret med størst aktivitet fra begyndelsen af september til ca.20. oktober.
De største hjorte forsøger at samle hinder omkring sig. Kampen mellem hjortene udspiller sig mest i form af brøl. Kun når to jævnbyrdige hjorte konkurrerer om hindernes gunst, kan det komme til egentlig kamp.
Den enkelte hind er kun brunstig i et døgn. Finder der ingen parring sted her, kommer hun i efterbrunst ca. tre uger senere - dette kan resulterer i en sent sat kalv den følgende sommer. En sent sat kalv vil ofte være bagud udviklingsmæssigt ved indgangen til vintersæsonen.
Det er derfor vigtigt, at kronvildtet har fred, også i den periode, hvor de brunster.
Efter brunsten forlader hjortene oftest hinderne og finder sammen i småflokke (hjorterudler). Hinderne finder atter sammen med deres årskalve og evt. flere hinder (ofte består hind/kalv rudlerne af flere generationer). Således vil man ofte opleve, at kronvildtet færdes i større eller mindre flokke.
Omkring marts-april kaster hjorten geviret, og et nyt begynder at vokse frem. Dette er færdigudviklet sidst på sommeren.
Det første gevir er næsten altid blot to spidser. Ved anden geviropsætning er der som regel 2-3 sprosser på hver stang. Siden kommer der flere sprosser, og hjorten sætter stadigt større og tungere gevir hvert år indtil 10-12 års alderen.
Kronhinderne går enkeltvis og kælver omkring 1. juni. Når kalven er få dage gammel, er det almindeligt, at hinden atter søger selskab med andre hinder og kalve og smaldyr (smaldyr er etårshinder, der kommer i brunst første gang samme efterår.)
Det siger sig selv, at kælvningstiden er kritisk. Specielt må skovgæsten gøre sig klart, at støder man på småkalve såvel som andre dyrebørn, skal man lade dem være i fred. De er aldrig forladt, selvom det kan se sådan ud.

Kronvildtet volder ofte skov- og landbrugere kvaler. Landmanden kan opleve at få natlige besøg af kronvildt i sine afgrøder. Specielt kartoffelmarker bliver ofte hjemsøgt. Om vinteren kan kronvildt, der hjemsøger roe- eller kartoffelkuler, også anrette omfattende skader.
I skoven skader kronvildtet ved at bide unge træer, og hjortene fejer deres gevir og beskadiger således barken på enkelte træer; men værst er de skader, der opstår, når dyrene om sommeren skræller barken af træer. I træernes vækstsæson sidder barken løst og bliver flænset af træerne i store flager, når dyrene bider i barken. Om vinteren, når barken sidder fast, ses dyrenes gnav kun som mindre barkskader.
Selvom nogle landbrugere og mange skovejere lider økonomiske tab på grund af kronvildt, er der også mange, der glæder sig over det stolte vildts fremgang, og de øgede muligheder for jagt og jagtudleje har også en økonomisk betydning.

Råvildt

Råvildtet er vores mindste hjorteart, vægten på et voksent dyr ligger omkring 20-25 kg. Sommerdragten er rødbrun, vinterdragten mere grålig med lys aftegning foran på halsen. Spejlet - dvs. halepartiet er hvidt.
Bukkens gevir (kaldes opsats) benævnes efter antal af ender: spidsbuk - gaffelbuk - seksender. Antallet af ender har ingen direkte sammenhæng med dyrets alder. Bukken taber opsatsen hvert efterår, og en ny opsats udvikles i vinterens løb. Basthuden, der omgiver opsatsen, mens den vokser ud, fejes af mod småtræer om foråret, og herefter begynder bukken at etablere sit territorium. Territoriet afmærkes ved, at bukken fejer småtræer og buske, og ved at den skraber i skovbunden med forklovene. Herved afsættes duftmærker fra kirtler i panden og ved klovene. Den territoriehævdende buk vil forsvare sine enemærker mod indtrængende rivaler. Han kan dog ofte tolerere tilstedeværelsen af ungbukke, der ikke udgør nogen trussel.
Rådyrenes brunst indtræder i sensommeren, men selvom parringen finder sted i august, fødes lammene først i maj. Det hænger sammen med, at råen har forlænget drægtighed. Først sidst på vinteren begynder lammene at vokse i råens liv.
Råen sætter som regel 2 lam. Ligesom bukkene er råerne som regel knyttet til et bestemt område, som de evt. forsvarer overfor rivaliserende kønsfæller.
Forskrækker man rådyrene i sommerhalvåret, vil de ofte udstøde deres advarselssignal, idet de løber væk; dyrene "smæler" - det lyder omtrent som en hæs hundegalpen.
Om vinteren ser man ofte råvildtet i småflokke (spring). I Nørlund ser man sjældent mere end 5-6 dyr i et spring.
Råvildtets føde består overvejende, ligesom kronvildtets, af græs, urter og unge lyngskud. De kan forårsage nogen skade i skoven specielt ved at nedbide skud af småtræer i nyplantningerne. Dette imødegås ved at indhegne de nye kulturer. Førhen brugte man at smøre kulturtræernes topskud med et ildelugtende vildtafværgningsmiddel. Det gør man ikke længere, da flere af den slags midler kategoriseres som giftstof, og i Naturstyrelsen anvendes ikke længere giftstoffer i skovdriften.
Råvildtbestanden har været i stærk fremgang de fleste steder i Danmark i de sidste 40 år. Forklaringerne skal findes i de mange vintergrønne marker, de milde vintre, nedgangen i rævebestanden som følge af skab og hundesyge Også her på egnen har der været fremgang i råvildtbestanden; men i de store skove og plantager i Midtjylland synes råvildtet at være gået stærkt tilbage de sidste 20 år. Kronvildtets fremgang kan være en del af forklaringen (det meste af året er rådyrene ret uselskabelige). Jeg har personligt en mistanke til, at skovflåten, der er øget enormt i antal sammen med råvildtet, kan have en del af skylden. Da jeg tiltrådte som skovfoged i Nørlund i 1990 var der ifølge mine optællinger mere end ti gange så mange rådyr som i dag. I 1990 vejede en nyskudt voksen råbuk 22-25 kg opbrækket (d.v.s. med mave og indmad udtaget); i de seneste



Krondyr. Foto: Niels Peter Brøgger.



Råbuk. Foto: Carsten G. Laursen.

år har man ikke oplevet bukke på over 15-16 kg – til gengæld finder man i dag flere hundrede skovflåter på dyrene – dengang så man kun enkelte. Hvis flåter er i stand til at påføre os mennesker og vores hunde flere alvorlige sygdomme, kunne man vel forestille sig, at rådyrene også har deres flåtbårne problemer at slås med. Forhåbentligt vil vildtbiologerne i nærmeste fremtid finde den rigtige forklaring.

Dåvildt

Dåvildtet har tidligere levet i Danmark, og arten blev genintroduceret omkring 1200.
Der findes nu en fast bestand af dåvildt i Nørlund. Efter at dåvildtet har været fredet både i Ikast-Brande kommune og i Herning kommune i nogle år, er her opbygget en ret fast bestand på 10-20 dyr. Måske er biotopen ikke optimal på egnen, for i betragtning af at der har været fredning i mange år, er bestanden kun vokset meget langsomt. Det samme gør sig gældende med bestanden af dåvildt i og omkring Søby Brunkullejer, hvorimod bestandene på øerne og på Sallings fede lerjorde klarer sig bedre.
Dåvildtet er større end råvildt, men mindre end kronvildt. En fuldvoksen hjort kan veje fra 60-100 kg, en voksen då vejer under 50 kg. Sommerdragten er normalt rødbrun med hvide pletter; om vinteren er de grålige. Der forekommer mørke individer, og i de senere år har man ofte set kridhvide dyr i Nørlund. Når man ser dyrene direkte bagfra, er det et sikkert kendetegn, at der står 111 (den sorte hale flankeres af en mørk streg på begge sider af det lyse spejl).
Dåhjortens gevirudvikling er normalt: spidshjort, stanghjort, halvskuffel, fuldskuffel. Den fireårige hjort bærer et skovlformet gevir, der derefter bliver kraftigere år for år op til 7-8 års alderen. Hjortene taber geviret om foråret, hvorefter et nyt vokser ud. Det er færdigdannet, og basthuden, der omgiver geviret, mens det vokser, kan fejes i august. Brunsten finder sted i oktober – november. Hjortene udstøder under brunsten nogle høje lyde, der minder om kraftige snorkelyde. Dåen er drægtig i 7½ måned og får normalt kun en kalv i juni-juli. Dyrene lever i rudler, og ofte lever kønnene adskilt det meste af året. Det vil sige, at man i Nørlund træffer dåer og kalve i rudler; men mere end en eller to hjorte ad gangen har jeg aldrig oplevet. På trods af fredningen, både den frivillige der har været opretholdt lokalt og den officielle fredning, der siden burde have beskyttet bestanden i mange år, er antallet af handyr minimal. Hvad sker der?

Ræv

Rævene har de seneste år har været plaget meget af sygdommen ræveskab. I 2013 var der også en epidemi af hundesyge, der krævede mange ofre i rævebestanden. Det er dog fortsat muligt at træffe en ræv i Nørlund. Forhåbentligt kommer der igen en god periode, hvor rævebestanden kommer til hægterne.
En ræv vejer 6-10 kg, farven er som regel rødlig. Det foretrukne fødeemne er mus, men ræven er næsten altædende. Harekillinger og rålam hører absolut også til på rævens menukort.
Ræven parrer sig om vinteren, og tæveræven føder hvalpene i en grav i det tidlige forår. Kuldstørrelsen er oftest 4-6 hvalpe. I løbet af sommeren kan man se hvalpene lege eller jagte på egen hånd. Da er de mest nysgerrige og mindst sky, og man kan tit komme på ganske nært hold af dem.
Der drives ikke egentlig jagt på rævene i Nørlund, men skovfolkene skyder hvert år nogle syge (skabede) ræve. Ræveskab er en hudlidelse forårsaget af skabmider. En skabramt ræv bliver mere eller mindre hårløs, den klør sig ustandseligt, huden bliver skorpet og sårfyldt. Når dyret ikke længere har pelsen til at holde sig varm



Ræv. Foto: Carsten G. Laursen.

og tør, tilstøder andre sygdomme. På dette tidspunkt i sygdomsforløbet ser man ofte, at ræven mister sin naturlige skyhed og søger tilflugt i udhuse og staldbygninger. Sygdommen har dødelig udgang for ræve. Den er smitsom, og både hunde, katte og mennesker kan smittes. Behandlingen er dog enkel, når diagnosen er stillet. Vaskning med utøjsmidlet Sebasil eller indgnidning med disantogen olie eller lign. er særdeles effektivt mod skabmider hos husdyr.

Grævling

Bestanden af grævling i Nørlund er steget noget i de seneste år. Grævling er totalt fredet.
Grævlingen er vort største rovdyr. Den lever en stor del af sit liv i graven, som er karakteristisk ved de dybe furer udenfor hullet, hvor grævlingen slæber jord og "sengehalm" ud. Grævlingen er nataktiv, og den bedste chance for at se en grævling har man en sommeraften omkring solnedgangstid.
Om vinteren sover grævlingen ofte i graven i lange perioder. Den går dog ikke i dvale som nogle bjørne, men kommer gerne op nu og da, når vejret er godt.
Grævlingen er altædende. Om sommeren er regnorm det vigtigste fødeemne, og manglen på regnorm i Nørlunds sand er måske forklaring på, hvorfor der trods alt er så få grævlinge.
Parringen finder sted om sommeren. Grævlingen har forlænget drægtighed og føder 2-4 unger (grise) i februar.

Odder

Efter at brugen af odderriste i alle ruser blev obligatorisk for nogle år siden, har odderen bredt sig i hele Jylland. I Holtum Å og Kvindebækken er der en solid bestand. Da odderen er fredet, er den almindeligste dødsårsag trafikdrab. Vi får som regel flere trafikdræbte oddere indleveret fra Fasterholtvejen hvert år.
Odderen vejer som voksen fra 5-12 kg, og hannen er noget større end hunnen. Godt en meter fra snude til halespids, halen kraftig, svømmehud mellem tæerne. Føden er overvejende fisk, men odderen er et rovdyr, og vandfugle er absolut også på menukortet.
Odderen føder sine 2-4 unger i en hule i brinken af sø eller å, som regel med adgang under vand.
Finder man odderens ekskrementer langs vandløbene, kan man kende dem ved, at de ofte indeholder fiskerester og lugter stærkt trannet. Ekskrementerne er ofte anbragt strategisk, da odderen på den måde markerer sit teritorium.

Mår

Både skovmår og husmår kan træffes i Nørlund. De er begge små rovdyr, som vejer 1-2,5 kg. De kan være vanskelige at skelne fra hinanden. Husmåren føler sig dog ofte tiltrukket af bygninger. Skovmåren klatrer gerne i træer.
Måren er overvejende et natdyr. Føden består af mindre pattedyr og fugle. Hunmåren føder 2-5 unger i april, fra den er 2 år.



Skovmår. Foto: Naturstyrelsen.



Mink. Foto: Niels Peter Brøgger.

I forbindelse med rævens tilbagegang er der tendens til, at måren og de øvrige små rovdyr bliver mere almindelige.

Mink

Undslupne mink fra minkfarme i nærheden træffes af og til især langs åerne og ved søer.
Mink regnes som en invasiv art. Det er egentlig en nordamerikansk flodilder, der er importeret som pelsdyr. Undslupne dyr kan gøre stor skade. Minken er en fremragende svømmer, og da den ofte kaster sig over rugende fugle, gør den store indhug på ande- og vadefuglebestandene. I de senere år har det vist sig, at undslupne mink ofte har held til at formere sig. For at beskytte den øvrige fauna kan det være relevant at begrænse antallet af mink.

Brud og Lækat

Bruden er den mindste af mårfamilien. Ca. 20 cm, både krop og hale er brun. Lækatten er næsten dobbelt så lang som bruden og har sort halespids. Begge arter er effektive musejægere.

Hare

Harer er almindelige i Nørlund, både i plantagen og på heden samt de omkringliggende marker. De ses mest i det tidlige forår og i sommerhalvåret og er iøvrigt mest aktive i tiden lige før solnedgang til lige efter solopgang.
I år med godt vejr i yngletiden får haren 3 kuld af 2-4 unger. Harens yngelpleje strækker sig til, at hunnen opsøger killingerne på fødestedet en enkelt gang i døgnet og lader dem die. Efter en måned kan killingerne klare sig selv.
I våde efterår finder man af og til døde harer. De er ofte døde af lungebetændelse eller coccidiose.
Der skydes enkelte harer på den del af Nørlund, hvor jagten er lejet ud.

Egern

Især i forbindelse med gode frøår for Rødgran og Sitkagran er der en del egern i plantagen.
Egernet bygger sit kugleformede bo af kviste og græs i træerne. Her føder egernet et par kuld af 3-4 unger hvert år, og her overnatter egernet som regel også.

Mårhund

Oprindeligt hjemmehørende i Østasien, blev indført til Rusland som pelsdyr og har bredt sig derfra mod vest. Bestanden i Danmark er voksende, til trods for at man ivrigt forsøger at stoppe dens udbredelse - bl.a. ved hjælp af steriliserede "Judashunde" monteret med GPS halsbånd. Dyrenes tilbøjelighed til at søge efter mage leder mårhundejægeren til flere mårhunde, der så kan aflives eller indgå i korpset af "Judashunde."
Mårhunden formerer sig kraftigt - får ofte mere end 10 hvalpe i kuldene. Mårhundene lever ofte i flok og kan gøre voldsomme indhug i bestande af andre vildtarter Den kan leve i de fleste terrængtyper, men foretrækker tit vådområder.
Der er set mårhund i Nørlund og Naturstyrelsens mårhundejæger har hentet en enkelt mårhundetæve i området nord for Stjernen. Den blev afsløret af en "Judashund." Den fangne mårhundetæve blev efter sterilisering påsat GPS halsbånd og sluppet ud et andet sted i landsdelen.

Ulv

Det største rovdyr i Danmark. En voksen ulv er højere end en schæfer hund. Ulven forekommer mere ret i ryglinjen end en schæfer og har lange ret tynde ben. Ulven bærer altid halen lavt, ulvens halespids er altid mørk.
De ulve, man hidtil har set i Danmark, har været strejfende hanulve. Det er et kendt fænomen, at unge kønsmodne hanulve, der udfordrer flokkens alfahan, ofte smides på porten og må flygte væk fra koblets territorium. Når den møder andre ulvekoblers territorier, er den ligeledes i livsfare, og den må ofte tilbagelægge meget store afstande, før den finder tryghed. Når den så har fundet et fredeligt sted, kan den fortsætte sin omstrejfende tilværelse - nu i søgen efter selskab og helst af modsat køn. Man har fra 2013 fået indleveret DNA prøver fra 11 forskellige hanulve (taget fra ekskrementer eller fra savl fra skrab på nedlagte dyr.) Det er uvist, hvorvidt der opholder sig det antal ulve, da der givetvis er livlig trafik over den dansk/tyske grænse. Man må forvente, at der før eller siden dukker en hunulv op i Jylland, hvorefter det første kuld ulveunger kan være en realitet.

Siden 2011 hævdes der at være iagttaget en ulv i Nørlund ved flere lejligheder, og der har været taget billeder af, hvad der hævdes at være ulve både i og omkring Nørlund/Harrild.
Det er indiskutabelt, at der findes enkelte ulve strejfende omkring i Jylland; men vi har lært at tage forbehold, når vi får rapporter om ulvelignende dyr. Ikke så få indberetninger om ulve har vist sig at være alt fra hunde til ræve, rådyr, dådyr m.m. Det kan være meget vanskeligt at skelne en ulv fra f.eks. en tjekkisk ulvehund (det er en krydsning mellem ulv og hund). Der findes mere end ti tjekkiske ulvehunde registreret i Danmark.
Jeg har selv til gode at se en ulv og ser frem til, at det forhåbentligt lykkes en dag. Som et kuriosum blev jeg for nyligt gjort opmærksom på, at de fleste indberetninger, Naturstyrelsen hidtil har fået om "ulve", kommer fra Nordsjællandsområdet!
For at imødekomme den dag hvor ulven for alvor etablerer sig i landet, har Naturstyrelsen ladet udfærdige en forvaltningsplan for ulve i Danmark. Forvaltningsplanen for ulv kan ses på Naturstyrelsens hjemmeside, hvor der kan læses meget mere om såvel ulv som andre danske dyr og fugle.

Bæver

Bæver er blevet genudsat i Danmark i 1999 (den uddøde ellers i DK for omkring 1000 år siden).
Efter udsætning i Klosterheden er bestanden i dag vokset til mere end 160 dyr. Man har truffet bævere i Limfjorden, ved Viborg, i Ringkøbing Fjord og op i Skjern Å systemet. Det vil derfor ikke undre, om vi kommer til at opleve de første bævere i Holtum Å indenfor de nærmeste år.
Bæveren er Europas største gnaver, en voksen bæver vejer 15-35 kg, måler op til 135 cm, halen er flad og bred og har kun pels på haleroden. Pelsen er gråbrun til sortbrun eller rødbrun. De store fortænder, der vokser i takt med at de slides, er dækket af næsten orange emalje. Bæveren lever af skud, knopper og blade om sommeren og overvejende af løvtræsbark i vinterhalvåret.
Bævere bygger altid deres bo i forbindelse med ferskvand. Det kan enten være gravet ind i brinken eller som oftest bygget af grene og mudder; men altid sikret mod rovdyr ved at udgangen er under vandoverfladen. Hvis vandstanden er skiftende, bygger bæverne dæmninger for at sikre, at adgangen til boet altid er under vand.
Bæverne er mest aktive om natten, de lever i familiegrupper og markerer deres territorier ved duftmarkeringer. Parring sker i jan.-feb. Og ungerne fødes i maj-juni.



Med stor sandsynlighed en ulv nord for Sunds i maj 2014. Foto: Carsten G. Laursen.

Andre pattedyr

De øvrige småpattedyr findes naturligvis også i Nørlund. Det gælder smågnaverne og insektæderne : muldvarp, spidsmus, pindsvin og diverse flagermus.

Vildtpleje

Der foretages ikke en egentlig fodring i Nørlund. Selvom det er forbundet med en del besvær at få afgrøder til at etablere sig i de tørre, sandede jorde, forsøger vi at skabe lidt vildtagre hist og her i brandlinjerne.
Ideen med vildtagrene er at synliggøre hjortevildtet lidt mere for skovgæsterne. Vi nærer foreløbig ingen forhåbninger om at kunne ernære en større vildtmængde eller om at mindske skrælleskaderne i granbevoksningerne.
Det vigtigste, man kan gøre for vildtet og dermed for en stor del af skovens gæster, er at sørge for fred og ro. D.v.s. lad være med at slippe hunden løs! Undgå at forstyrre dyrene i deres opholdssteder, man kan sagtens iagttage kronvildtet i god afstand og god vind. Forlader man vejene, og maser man ind i tykninger eller bevoksninger, bliver de fleste dyr utrygge og flygter.

Hvis man er på fotojagt, kan det også betale sig at afvente, at dyrene selv kommer frem. Vær sikker på at du bliver iagttaget af mange flere dyr, end du selv når at observere, hvis du på må og få lister dig ind i en tykning af bjergfyr!

Jagt

Jagten i Nørlund Plantage og tilhørende heder var tidligere drevet ud fra reservatmæssige hensyn.
Fra 1995 har jagten i den sydlige del, dvs. syd for Bjerregårdvej, været lejet ud til skiftende konsortier.
I den nordlige del er jagten ikke udlejet; der drives stort set alene jagt på kronvildt, der forestås af Naturstyrelsen Midtjylland. For at flest mulig jægere kan få del i jagtoplevelserne og for at forstyrre vildtet mindst muligt, foregår jagten på den måde, at der inviteres på to eller tre årlige "bevægelsesjagter" med ca. 1 måneds mellemrum i nov. dec. og januar. Det giver dyrene fred i september og oktober, hvor brunsten foregår, og det freder kalve og hinder i så lang tid, at en kalv kan klare sig selv, hvis hinden skulle blive skudt.
Kronvildtet er overalt i Midtjylland i fremgang, og det er absolut nødvendigt at holde bestanden lidt i ave af hensyn til egnens landbrugere, hvis marker året rundt leverer en stor del af dyrenes foder.
Skoven plages også mærkbart af kronvildtets bid og (bark)skrælning, og det er stort set umuligt at få løvtræ op uden hegning. Det har i mange år været muligt at nedlægge det ønskede antal krondyr på de nævnte 2-3 jagtdage. Derudover gives vildtet fred i håb om, at det bliver muligt for skovens gæster at nyde synet af de stolte dyr.
Skovdistriktet søger at koordinere publikums aktiviteter, således at de vigtigste vildtlokaliteter udsættes for mindst muligt pres i form af orienteringsløb, militærøvelser m.m. i de perioder, hvor dyrene har mest brug for ro, dvs. i maj, juni, hvor der er nye rålam og kronkalve og i kronvildtets brunsttid i september.

Om at opleve dyrene

Vil man iagttage vildtet, kan det som minimum anbefales, at man følger enkelte retningslinjer: De fleste af plantagens dyr er mest aktive om natten eller i perioden omkring solens op- og nedgang.
Det er altså på disse tidspunkter, man skal afsted for at have størst chancer for at se dyrene.
Man skal altid færdes imod vinden, da de fleste dyr reagerer med omgående flugt, når de får fært af mennesker. Man bør færdes lydløst og gerne medbringe en kikkert. Som regel er det fint at færdes ad veje og spor, hvor det er til at færdes lydløst.
Gå så ganske langsomt frem og brug øjne og ører. Kender man solsortens advarselssignal: "tjok-tjok" og ved, at det betyder, at en fjende nærmer sig på jorden, bliver man ofte forberedt på mødet med en ræv eller et andet firbenet rovdyr.

Hvis man sætter sig stille et mageligt sted med god udsigt, er det oftest kun et spørgsmål om kort tid, før noget viser sig: En hare sætter sig på sporet og gør morgentoilette, en ræv passerer på musejagt, et rådyr stiller sig op og nipper til græsset i en lysning, eller måske passerer en rudel kronvildt i majestætisk trav. Under alle omstændigheder skærpes ens sanser, når man sidder stille og bliver èt med den omgivende natur. Måske bliver de bittesmå ting pludselig synlige for en og spændende: en skarnbasses rullen med en rådyrlort, en tornskades baksen med en løbebille, bekkasinens parringsflugt, ravnens luftakrobatik, eller en honningbis utrættelige søgen efter honning.



Rådyr i kartoffelmark. Foto: Niels Peter Brøgger.



Danmarks eneste giftslange – hugormen. Foto: Niels Peter Brøgger.

Padder og krybdyr

Af Jan Kjærgaard Jensen

Padder og krybdyr er ikke tæt beslægtede, men da begge dyregrupper har relativt få arter i Danmark, bliver de ofte slået sammen.
Hvis vi ser bort fra usikre arter, muligt uddøde og udsatte arter, har vi 14 arter af padder og 5 arter af krybdyr i Danmark.
Begge grupper er vekselvarme, og dermed ophører lighederne.

Det vekselvarme eller ectoterme betyder, at dyrene ikke temperaturregulerer ved at danne indre varme, men enten lader den indre temperatur følge omgivelserne eller temperaturregulerer ved at solbade.
Det kan synes som en ret usikker metode, men blot solen skinner lidt, er det faktisk ret effektivt. Den store fordel for vekselvarme dyr er, at de sparer energi. Fødebehovet nedsættes væsentligt, og man kan regne med, at der på samme føderessource kan leve 8-10 gange så mange padder eller krybdyr som pattedyr. Det betyder rigtigt meget, hvis man skal leve steder med lav fødetilgang.
I kolde perioder kan padder og krybdyr ikke være aktive, men går i dvale og lader temperaturen følge omgivelserne. Derved reduceres energibehovet yderligere. Faktisk bliver energiforbruget så lavt, at man ikke kan registrere noget vægttab på hugorme i løbet af en vinterdvale.

Padderne i pytterne

Padder yngler i forbindelse med vand, og ynglen gennemløber et haletudse/larvestadie, inden de via en metamorfose udvikles til den voksne form.
For frøer er omdannelsen næsten total fra "fisk" til "firefodet" landdyr. Ved salamandre er omdannelsen mindre. Man ser, at gællerne forsvinder, og lungeåndedrættet udvikles.

Padder kendetegnes umiddelbart ved, at huden er nøgen, uden skæl. De uddøde urpadder havde skæl, så det er ikke et primitivt, nedarvet træk, men tværtimod et moderne træk, der hænger sammen med tilpasning til hudåndedræt. Man kan sige, at moderne padder har et dobbelt åndedræt, dels med lunger og dels med huden, og hvilket, der er vigtigst, afhænger af det øjeblikkelige opholdssted. Hudåndedrættet er især betydningsfuldt for de dyr, der overvintrer under vandet i damme, men virker året rundt, blot huden holdes fugtig.
Udover den nøgne hud kan padder kendes på, at de kun har 4 tæer på forfoden, og at de ikke har kløer.
Udenfor yngletiden opholder de fleste arter af padder sig mest på land. Huden er gennemtrængelig for vand, hvorfor de fleste padder overvejende er aktive om natten eller i fugtigt vejr.
Frøer holder oftest til på relativt fugtige steder som enge og moser eller direkte i og ved vandhuller. Den typiske vandlevende frø i Danmark er Grøn Frø, men hvor de ikke findes som her i Nørlund Plantage, ser man ofte enkelte brune frøer blive vandlevende hen over sommeren. Disse individer bliver ofte løse og noget "kvabsede" i udseende.

Skrubtudser har en vortet og tør hud og kan bedre tåle et tørt miljø. De findes derfor mere spredt også på ret tørre lokaliteter.
Skrubtudser er i stand til at gemme vand i deres urinblære, derfor oplever man ofte at tudser "tisser", når man fanger dem. Ved afgivelsen af vandet bliver de lidt mere glatte, og det kan måske være nok til at smutte fra en fjende.

Salamandre går ligeledes normalt på land efter yngletiden. Her kan de spredes langt omkring og lever som landdyr resten af sommeren.
Plantagerne i Midt- og Vestjylland er som regel ikke

særligt gode til padder, da de fleste er ret tørre. Men netop i den henseende udgør Nørlund Plantage en undtagelse. Padder er afhængige af to biotoper, dels en ynglelokalitet i form af et vandhul og dels et sommeropholdssted. Netop Nørlund Plantage har relativt store områder med vandhuller og sumpe og bliver dermed velegnet til padderne.
Foreløbig er følgende paddearter registreret i plantagen: Butsnudet Frø, Spidssnudet Frø, Skrubtudse og Lille Vandsalamander.

Butsnudet og Spidssnudet Frø

kan være svære at skelne. De hører begge til gruppen med de brune frøer. Farven skal man ikke lægge for meget vægt på. De er overvejende brunlige med varierende pletmønstre og ofte striber på tværs af låret, men samme individ kan skifte farve fra lys til mørk, og pletmønsteret kan være mere eller mindre udtalt. Nogle individer, især af Butsnudet Frø, kan være ret grønlige især i lysken, og nogle hanner af især Spidssnudet Frø bliver helt blå i yngletiden.
Farven er således ikke egnet som artskarakter.
Den sikreste artskarakter er den relative størrelse på fodrodsknuden. På frøernes bagfod er der ved basis af første tå en knude. Man måler længden af denne og sammenligner med tåen fra knuden og udad. Hvis tåen er ca. 2½-3 gange så lang som knuden, er det Butsnudet Frø. Hvis den kun er ca. 1½ gange så lang, er det Spidssnudet Frø.

Udover denne karakter er der en række hjælpekarakterer, der oftest gælder, men ikke altid:

Rygstribe: En stor del (men ikke alle) af de Spidssnudede Frøer har en tydelig gul stribe ned ad ryggen (var. striata). Denne stribe ses uhyre sjældent hos Butsnudet Frø.
Bugens farve: Hos voksne individer er bugen hos Butsnudet Frø oftest mere eller mindre broget. Hos Spidssnudet Frø ensfarvet hvidgul.
Maskens overkant: Brune frøer har et mørkfarvet felt hen over øjet og ud over næsen, kaldet masken.
Hos Butsnudet Frø giver overkanten af denne et tydeligt knæk ved næseboret, medens den på Spidssnudet Frø er lige.
Kvæk: Hører man frøerne kvække, er man ikke meget i tvivl, men det er kortvarigt hvert forår. Butsnudet Frø har en langsom op og nedadgående knurren, som en fjern knallertbane. Spidssnudet Frø har adskilte toner: "Vup - vup, vup - vup" som et fjernt hundekobbel eller en flaske, der holdes under vand og bobler luft op.

De to frøarter kan leve de samme steder, men generelt er Butsnudet Frø talrigest, hvor forholdene er næringsrige som haver, enge og løvskove, medens Spidssnudet Frø er mere talrig på næringsfattige og sure levesteder som moser og heder. Det afspejles også i et gammelt navn for de to arter, hvor Butsnudet Frø blev kaldt Græsfrø og Spidssnudet Frø for Hedefrø.



Butsnudet Frø. Foto: Kim Sørensen.



Spidssnudet Frø, stribet form. Foto: Kim Sørensen.

Selvom vi siger, at padderne sover vintersøvn, er det ikke helt korrekt. De sover ikke, men holder sig bare stort set passive, men i milde perioder kommer enkelte dyr frem, og da risikerer de at blive taget af en rovfugl eller en krage. Fuglen æder gerne frøen, men hvis det er en hun, pilles æg og ægslim fra og smides på jorden. Hvis det nu er fugtigt vejr, vil ægslimen suge væde til sig og svulme op til nogle let mælkede geleklumper, som man kan finde. Det er det såkaldte "stjernesnot", der viser, at her var en hunfrø, der var kommet frem, og desværre blev opdaget af en fjende.

Opholdssteder for frøerne

For frøer er det bedste opholdssted på land de mange fugtige arealer. Sumpene langs Kvindebæk og Holtum Å er udmærkede. Her træffes både Butsnudet og Spidssnudet Frø, dog flest af den første art.

Centralt i Nørlund Plantage findes de store hedemoser fra Ulvemose (Afd. 605), mod nord og vest over Maven og Gåsedam (Afd. 591) og ud langs Hallundbæk (Afd. 542). Disse fattige moser giver naturligvis kun begrænsede fødemuligheder. Men netop padder, der er vekselvarme, behøver ikke så meget føde, så her er en relativ stor bestand af frøer. I de centrale dele findes næsten kun Spidssnudet Frø, men mod nord bliver Butsnudet Frø hyppigere.
Frøerne omkring Kvindebæk yngler bl.a. i de kunstigt opstemmede damme i Struben, men også andre steder findes der mindre vandhuller, hvor de yngler. I dette område er den begrænsende faktor måske netop ynglepladserne. Selvom der er mange frøer, lader det til, at landopholdsstederne langt fra er fuldt besatte.
I det centrale område findes ynglepladser for Butsnudet Frø spredt i flere mindre damme, der af forskellige årsager har højere næringsindhold. Herudover yngler der en del Butsnudet Frøer i søen øst for Kæret (afd. 543), dog langt færre end Spidssnudet Frø, der tydeligt dominerer koret i forårstiden.
I det gamle dambrugsområde omkring Kvindebæk findes Butsnudet Frø i pæne bestande. Netop her har den foregående historie også gjort området mere næringsrigt.
Spidssnudet Frø er om nogen "frøen" i Nørlund Plantage.
De yngler især i de store fladvandede hedesøer, der ligger spredt over den centrale del af plantagen. Andre steder i området trives de også, og stort set kan de mødes overalt, hvor der er lidt vand.
Det er vanskeligt at få overblik over, hvor mange der er, da damme findes så mange steder, og da frøerne i yngledammene ikke er så koncentrerede som Butsnudet Frø. At de er ganske talrige er utvivlsomt. F.eks. er der i Maven talt op til 120 ægklumper og i Brilledammen over 20, og det imedens yngleaktiviteten stadig var i gang. Samtidig er de største kor hørt i søen øst for Kæret (afd. 543), men antallet af individer er uklart, da søen er umulig at få et overblik over.



Stjernesnot. Foto: Heidi Agerskov.



Skrubtudse. Foto: Kim Sørensen.

Hvis man besøger yngledammene hen på sommeren, kan man finde de små nyforvandlede frøer. Hvis man er vant til unger fra mere fede jorde, bemærkes det, at de er små her. En tydelig følge af at vokse op i de næringsfattige damme.

Spidssnudet Frø findes i flere farvevarianter: En form der har en tydelig gul stribe ned midt af ryggen, en ustribet form der ligner Butsnudet Frø og endelig en "leopardplettet". Den sidstnævnte er dog ikke fundet i Jylland. I Nørlund Plantage findes både den stribede og den ustribede form. Den stribede er langt den hyppigste. Dette passer godt med tidligere iagttagelser af, at den stribede er den almindelige form i hedemoser og andre næringsfattige steder, medens den ustribede generelt er mere almindelig i næringsrige moser.

Skrubtudse

hører ligesom frøerne til springpadderne. På land lever den mere skjult og er nataktiv. Den er til gengæld ikke så afhængig af fugtighed som frøerne, faktisk kan den leve på endog meget tørre biotoper. Frøerne er kendt for at kunne hoppe. Det er en meget effektiv flugtadfærd, der ikke efterlader duftspor til en fjende at følge, og enhver, der har prøvet af fange frøer, ved, at springene er uforudsigelige. Til gengæld er de lange springben nærmest en ulempe, når der skal søges føde. Skrubtudser er gået en anden vej, bagbenene er kortere, og de springer derfor ikke særlig godt. De store voksne hunner kan stort set ikke springe, men må kravle. Til gengæld er de mere effektive til at søge føde og kan derfor klare sig på steder med mindre mængde insekter og andre smådyr.
Som forsvar mod fjender har de udviklet hudkirtler, der udskiller et giftigt sekret. Især de store kirtler bagved øjnene er fulde af gift. Enhver, der har set en hund, der har haft fat i en tudse ved, at det virker. For de fleste dyr er tudser en ubehagelig mundfuld.
Giften findes også i huden på haletudserne, hvorfor disse normalt ikke ædes af fisk. Skrubtudser er derfor i stand til at yngle i søer og damme, hvor der er fisk, hvad frøer kan have svært ved.
Giften er effektiv overfor mange fjender, men tudser tages dog af snoge, der kan tåle giften. Ilder tager dem også regelmæssigt, og jeg har oplevet krager, der fanger skrubtudser og er i stand til at flå skindet af dem, før de æder kødet. Til rest ligger der bare et krænget skind og evt. de yderste tåknogler, resten er ædt!
Bestanden af skrubtudser i Nørlund Plantage er ikke overvældende stor, de findes dog overalt. Man møder dem især om natten, evt. når man er ude og lytte efter natravne. De yngler bl.a. i kærene i afd. 543, og i dammene der er opstået ved nedlæggelse af dambruget ved Harrildgård. Her findes Skrubtudse side om side med begge brune frøer og Lille Vandsalamander.
De vigtigste ynglepladser er dog usikre. Da Skrubtudser kan vandre langt, er det ikke nødvendigt, at der ligger ynglepladser i selve skoven.



Lille Vandsalamander. Foto: Kim Sørensen.

Lille Vandsalamander

overses meget nemt på land, men når den kommer til ynglepladserne, kan man registrere den. Lille Vandsalamander kan yngle i næsten alle vandhulstyper, blot der ikke er fisk. Det er dog helt klart, at ynglebestandens størrelse er afhængig af udbuddet af føde, så i de næringsfattige søer er den spredt.
Bedre bestande findes bl.a. i Hjortesølen i afd. 545 midt i klitområdet, der øjensynligt er lidt mere næringsrigt, og desuden i flere af de små og næringsrige damme.
Det ses bl.a. i den tidligere nævnte mergelgrav (afd. 518 lige nord for hvor Mergelgravvej starter) og i den lille dam ved Bjerregård.
Udover de her nævnte padder er det sandsynligt, at her kan findes Stor Vandsalamander. Arten kan være vanskelig at finde, hvor bestanden er spredt. Stor Vandsalamander holder mest til i relativt næringsrige vandhuller i forbindelse med løvskove. Området er derfor ikke optimalt. Vi ved, at Stor Vandsalamander findes i naboområder, og det vil derfor heller ikke være overraskende, hvis den findes her.

De fladvandede hedesøer i Nørlund Plantage vil ofte tørre ud i regnfattige somre. Hvis udtørringen sker tidligt på sæsonen, vil paddernes yngel gå tabt det pågældende år. Imidlertid vil fordelene ved udtørringen ofte mere end opveje et enkelt års ungetab. Ved udtørringen dør eventuelle indvandrede fisk, ligesom mængden af rovinsekter falder markant. Derfor vil padderne de følgende år have væsentligt højere ynglesucces, og det vil til fulde opveje et enkelt års tab.
Desuden viser det sig, at især frøer kan fremskynde forvandlingen. Den udtørrende dam vil, alt andet lige, være meget varm, og dette, muligvis kombineret med sult, får haletudserne til at forvandle sig til meget små frøer.

Krybdyrene i krattene

Krybdyr hører sammen med fugle og pattedyr til de dyr, der har udviklet fosterhinder. Man kan sige et slags mini-akvarium, og dermed har de i formeringen gjort sig uafhængig af vand.
Krybdyr kendes umiddelbart på, at huden er dækket af skæl, og hvis de har fødder, har de kløer på tæerne.
Grundlæggende er krybdyr æglæggende, men hos en del arter er der sekundært udviklet levendefødsel. Det er sket ved at æggene tilbageholdes i kroppen, indtil fosteret er færdigudviklet, hvorpå ungen klækkes lige før eller samtidig med, at "ægget" lægges. Ægget udvikles således inde i moderen, og det eneste, der overføres under fosterudviklingen, er ilt og vand. For at overføre det er æggeskallen reduceret til en tynd hinde, så når en art har udviklet sig som levendefødende, er det ikke muligt at gå tilbage til at blive æglæggende.
Levendefødende har både fordele og ulemper.
Det er tydeligt, at levendefødsel især har udviklet sig hos arter, der lever kolde steder. Hvis æggene er lagt, kan de ikke flyttes, medens en hun, der bærer æggene i løbet af fostertiden, konstant kan flytte sig, så fostrene får den bedst mulige temperatur. Man ser da også, at de krybdyr, der findes længst mod nord, er Hugorm og Skovfirben, der begge er levendefødende.
Lagte æg er også mere udsatte for rovdyr. Findes en rede af en fjende, er æggene tabt, medens en drægtig hun dog har en chance for at flygte.
Ulempen ved levendefødsel er, at hunnen bliver tung og selv er mere udsat for at blive ædt af rovdyr, så ikke blot ungerne mistes, men også hunnen. Samtidig gør drægtigheden, at hunnen ikke kan æde så meget, og hun bliver derfor ofte afmagret. Hos Hugorm og Stålorm ser man derfor, at de kun får unger hvert andet år.
Danmark ligger lige på grænsen for de to formeringsstrategier.
Snog lægger æg, og Hugorm føder unger. Snogen kan derfor yngle hvert år og lægger flere æg end Hugormen, der føder unger. Til gengæld skal Snogen finde kompostbunker eller andre steder, hvor der kan udvikles varme, ellers når æggene ikke at klække. Sandsynligvis skyldes en del af Snogens massive tilbagegang netop mangel på gode æglægningssteder.
Markfirben lægger æg, og Skovfirben føder unger. I gode somre kan Markfirben nu og da lægge to kuld æg, men alligevel sker det ofte, at ynglen helt eller delvis mislykkes. Skovfirben kan derimod hvert år nå at føde sine unger henne i juli og nå at æde sig fed igen inden næste dvale. Til gengæld er drægtige Skovfirben tydelig-

vis mere udsatte for at blive taget af rovfugle, fordi de er langsomme.
Ser man Skovfirben på knapt 2 år i deres 2. sommer, ses det, at kropslængden om foråret er omkring 5 cm. De største hunner parrer sig og føder unger. De når den sommer at blive ca. 5,6 cm, medens de mindste hunner, der ikke blive drægtige, kan nå at blive ca. 6 cm. Sammenholdt med, at de er mindre udsatte for rovdyr, og at kuldstørrelse og hunnens størrelse følges ad, så de senere i livet vil få flere unger hvert af de følgende år, er det tydeligt, at det koster energi at være drægtig.
Fire arter af krybdyr er med sikkerhed truffet i Nørlund Plantage, nemlig Skovfirben, Stålorm, Hugorm og Snog. Muligvis kan også Markfirben træffes, men den mangler en endelig verifikation.

Fælles for krybdyr er, at for at de trives, skal en række krav være opfyldt:

- Fødekilder.
- Mulighed for at solbade.
- Dækning for fjender.
- Uforstyrrede steder til vinterdvale.

Hvis disse krav er opfyldt, så kan dyrene også trives, og i den henseende er Nørlund Plantage god.

Skovfirben

er det mest almindelig sete krybdyr i plantagen.
Skovfirben er et ret lille firben. Farven er oftest brunlig til oliven med pletter og striber. Bugen er gul til orange, hos hanner med sorte kantede pletter, hos hunnen pletfri eller med små runde brune pletter.
Skovfirben kan leve i så at sige alle typer udyrket landskab, bare der er mulighed for at solbade og for dækning.
Det lever af edderkopper, bænkebidere og insekter, så fødekravet er så at sige opfyldt overalt. Det er dog tydeligt, at nogle områder har flere firben end andre. På de store åbne hedeområder er fødegrundlaget lille, og bestanden af firben er sparsom. Langs skovbrynene og ved skrænterne ned mod de fugtige områder og på grøftekanter smutter firbenene derimod livligt omkring. I det hele taget er firben mest talrige på grænser mellem forskellige landskabselementer. Her kan dyrene udnytte føden fra begge landskabstyper, og alt andet lige får de større fødeudbud.



Skovfirben, drægtig hun. Foto: Kim Sørensen.

Markfirben

angives set i den sydlige del af plantagen nær Naturcenteret, men det har ikke været muligt at genfinde den.
Markfirben er større og kraftigere end Skovfirben. Hunnen er grå med øjepletter og kendes bedst på to lysegrå bånd ned langs kanten af ryggen. Hannen er i yngletiden smuk grøn på siderne, medens ryggen ligner hunnen. Udenfor yngletiden mister den en del af sine farver og ser mere snusket ud.
Hvis et Skovfirben flygter, vil den ofte dykke ned i vegetationen og forsvinde, medens Markfirben oftere løber bort på overfladen.
Markfirben er mere varmekrævende end Skovfirben, og den lever derfor mest på syd og sydøstvendte skråninger, lyngbakker, vejskrænter gamle råstofgrave og lignende steder.

Stålormen

er en rigtig græsrodsbevægelse. Den tilbringer størstedelen af sin tid under plantelaget og overses nemt. Man kan dog snyde lidt. Hvis man lægger en tagplade eller et tæppe på jorden, vil Stålormen ofte ligge under denne. Her kan den findes om dagen. Når aftenen begynder at blive kølig, kryber Stålormen ind under sten, pæle og solide ting, som solen har varmet op i dagens løb. Når man kigger herunder, finder man Stålormen. Både

tagplader og pæle er gode at kigge under, og man bliver nemt forbavset over, hvor talrige Stålormene kan være. De er sandsynligvis det mest almindelige krybdyr i plantagen. Stålormen kan træffes de samme steder som Skovfirbenene, dvs. næsten overalt.
Føden for Stålorm er især regnorme, snegle og larver af forskellig art. Byttedyr, der kan være ganske talrige de fleste steder. Samtidig er Stålormens fødebehov endnu mindre end firbenenes, da deres foretrukne kropstemperatur er lidt lavere, og de samtidig lever "langsommere".

Slangerne

i Nørlund Plantage, Hugorm og Snog, er højere oppe i fødekæden end øglerne, og deres fordeling efter fødegrundlaget ses tydeligere.

Hugormen

forbindes med lyng, og det er da også rigtigt, at hvor der er lyng, er der som regel Hugorme. Men hvor der er Hugorme, behøver der ikke være lyng. Hugormene kan træffes overalt i Nørlund Plantage, men i meget forskellige tætheder. Hugorme lever af små hvirveldyr: Mus, firben, fugleunger og frøer. Så hvor byttedyrene er talrige, der er Hugormene også. Flest Hugorme ses langs åerne i syd og i nordkanten af det store moseområde imod NV.
Mindre populært er det måske, at der også ofte er en del Hugorme omkring husene. I kraft af menneskelig aktivitet bliver her en bedre jordbund og dermed flere mus og spidsmus.
I 1940'erne lavede zoologen H. Volsøe en undersøgelse af Hugorme, og han nævner heri, at Hugormene på de jyske heder generelt er væsentlig mindre end andre steder. Han antager, at årsagen er, at de her især må leve af firben, da bestanden af mus er meget spredt. Måske er dette netop tilfældet i Nørlund Plantage.
Det er i hvert fald slående, at de fleste Hugorme herude er små, og at dyr på over en halv meter er sjældne.
I undersøgelser fra Mols var de fleste voksne dyr ellers 50-60 cm. Samtidig ser det ud til, at Hugormene bliver kønsmodne i en ret lille størrelse, (under 40 cm for hanner), hvad der kunne tyde på, at det faktisk er væksten, der er langsom, og ikke blot at dyrene har mange fjender og ædes, før de bliver gamle og store.

Snoge

lever først og fremmest af padder og fisk. De ses derfor næsten de samme steder som frøerne, i sumpene langs åerne og i de store hedemoser i de centrale dele af plantagen. Generelt er antallet af snoge lavere end antallet af hugorme, og da Snogen samtidig er mere vagtsom, skal man liste, hvis man vil have den at se. Snogen søger mere ud i selve sumpene end Hugormen, men den kan også træffes langt fra vand, da den kan vandre langt.
Snogen lægger, i modsætning til de andre krybdyr i Nørlund Plantage, æg. Dens foretrukne æglægnings-



Stålorm, hun. Foto: Kim Sørensen.



Hugorm, han i parringsdragt. Foto: Kim Sørensen.

steder er møddinger, kompostbunker og andre steder, hvor der ligger materiale og rådner og derved udvikler varme. Vil vi således fremme antallet af Snoge, skal vi lave kompostbunker og måske udskifte gylletanke med møddinger igen.

Skildpadde

Skildpadder burde egentlig ikke være en del af dyrelivet i Nørlund Plantage, men ikke desto mindre blev der iagttaget en Sumpskildpadde i den store opstemmede dam i afd. 543. Dyret forsvandt hurtigt ud i vandet, og en sikker artsbestemmelse var ikke mulig. Den havde gule striber på siden af halsen og et noget buklet skjold. Det udelukker Europæisk Sumpskildpadde.
Sandsynligvis var det enten Falsk Landkortskildpadde eller Rødøret Terrapin. Begge arter er fra Nordamerika og indføres som kæledyr. Folk køber en lille unge, og hvis den trives, vokser den hurtigt ud af et almindeligt stueakvarium, og i stedet for at få den aflivet udsætter mange folk desværre deres skildpadder i naturen.
I byparker er kæledyrsskildpadder ikke sjældne, men at de også kan findes så langt ude i naturen, er en overraskelse. Heldigvis kan de ikke yngle i det fri i Danmark, så når udsætninger engang ophører, vil dyrene igen forsvinde.

Om at iagttage padder og krybdyr

Hvis man gerne vil opleve padder og krybdyr, må man ud og kigge.
De to grupper supplerer hinanden rigtigt godt. Krybdyr ses mest i solrige dage, hvor det ikke er for varmt. Padderne opleves udenfor yngletiden bedst på fugtige steder og i fugtigt vejr, så uanset vejret kan enten den ene eller den anden gruppe opleves.
Padderne opleves naturligvis nemmest i yngletiden. Her kan man på gode dage høre koret af kvækkende hanner. Når man så sniger sig nærmere og kommer tæt på, høres bare en række "plump, plump", når de forsvinder under vandet. Så er der ikke andet at gøre end at sætte sig ned og sidde bomstille. Efter en passende tid dukker først en han op og så en mere, og inden længe er koret igen fuldtalligt.
Udenfor yngletiden findes frøer og tudser bedst om aftenen, især i lidt fugtigt vejr, men ikke i hård regn. Hvis man søger dem i moserne, kan det være en fordel at gå samme rute frem og tilbage ret hurtigt efter hinanden. Ved fremgangen skræmmes frøer frem, og man ser dem så, når man går retur.

Salamandrene finder man nu og da i landfasen under genstande som sten og pæle, der ligger på jorden. Men her er de svære at finde, og man må reelt satse på at finde dem i yngledammene. Lille Vandsalamander holder da oftest til nær bredden, hvor den sidder i totter af flydende planter. Stor Vandsalamander holder til på dybere vand, dog også gerne på steder med vandplanter. Larverne af de to arter er også hvert sit sted. Lille Vandsalamander oftest helt inde i bredzonen på få cm vanddybde og Stor Vandsalamander i totter af flydebladsvegetation på lidt dybere vand. Jeg har ret ofte haft held til at fange larver ved at føre en vandketcher ud under vandplanterne og så op mod overfladen.
Krybdyrene skal findes ved at søge på de bedste levesteder. Langs grænsefladen mellem to landskaber: et skovbryn, kanten af et sumpområde, en vejskrænt og lignende.
Krybdyr kan godt lide varme, men ikke for meget. For de fleste arter ligger optimaltemperaturen omkring 30°. Bliver de varmere end det, svarer det til, at de får feber, og de søger skjul. Prøv engang at lægge et termometer på jorden et soleksponeret sted en sommerdag. Det ryger let op på 40° og ville slå ethvert krybdyr ihjel! Dyrene har det godt, men de færdes i skjul under plantedækket, og så kan man ikke opleve dem.
Derfor er det bedste vejr at opleve krybdyr i ikke varme og fuld sol, som man skulle tro, men gerne køligt vejr med måske kun 50 % solskin. Så er de nødt til at komme frem og solbade.
Derpå er det et spørgsmål om at bevæge sig i slowmotion. Krybdyr er sky. De flygter, når de fornemmer, at der er fjender i området, så undgå hurtige bevægelser af enhver art. Hænderne om på ryggen, så man ikke blafrer med dem og træd roligt. Jo varmere det er jo langsommere, så finder man dem.
Hvis man så er kommet ud for at iagttage padder og

krybdyr, og der ikke er mange at finde, så fortvivl ej, men glæd jer over, hvad der ellers er at opleve.
Jeg erindrer en tur hen over indlandsklitterne i nordenden af Harrild Hede. Da jeg først var ovre de første par klitter og inde i heden, var lyden af biler forstummet. De eneste lyde var vindens susen for ørerne, en Skovpibers og Sanglærkes toner og føddernes knasen i lyng og lav.
Der var enkelte Skovfirben og en enkelt Hugorm ude. En han i yngledragt, det var alt. Til gengæld var der så meget andet at opleve.
Her kommer der en humlebi summende. Hvad, den laver, er usikkert. De eneste blomster, hvor den kan hente nektar, er Engelsk Visse, der står her og der med sine knaldgule blomsterklaser. Gad vide, om det er nok til brumbassen, eller kan den mon også bruge honningdug fra bladlusene ligesom honningbier?

Pludselig fik jeg øje på en Mariehøneedderkop! Et dyr jeg ellers sjældent ser. Her var en han i sin smukke yngledragt, senere yderlig én, og det af et dyr jeg i alt ikke har set 10 gange!
Over pletter af åben jord både fløj og løb både Grøn og Brun Sandspringer. Grøn Sandspringer er sjov ved, at på jorden er den grøn, i luften er den nærmest turkis – flot dyr!
Så var der yderlig en Mariehøneedderkop, så mange har jeg ikke set på en gang før, og da jeg rejste mig fra denne, lettede en ugle 8-10 m fra mig og fløj østpå på sine lange vinger – en Mosehornugle! Det havde jeg ikke ventet her.
Det kan godt være, at jeg ikke så mange krybdyr, men Harrild Hede forærer gerne gode naturoplevelser, når bare man kommer derud.



Snog, typisk jysk grå variant. Foto: Niels Peter Brøgger.



Klitperlemorsommerfugl. Foto: Morten D.D. Hansen.

Sommerfugle

Af Morten D.D. Hansen

En sommerdag på heden plejer man at forbinde med solskin, fuglesang, blomster og ikke mindst sommerfugle, der flakser hid og did. Men når man står mellem blåtop, endnu mere blåtop og en smule vissen hedelyng, er der pludselig rigtigt langt mellem sommerfuglene. Sommerfugle stiller nemlig store krav til deres levested. Krav, der er så store, at de mange steder i landet er i rivende tilbagegang. Især larverne er kræsne, og når man skal finde årsagen til vore sommerfugles tilbagegang, er forklaringen ofte tilbagegang i bestanden af hundeviol, djævelsbid, hvid næbfrø, tranebær, mosebølle og mange flere. Det har vi også oplevet på Harrild Hede.

Hedesommerfuglen er forsvundet

Engang var Harrild Hede hjem for en af de allersmukkeste dagsommerfugle, nemlig hedepletvingen. Dens larver lever kollektivt i store kollektiver på planten djævelsbid. Denne smukke augustblomst er stadig vidt udbredt omkring Kvindebækken, men planterne har utvivlsomt stået for køligt eller for tilskygget til hedepletvingens larver. Arten forsvandt fra heden omkring 1980, og hvis den en dag skal genindvandre, skal den komme tilflyvende fra det nordlige Himmerland eller Vendsyssel. Det kommer næppe til at ske!

Ønskes: Kalk!

Heldigvis huser området stadig en rig sommerfuglefauna. Det er imidlertid ikke lyngfladerne, der vinder konkurrencen om flest arter og individer, men derimod kærene, vejkanterne og endelig de gamle agre, hvor der fx er tilført mergel. Her finder man nemlig et rigt udvalg af forskellige blomsterplanter, som har det til fælles, at de ikke trives på de sureste partier af heden. De kræver en smule kalk i jorden, som enten kan stamme fra grundvandet (i kærene), fra forstøvede vejsten (i vejkanterne) eller fra tidligere tiders mergling (på agrene).

Violer er godt

Kravet om blomster er allermest udtalt for mark- og klitperlemorsommerfugl. Deres larver lever på violer, allerhelst hundeviol, som står på gamle artsrige græslandsarealer. Her gnasker larverne i løbet af foråret de næringsrige violblade i sig, inden de forpupper sig og dukker op som nyforvandlede sommerfugle omkring Sankthans. Set fra oversiden ligner mark- og klitperlemorsommerfugl hinanden til forveksling, men på undersiden er de lette at skelne – mark er grønlig ved vingebasis, mens klit generelt er mere rødlig.

Hængesækkens arter

Når man kommer derud, hvor kærulden gror, skal man til at vågne op, når det kommer til sommerfugle. Her finder man nemlig en række arter, som ikke findes andre steder. Moseperlemorsommerfuglens larve lever på tranebær, og sommerfuglens udbredelse er derfor begrænset til fattigkær og højmoser, hvor tranebærplanterne breder sig over tørvemosset. En anden specialitet er bølleblåfuglen, som ud over mosebølle også kan finde på at lægge æg på tranebær eller revling. Den sidste mosesommerfugl er moserandøjen, som lægger æg på hvid næbfrø eller kæruld. Alle tre arter er i kraftig tilbagegang, fordi kvaliteten af deres levesteder bliver stadigt dårligere.

Tør syre!

Oppe på de knastørre sandmarker møder man en af hedens absolutte juveler. Det er dukatsommerfuglen, hvor hannen er skinnende orange og kan ses på lang afstand. Akkurat som hos mange andre dyr gælder det for hannen om at blive set og gøre indtryk, mens hunnen er langt mere diskret farvet. Hun behøver ikke bekymre sig om at blive set; hannerne klækker før hunnerne og patruljerer konstant rundt i jagten på parringsvillige hunner. Når hunnen er blevet parret, lægger hun

æg på rødknæ, som er det lille medlem af syrefamilien. Rødknæ står normalt knastørt og ofte dér, hvor man for nylig har fældet skov. Rødknæs storesøster hedder almindelig syre. Den gror lidt mere næringsrigt og fugtigt og bliver derfor væsentligt større. Den har også en dagsommerfugl tilknyttet, nemlig den smukke art violetrandet ildfugl. Mens dukatsommerfuglen i de seneste årtier er gået meget frem, er violetrandet ildfugl gået meget tilbage. I Jylland findes den stadig mange steder, men på Sjælland er arten tæt på at forsvinde.

De skønne – blå og grønne

Dukatsommerfugl og violetrandet ildfugl tilhører begge blåfuglefamilien, som rummer mange smukt farvede arter. På heden finder vi nu om dage tre af de blå, nemlig isblåfugl, foranderlig blåfugl og almindelig blåfugl. Tidligere var både argusblåfugl og engblåfugl vidt udbredt i området, men de lader desværre til at være forsvundet. Isblåfuglen ses i kærene, hvor dens larver lever på muse-vikke. Det er en stor og sølvblå sommerfugl, som kendes fra almindelig blåfugl på at mangle det hvide felt på undervingen, som almindelig altid har. Den foranderlige blåfugl har imidlertid den smukkeste underside af alle – et kraftigt rødt bånd nær vingeranden og de smukkeste safirblå pletter yderst. Igen må vi så konstatere, at hunnerne er mere diskret farvede i brunt og en smule blåt, men det giver altså god mening. Det gør det også, når man pludselig ser en grøn sommerfugl flakse lynhurtigt rundt omkring de gule gyvelbuske. Det er den fine forsommerart grøn busksommerfugl, som er fremragende camoufleret, når den kryber rundt i vegetationen. Der findes ingen andre grønne dagsommerfugle, så den skulle altså være til at kende.

Tre i fremgang

Selv om mange sommerfugle er i tilbagegang, ser vi dog også en del arter, som stormer frem. Mest iøjnefaldende er nældesommerfuglen, hvis larver lever på brændenælder. I dagens næringsholdige landskab er brændenælder efterhånden vidt udbredte, selv i kanterne af Harrild Hede, og nældesommerfuglen har for længst holdt sit indtog. Den optræder i to vidt forskelligt udseende generationer – en lys forårsgeneration og en sort sensommergeneration. En anden art, som siden 50'erne har bredt sig, er den smukke, store art sortåret hvidvinge. Dens larver lever på hvidtjørn, mens de voksne sommerfugle mæsker sig i tjærenellike og blåhat. Sluttelig må nævnes den fantastisk dekorative okkergul pletvinge, som ligner et kalligrafi-kunstværk. Dens larver lever kollektivt på lancet-vejbred, hvor de allerede i marts ligger og gasser sig. Med deres store hår og kulsorte udseende er de gode til at få varmen i den spæde forårssol, men hvis nætterne er iskolde, som de var i marts 2013, kan næsten alle larver gå til af kulde. Så dykker bestanden, men allerede i 2014 er arten kommet tilbage mange steder.

Nattens sværmere

De så karakteristiske dagsommerfugle udgør imidlertid under 5 % af vores samlede sommerfuglefauna. Vi har



Markperlemorsommerfugle parring. Foto: Morten D.D. Hansen.



Violetrandet ildfugl, han. Foto: Morten D.D. Hansen.

således 2400 arter af sommerfugle, som tilhører alle mulige andre familier, lige fra målere over halvmøl til ugler og spindere. Hovedparten af disse arter er nataktive, men en lille håndfuld er udpræget dagaktive, og på en augustdag vil man møde dem mange steder i landskabet. Den grønne køllesværmer, som også går under navnet metalvinge, er således vidt udbredt. Dens larve lever bl.a. på blåhat, som den voksne sommerfugl også gerne sidder i. Andre køllesværmere i blåhatten er fem- og seksplettet køllesværmer, hvis larver lever på ærteblomstrede planter og forpupper sig på græsstrå. Den mest sjældne er dog eng-køllesværmer, hvor larverne lever på sump-kællingetand.
Den findes fra engen ved Naturcenteret og op langs Kvindebæk. De sort-røde kølle-sværmere ser giftige ud, og de har faktisk noget at have advarselsfarverne i. De akkumulerer nemlig blåsyre fra deres værtsplanter, og når hannen parrer sig med hunnen, overfører han en blåsyrepakke, der hjælper hunnen med at være ekstra giftig!
To arter, som også fortjener omtale, er de karakteristiske humlebisværmere, som begge kan ses på heden. Humlebisværmere har blanke vinger, fordi de smider vingeskællene, så snart de klækker fra puppen. Akkurat som kolibrier står humlebisværmere bomstille i luften, mens de med deres lange sugesnabel labber nektar i sig. Den bredrandede humlebisværmers larver lever primært på gedeblad (vild kaprifolie), mens den smalrandede primært går på djævelsbid. Derfor er den smalrandede naturligvis den sjældneste.

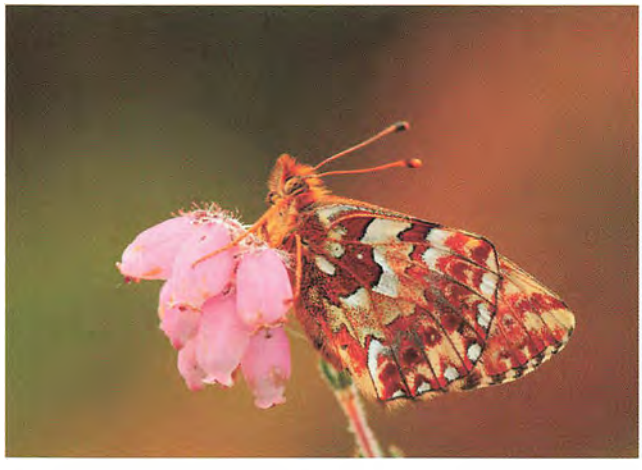

Moseperlemorsommerfugl. Foto: Morten D.D. Hansen.



Moserandøje. Foto: Morten D.D. Hansen.



Isblåfugl. Foto: Morten D.D. Hansen.

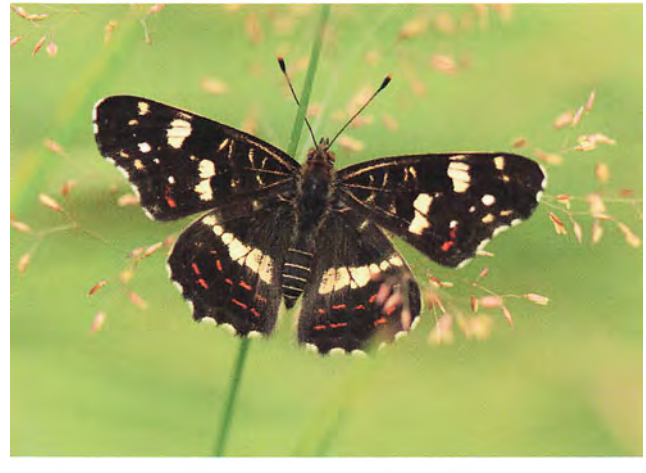

Nældesommerfugl. Foto: Morten D.D. Hansen.



Lille blåpil. Foto: Morten D.D. Hansen.

Guldsmede

Af Morten D.D. Hansen

Det kan synes mærkeligt, at et kapitel om hedens dyreliv skal omhandle en gruppe af insekter, som er intimt knyttet til vand. Men efter 1-3 år som nymfer i vandmiljøet tilbringer guldsmede den sidste del af deres liv som voksne jægere, der jager mindre dyr i lufthavet over hede og plantage, inden de som det sidste vender tilbage til vandmiljøet for at lægge æg.

Guldsmede som koncept er ældgammelt og yderst holdbart. At æde alt, hvad man kan overmande under vandet, og at æde alt, hvad man kan overmande over vandet, har ikke krævet de store modifikationer. Der fandtes således allerede guldsmede i Perm-tiden for 250 millioner år siden, og fossile guldsmede fra begyndelsen af Tertiær-tiden for 60 millioner år siden ligner til forveksling de nuværende arter.

En stor del af Danmarks guldsmedefauna kan træffes på eller omkring Harrild Hede. Den art, der kan bringe allerflest alarmklokker i spil, er grøn køllеguldsmed. Den lever i større, rene vandløb og udmærker sig ved at være opført på EU-Habitatdirektivets bilag IV. Levestederne for bilag IV-arter er strengt beskyttede, og forekomster af bilag IV-arter kan bremse enhver lokalpolitikers ambitioner om nye sommerhuse, sygehuse, motorveje og anden foretagsomhed. I forvejen er grøn køllеguldsmeds levesteder dog beskyttet af Naturbeskyttelseslovens §3, og forekomsten i Holtum Å og Kvindebækken har derfor ikke haft nogen praktisk betydning. Som rentvandskrævende art er grøn køllеguldsmed dog i fremgang, idet vore vandløb til stadighed bliver renere, og man må derfor forvente, at den dukker op i flere og flere vandløb i omegnen.

Grøn køllеguldsmed

Kommer det til en konkurrence om skønhed, er der tæt besat på podiepladserne. Grøn køllеguldsmed er uomtvisteligt smuk, det samme er blå libel og blå mosaikguldsmed, men vinderen må være den legendariske kongeguldsmed. I Danmark findes den kun i Jylland og næsten udelukkende vest for højderyggen. Larven er meget iltkrævende, og dens levesteder er derfor primært små rene, hurtigstrømmende bække, ofte i nærheden af kildeområder. Den ses en gang imellem på Harrild Hede og i plantagen, men hvor den lige yngler i området er uvist. Heldigvis er også den i fremgang, så vi fremover vil kunne opleve denne sortgule skønhed flere steder.

Pragtvandnymfer

Af andre guldsmedearter, som hører de strømmende vande til, skal nævnes de to pragtvandnymfer, blåvinget og blåbåndet pragtvandnymfe. I modsætning til de ægte guldsmede, der i hvile har vingerne vinkelret ud til siden, har vandnymferne i hvile vingerne taglagt hen over ryggen. De to pragtvandnymfer findes begge i Kvindebækken og i Holtum Å, og mens de kønsmodnes, ses de tit inde over heden, hvor de fouragerer på småinsekter.



Kongeguldsmed. Foto: Morten D.D. Hansen.

De næringsfattige sphagnum-moser midt i Nørlund Plantage huser flere meget sjældne arter, hvis udbredelse i Danmark er begrænset til det midtjyske. Sjældnest er den smukke grønne art arktisk smaragdlibel, der som nymfe lever i hængesæk, højmoser og mosrige små vandhuller på våde heder. Larven udmærker sig ved at kunne overleve perioder uden frit vand, hvor den bare opholder sig dybt nede i det fugtige tørvemos. Også nymfen af højmose-mosaikguldsmed findes i moser med rigelig tørvemos; problemet med arten er dog, at den er ekstremt svær at kende fra den noget mere almindelige siv-mosaikguldsmed, og inden man kan sætte kryds ud for arten, skal man normalt have haft den i hånden for at kigge den i nakken for at se, at den er sort, mens siv-mosaikguldsmed har en lille gul plet bag hvert øje.

Lille blåpil

Juvelen i Harrild Hedes guldsmede-smykkeskrin er dog uomtvisteligt den smukke blå guldsmed lille blåpil. Den havde ikke været truffet i Danmark i årtier, da den i 2006 blev fundet i Søby Brunkulslejer. Som det ofte er tilfældet, var der straks dusinvis af naturinteresserede, der drog mod Søby for at lære arten at kende, og det viste sig, at den var ret talrig i området. Der gik ikke lang tid, før folk havde fået indstillet søgebilledet, og man erfarede, at den gerne findes, hvor der er frempiblende, men ret stillestående grundvand – sådan nogle steder, man ikke går ud, med mindre man har redningsvest på!

Med disse erfaringer in mente var det kun et spørgsmål om tid, før folk luskede ned mod Struben, som er et kildevæld på nordsiden af Kvindebækken. Og selvfølgelig var der bid. Lille blåpil fløj her i pænt tal, og er siden registreret næsten hvert år. Også i kæret ved Hallundbæk er der lille blåpil. Det gode, klassiske spørgsmål er, om arten er indvandret for nylig eller blot overset, og svaret er klart, at den har været overset. Naturhistorikere er konservative, grænsende til det stædige, og der skal ofte et mindre mirakel til, før de opsøger nye lokaliteter.

Midt i alle disse sjældenheder skal vi dog huske på, at det i 99% af tilfældene er de almindelige arter, vi ser. Diverse blå vandnymfer, stor blåpil, blå libel, blå og brun mosaikguldsmed, efterårsmosaikguldsmed og så selvfølgelig efterårets mylder af hedelibeller. Hedelibeller er små guldsmede, hvis hanner næsten alle er mere eller mindre røde – på nær karakterarten på heden, sort hedelibel, hvor hannerne er kulsorte, mens hunnerne er sortgule. Sort hedelibel har en et-årig livscyklus og holder især til omkring næringsfattige moser med masser af tørvemos. Ser du en lille sort guldsmed, er det den. Så er der én art færre at holde styr på.



Grøn køllеguldsmed. Foto: Morten D.D. Hansen.



Blåvinget pragtvandnymfe. Foto: Morten D.D. Hansen.



Blåbåndet pragtvandnymfe. Foto: Morten D.D. Hansen.



Trehornet skarnbasse – han, med føde. Foto: Morten D.D. Hansen.

Edderkopper, biller og bier

Af Morten D.D. Hansen

Ser man granvoksne mænd kravle rundt ude på hedefladen eller i plantagen, kan der sikkert være mange årsager. Men vi kan umiddelbart kun komme på én: Kratluskerne er i felten, og de er på jagt efter svampe, sjældne planter eller smådyr.
Hvad insekter og edderkopper angår, er der virkelig meget at komme efter!

Danmarks smukkeste

Hedens mest ikoniske edderkop er uden tvivl mariehøneedderkoppen, der bærer sit navn med rette. Det er næsten kun hannerne, man ser. Midt i april bliver de kønsmodne og får deres mariehønefarvede dragt. Advarselsfarverne har intet på sig - akkurat som svirrefluerne "nasser" på giftige hvepse og bier, låner mariehøneedderkoppen beskyttelse fra de giftige mariehøns. Det er et mageløst syn, når 20 giftelystne hanner spurter rundt, men desværre bliver det stadig sjældnere at se, idet edderkoppen er i rivende tilbagegang. Den er særdeles varmekrævende og lever kun på solbeskinnede, sydvendte hedeskrænter, hvor der er rigeligt med skarnbasser.
Den kombination er efterhånden sjælden ude i naturen, fordi alting efterhånden gror til i høje urter. Man kan spørge sig selv, hvordan edderkoppen kan overmande en skarnbasse, men har man set det i praksis, er det ganske enkelt. Skarnbassens kløer sidder fast i edderkoppens fint kartede spind, som normalt ligger lige i jordoverfladen.
Edderkoppen vælter op nede fra sit hul og hakker med stor kraft et hul i skarnbassens panser. Herefter kan edderkoppen slubre skarnbassen i sig, inden den hælder resterne ud i kanten af spindet. Når hannerne ikke vandrer rundt, kan man med stort held eftersøge spindene ved at kigge efter disse "bille-lossepladser". Mariehøneedderkoppen findes vidt udbredt på heden, men er ingen steder talrig.

Edderkop under vand

En mindst lige så ikonisk edderkop er vandedderkoppen, som findes i de vegetationsrige vandhuller midt på heden. Vandedderkoppen lever hele sit liv under vandet, hvor den spinder en dykkerklokke, som udmærker sig ved, at den er selvforsynende med ilt!
Når edderkoppen bruger af ilten i dykkerklokken, siver der ganske enkelt ny ilt ind fra vandet. Ind imellem drager vandedderkoppen op til overfladen, hvorfra den tager luft med i klokken. Vandedderkoppen jager alt, som den kan overmande, dvs. alskens smådyr, små haletudser etc. Den er berygtet for at kunne bide ganske hårdt, så man skal ikke begynde at gramse på den, når man har ketsjet en håndfuld, en varm sommerdag.

Særlige biller

En hede er traditionelt ret artsfattig, fordi der ganske enkelt ikke er så megen produktion at leve af. Men de arter, man finder der, er til gengæld ofte meget karakteristiske for heden - dvs. at de ikke findes andre steder. Det gælder bl.a. mange af billerne. En særdeles almindelig art på hedefladen er den store løbebille lyngløberen. Den ligner de løbebiller, som man finder hjemme i haven, men mønsteret på vingerne er anderledes, og den er faktisk en smule mindre. En anden karakteristisk art af løbebiller er den meget smukke sekspunktet kvikløber, som kan være heldig at se på de åbne, fugtige flader, hvor der kun gror klokkelyng og soldug. Inde på det lidt tørrere kan man møde klitbladbillen, der ofte optræder i enorme mængder på krybende pil.

Kig i lorten

De mange krondyr på Harrild Hede betyder ikke bare meget for floraen - de har også stor betydning for faunaen. Krondyrgødning er nemlig et fantastisk substrat for gødningslevende biller, og på heden finder vi flere



Mariehøneedderkop - han. Foto: Morten D.D. Hansen.

fåtallige eller ligefrem sjældne arter. Den hyppigste er hedemøgbillen, som man næsten udelukkende træffer i krondyrgødning. Den er lille og brunlig og kan egentlig kun bestemmes under lup. Så bliver det straks lettere med den smukke art glat skarnbasse, som kendes på sin mørkeblåt glinsende dækvinger. Den graver gødning ned i en minegang i jordbunden, hvorefter den lægger et æg i gødningsklumpen. Glat skarnbasse kan ofte træffes flyvende vidt omkring, når den er på jagt efter nye gødningsklatter.

Lortebille med frontlæsser

Seneste fund på skarnbasse-listen er den mest karismatiske af alle, nemlig den trehornede skarnbasse. Den er fundet i den nordlige del af Nørlund Plantage. Hannen hos trehornet skarnbasse har tre tydelige horn i panden, hvoraf de to yderste er de længste. Den træffes i vinterhalvåret fra oktober til maj, hvor det ellers kun er de færreste, der kigger efter insekter. Den udmærker sig ved, at hannen og hunnen hjælper hinanden med ynglen: Hunnen graver dybe minegange, mens hannen skaffer gødningsklumper - især af hare, rådyr og krondyr, som han med sin frontlæsser kaster ned til hende. Her forarbejder hun gødningen, så den dur som larvemad. Hannen hjælper endog til med at bygge opbevaringsrum til gødningen, hvis hunnen ikke kan følge med, ligesom han fjerner de opgravede materialer, som hunnen skubber op. I et af dansk naturhistories virkelig pragtværker, Wesenberg-Lund bearbejdning af Vilhelm Bergøe's "Fra Mark og Skov" fra 1915, står arbejdsdelingen hos trehornet skarnbasse omtalt på følgende måde: "Det går her som i ethvert velordnet Ægteskab: Konen sørger for Hjemmets indre Styrelse, mens Manden skaffer Midler dertil ved sit arbejde udenfor!"

Bierne

En lang række vilde bier kan findes på Harrild Hede. De største er naturligvis humlebierne, hvor den sjældne hedehumle tidligere er fundet. Den samler bl.a. pollen på mosebølle. Mere hyppigt finder man klokkehumle, der - som navnet antyder - især samler pollen på liden klokke. Af de mindre arter skal nævnes den karakteristiske og karismatiske buksebi, som i sensommeren ses overalt i kongepen og høst-borst. Akkurat som hos skarnbasserne graver den dybe minegange, hvori den deponerer føde til larverne. Det handler naturligvis om, at maden skal beholde fugtigheden, hvilket ikke sker oppe på overfladen. Ydermere er sådanne yngelkamre ganske sikre mod parasitter, hvorfor der ikke behøves nær så mange æg. En af de umiskendelige biarter, som vi ikke kommer udenom, er blåhatjordbien, som træffes på den blåhat, der især står langs stier og veje og på de gamle agre. Blåhatjordbien samler lyserøde blåhatpollen sammen i sine pollenkurve på baglårene, op til 32.000 pollenkorn ad gangen, som derefter graves dybt ned i jorden. Når jordbien har samlet i alt godt 300.000 pollenkorn, er der nok til ét æg. Et eneste æg. En hun kan maksimalt samle pollen til et æg om dagen, og det maksimale antal æg, som en blåhatjordbi vides at have lagt, er 15. Det er ikke meget for et insekt, og det sætter en streg under, at det godt kan betale sig at gemme sin yngel godt væk.



Vandedderkop. Foto: Morten D.D. Hansen.



Lyngløber. Foto: Morten D.D. Hansen.



Sekspunktet kvikløber. Foto: Morten D.D. Hansen.



Hedemøgbille. Foto: Morten D.D. Hansen.



Buksebi. Foto: Morten D.D. Hansen.



Blåhatjordbi. Foto: Morten D.D. Hansen.



Plettet Gøgeurt. Foto: Niels Peter Brøgger.

Planter

Af Niels Peter Brøgger

Hedens og nåleskovens flora er ret artsfattig i forhold til mange andre naturtyper i landet. Baggrunden er, at næringsindholdet i jordoverfladen er meget lavt i de sandede hede- og plantageområder. I de fugtige områder vokser der andre planter, som kræver mere næring og vand, men planterne ses slet ikke i de mængder og artsantal, der er i andre områder, hvor jordbunden er mere næringsrig.

Ulvefodsplanter er nogle af områdets sjældne karakterarter, og der er fundet 6 af Danmarks 7 nuværende arter af ulvefod. En sådan artsrigdom af ulvefodsplanter kan næppe opleves andre steder i Danmark. Arter af Ulvefod er små, grønlige ofte stedsegrønne planter, som ikke sætter blomst, men danner sporer ligesom mosser og bregner. For de, som ikke kender planten, kan den meget nemt overses og forveksles med et skud fra Revling eller lignende. Vores nulevende arter bliver fra 2 – 20 cm høje. For millioner af år siden, i Kul- og senere Kridttiden, var ulvefødderne fortidige slægtninge de dominerende træer i Danmark og kunne blive 30 m høje.

Almindelig Ulvefod findes hist og her på heden og langs skovvejene i plantagen. Det er den eneste art af Ulvefod, der har små hvide 2-4 mm lange lyse hår for enden af de lysegrønne blade. Femradet Ulvefod er også ret almindelig, og et par steder er der en cirkellignende bevoksning på op til 8 m i diameter. Liden Ulvefod vokser på fugtige steder og ses på bunden af søer, som i perioder af året er udtørret. Disse søer findes både på Harrild Hede og i Nørlund Plantage. Der er også en meget lille bestand på et fugtigt område i engen ved Kvindebæk lige nordvest for Harrild Naturcenter. De 3 mest sjældne af arterne er først opdaget i området omkring 2008. Otteradet Ulvefod er en af dem og findes mest i halvskygge på sandede skovveje. Den kan ikke overleve uden skygge og forsvinder straks, hvis alle træer i et område fjernes. Cypres-Ulvefod findes kun en halv snes steder i Jylland, men planten har her en stor bestand på et hedestykke i Nørlund Plantage. For nogle år siden blev Flad Ulvefod fundet med nogle få eksemplarer, og den findes kun ganske få steder i Danmark og er områdets juvel blandt ulvefodsplanter. På selve Harrild Hede kan der ses Liden- og Almindelig Ulvefod, mens alle 6 arter findes i Nørlund Plantage.

Planterne på lyngheden

Heden er domineret af dværgbuske med Lyng, Klokkelyng og Revling, samt enkelte Engelsk Visse. Blandt lyngen gror der flere arter af snerre bl.a. Lyngsnerre. Derudover er der store områder med Bølget Bunke og Blåtop. Tyttebær findes i rimelige mængder på hederne, ligesom den halvsjældne Hede-Melbærris findes adskillige steder specielt i nogle af områdets små, gamle grusgrave og på Castenschiolds Hede. Almindelig Gyldenris, Lav Skorzoner, Almindelig Kongepen, Blåhat, Blåmunke, Røllike, Høgeurt og Prikbladet Perikon vokser mange steder, ligesom Blåbær findes hist og her, men kun få steder er der bær af betydning. Langs og på mange af skovvejene er der flere arter af Øjentrøst,



Otteradet Ulvefod. Foto: Niels Peter Brøgger.

Museurt, Liden Klokke, Gåsepotentil m.fl. I de fugtige områder i Nørlund Plantage langs Hallundbæk vokser der mange Mose-Pors og Mosebølle. I engene langs Kvindebæk er der flere forskellige arter af græsser og halvgræsfamilien Star, samt Benbræk, Kragefod, Djævelsbid og forskellige skærmplanter og tidsler. Det bliver interessant at følge, hvordan den massive hedepleje, der foregår i øjeblikket, vil indvirke på hedens blomsterflora i de kommende år.

Gøgeurt

Ved Kvindebæk blomstrer hedens orkide Plettet Gøgeurt i maj og juni måned med flere hundrede planter. Specielt ved Struben er der mange eksemplarer, men den findes også andre steder langs Kvindebækken samt nogle få andre steder i åbne hedeområder. Ved bækken findes også den halvsjældne Eng-Troldurt samt Mose-Troldurt. Bukkeblad hører til i de meget fugtige områder og er en af de arter, der er med til at danne hængesæk, som med tiden bliver til tørv.

Soldug

Rundbladet- og Liden Soldug hører til de spændende insektædende planter, som det altid er sjovt at se nærmere på. Man kan næsten altid finde en flue eller andet, som sidder fast på planterne. Fluen sidder fast i Solduggens klistrede kirtelhår, og jo mere den kæmper, jo mere sidder den fast. Når fluen rammer kirtelhårene, begynder de nærliggende kirtler også at omslutte fluen, og efter flere timer er den helt omklamret. Langsomt bliver fluen nedbrudt af enzymer i den klistrede masse og næringen fra insektet bruges til Solduggens videre vækst. Man kan sige, at fordi Soldug vokser på næringsfattige steder, er den afhængig af de "vitaminpiller", insekterne udgør. En anden insektædende plante, den ret sjældne Vibefedt, er ikke set i mange år her på egnen, men har tidligere vokset langs Holtum Å. En tredje slægt af insektædende planter findes i nogle af de naturlige søer og i tørvegravene. Det er en fin lille vandplante med gule blomster, der hedder Liden Blærerod. Ved Struben, der er et tilløb til Kvindebækken, er der tillige i 2013 fundet den ret sjældne Storlæbet Blærerod. Tranebærrene ses ofte sammen med Rosmarinlyng på små tuer i de fugtige områder. Af og til kan man stadig se enkelte bær fra Tranebærrene liggende oven på tørvemoserne i slutningen af vinteren. I fugtige områder kan ses Klokke-Ensian, som har en blå trompetformet blomst, hvor fligene bøjer ud. Den findes hist og her i englignende områder i Nørlund Plantage. I fugtige områder på heden er der Brun Næbfrø og i hængesækken Hvid Næbfrø. Desuden er der flere steder den ret fåtallige Mangestænglet Sumpstrå.



Rundbladet Soldug. Foto: Niels Peter Brøgger.

Lægeplanter

Hedens sjældne karakterblomst er Guldblomme, som findes en del steder. Nogle gange enkeltvis og nogle gange næsten i tuer. Det er en kurvblomst, der også kendes under navnet Volverlej eller i gamle dage som Snustobakblomst, da bladene blev brugt som snuserstatning. Det er også en gammel lægeplante. Blomsterne blev efter afkogning brugt mod katar. Guldblomme har en betændelseshæmmende effekt. Indtil for ca. 50 år siden blev blomsterne nogle steder på landet lagt i spiritus. Hvis karlene så fik rifter og sår efter høsten, blev udtrækket fra blomsterne brugt til at bade rifterne for at undgå betændelse. Nu til dags bruges den stadig i naturmedicin mod hudafskrabninger m.m. Kattefod er en anden nøjsom art på 5 - 20 cm i højden. Den er en såkaldt tvebo, hvor der er forskel på han- og hunplanter. Blomsterne er hvide på begge, men kurvsvøbbladene er røde på hunblomsterne og hvide på hanblomsterne. De vokser ofte i tuer. Tormentil er en 10 - 30 cm høj urt med gule blomster. Den benævnes også Blodrod,



Nyse-Røllike. Foto: Niels Peter Brøgger.

fordi den indeholder rød saft, og udtræk i alkohol fra roden bliver stærk rød og smager dejligt som krydder-snaps. For få år siden blev der opdaget en pæn bestand af den rødlistede art Plettet Kongepen på Harrild Hede. Det er en af de meget få indlandsfund de sidste 20 år, men den er måske lidt overset. Bregnearten Almindelig Månerude findes hist og her i området. Langs Fruergårdsvej og i den vestlige del af hedeområdet mellem Kvindebæk og Holtum Å har den en stor bestand. Prikbladet Perikon er meget almindelig langs skovvejene og i en del brandbælter, og i 2013 blev der opdaget en del eksemplarer af den sjældnere Smuk Perikon langs Fruergårdsvej på Harrild Hede. Smuk Perikon ses af og til i Østjylland, men er mindre hyppig i Midt- og Vestjylland. Perikon kaldes nogle steder for Naturens Lykkepille og anvendes mod milde depressioner og lignende. Den er også meget velegnet til snapseudtræk og giver en fin rød farve. Det er vist efterhånden videnskabeligt bevist, at den indeholder stoffer, som har samme virkning som antidepressiv medicin. Munkene mente, den kunne bruges til at hele sår. Almindelig Mælkeurt vokser nogle steder, og et enkelt sted ved Mergelgravvej gror der Spæd Mælkeurt, der er ret sjælden. Forskellige arter af Viol opdages især langs vejene, og Roset-Springklap i brandbælterne på heden.
Ved de åbne områder omkring Harrild Naturcenter og langs bredden af Holtum Å ses Lådden Dueurt, Nyse-Røllike, Almindelig- og Sump-Kællingetand, Rundbælg, Storkenæb, Forglemmigej, Stedmoderblomst, Gåsepotentil m.fl. På selve vandfladen ses især i Kvindebæk gennem hele sommeren store hvide blomsterpuder af Almindelig Vandranunkel. Både langs engene omkring Kvindebækken og flere steder ved Holtum Å ses den fåtallige Butfinnet Mangeløv, som vokser sammen med mere almindelige bregnearter og andre arter af Mangeløv.

Den tætte nåleskov er næsten uden blomster, men enkelte steder er der set Snylterod, som er en 10 - 30 cm høj plante med en kødet gullig stængel, der er besat med skællignende blade. Den laver ikke fotosyntese ligesom de grønne planter, da den mangler grønkorn. I modsætning til, hvad navnet antyder, snylter planten ikke på andre planter, men har et tætvævet rodsamarbejde med en svampeart - et fænomen kaldet mykorrhiza. Med hjælp fra svampepartneren lever Snylterod udelukkende af at omdanne henfaldne og rådnende plante- og dyrerester. Den vokser i delvis skygge og er set 3 steder inde i selve Nørlund Plantage.

Dette er ikke en udtømmende beskrivelse af alle planter i området, men en beskrivelse af mine optegnelser fra området gennem de sidste 10 år. Jeg er ikke på nogen måde uddannet botaniker, men ved tvivl om bestemmelsen af de forskellige planter, har jeg søgt hjælp fra eksperter, enten via internettet eller ved besøg på stedet. Der er mange andre arter af siv, græsser og blomster fra området, som ikke er nævnt. Forhåbentligt har læseren fået lyst til en god vandre- eller cykeltur i området og vil dermed måske opdage, at det ikke bare er en trøstesløs hede, kun bevokset med Lyng og Blåtop, men et spændende sted med mange flotte planter, der kun venter på at blive fundet og beundret.



Guldblomme. Foto: Niels Peter Brøgger.



Safrankødet Slørhat. Foto: Niels Peter Brøgger.

Svampe

Af Niels Peter Brøgger

Indsamling af naturens svampe til brug i madlavningen bliver mere og mere populært i disse år. Derfor vil jeg straks gøre opmærksom på, at denne artikel ikke er en vejledning i, hvordan du selv kan hente svampe i plantagen til at spise, men mere en artikel om områdets specielle ikke spiselige svampe.
Hvis der i efteråret jævnligt kommer nedbør, domineres skovbunden i flere måneder af svampe i mange forskellige farver. En del af svampene er kun friske i få dage til få uger, inden de går i forrådnelse. Når svampene er nogle få dage gamle, begynder de at blive spist af orme, snegle, rådyr og krondyr. Desuden er de hjemsted for fluer, biller og alskens insekter. Når du derfor samler svampe til spisebrug, skal du være meget kritisk med hvilke svampe, du tager med hjem for ikke at blive skuffet. Tag kun de unge og friske!
Svampe kan være dødeligt giftige. Hvis du har interesse i spisesvampe, bør du derfor købe nogle bøger om spisesvampe og tage med på offentlige svampeture for at lære mere. Der er en del ture i september og oktober måned hvert år, hvor dygtige turledere lærer fra sig og besvarer eventuelle spørgsmål.

4500 svampearter i Danmark

Der er omkring 4500 arter af svampe i Danmark. En svamp er hverken en plante eller et dyr, men har sit eget rige kaldet Svamperiget eller Fungaen. Mange arter kan bestemmes i naturen ved at se svampen i forskellige stadier og ved at lugte og smage til den uden at synke. For en stor dels vedkommende er det dog nødvendigt at få den under lup eller mikroskop for at fastslå den nøjagtige art. En meget stor del af svampen er under jorden, og det er den del af svampen, som skaffer næring og vand til, at svampen kan leve. Næringen får den fra vand, træer, plantedele, gødning, dyr eller lignende. Denne del af svampen kaldes myceliet. Det, du kan se af svampen, er altså kun frugtlegemet. I dagspressen er det kommet frem, at amerikanske biologer hævder, at jordens største levende ting er en svamp. Den er fem en halv kilometer i længden og fylder et areal på 880 ha i alt. Den vokser i en nationalpark i Oregon og blev opdaget ved, at træer i et stort område gik ud på grund af svampen. DNA-analyser viste så, at det var den samme svamp i hele området. I modsætning hertil er mange svampe dog så små, at de ikke kan ses med det blotte øje men skal findes med lup eller mikroskop. De fleste spisesvampe i området findes i nåleskoven, på mindre skovveje eller i skovkanten og ikke på den åbne hede. Det er der en god grund til, da næsten alle spisesvampe gror i samspil med træernes rødder. Dette samspil hedder i svampesproget symbiose.
Blandt spisesvampene er Almindelig Kantarel den mest berømte spisesvamp i Danmark. Den findes over det meste af landet og er mest talrig i de vestjyske klitplantager. Den findes også i Nørlund Plantage men kun i små mængder. Mine favoritsvampe fra skoven er Spiselig Rørhat også kaldet Karl Johan og Rødbrun Rørhat. De fleste svampespisere bruger også Brunstokket Rørhat, som er i store mængder overalt i nåle-



Elfenbens-Mælkehat. Foto: Niels Peter Brøgger.

skoven. Derudover kan nævnes Tragt-Kantarel, forskellige skørhatte, Gran-Mælkehat, samt Almindelig Pigsvamp som de mest almindelige og populære spiselige arter. En speciel art, Blomkålssvampen, spises med velbehag af mange og kan findes ved roden af større træer. Jeg har fundet eksemplarer på 35 cm i længden og 10-15 cm i både højde og bredde. Det kan der blive et kæmpemåltid ud af.

Før 2007 var området meget lidt kendt for sin bestand af svampe, men så begyndte jeg at få sat navn på flere forskellige arter med hjælp fra flere svampeeksperter. Alle sjældne arter er blevet godkendt af eksperter på området. Dette sker som oftest ved, at et enkelt eksemplar af svampen er blevet tørret og derefter fremsendt til godkendelse. Den første specielle art fra området var Safrankødet Slørhat, der blev set i august 2007, og på det tidspunkt var der kun 8 tidligere godkendte fund af denne art i Danmark. Senere er der opdaget mange sjældne Slørhatte i Nørlund Plantage og også fundet helt nye arter af Slørhatte for landet. De følgende år skete der rigtigt meget i området især i forbindelse med, at hele Danmark er blevet nærmere undersøgt. I årene 2009 - 2013 er der lavet en såkaldt Atlas-undersøgelse over svampe i hele landet. Den er foretaget af Foreningen til Svampekundskabens Fremme i samarbejde med Århus og Københavns Universitet samt en hel række frivillige naturinteresserede personer.

Udover Slørhattene er der mange arter af de sjældne Pigsvampe i området. I 2007 blev også den første art Rust-Korkpigsvamp opdaget. Dengang var det kun det 9. fund i Danmark, og svampen var da kun kendt fra Nordjylland. Senere er der opdaget mindst 6 arter mere af Pigsvampe i plantagen, og nogle er endnu mere sjældne end de førstnævnte.

Området øst for vejen mellem Isenvad og Ejstrupholm er et godt svampested. Her er der mange Brunstokket Rørhat og diverse sjældne Pigsvampe og Slørhatte. Desuden er der fundet nogle sjældne arter som Elfenbens-Mælkehat, som i 2011 var det kun 3. fund i Danmark. I 2012 blev der fundet en næsten lige så sjælden art, der hedder Kokosbrun Mælkehat. Begge arter er kun fundet i Midtjylland.

I nærheden af Harrild Naturcenter i området vest for grusvejen Skovlyvej kommer der hvert år mange mennesker og samler spisesvampe. I dette område er der også fundet et par sjældne svampe nemlig Stålblå Rødblad og den meget sjældne Orange Korkpigsvamp.

De sandede fyrreskove huser Skægtrøfler, men de kan desværre ikke spises på trods af navnet. Gul Skægtrøffel er meget almindelig, og i en af områdets tidligere grusgrave er der fundet Rødlig Skægtrøffel og formodentlig en ny art for Danmark kaldet Rødmende Skægtrøffel. Under fyrretræer vokser også den helt almindelige Grovporet Rørhat og samme sted, men meget mere sjældent, Rosenrød Slimslør. Den flotte Purpur-Væbnerhat hører også fyrreskoven til ligesom Ægte Ridderhat, der tidligere blev anset for spiselig.

Under Lærk findes kun få svampe og ikke nogen af



Kantarel. Foto: Niels Peter Brøgger.



Rust-Korkpigsvamp. Foto: Niels Peter Brøgger.

de normale spiselige. To af de almindeligste arter er Lærke-Rørhat og Hulstokket Rørhat, og et enkelt sted er fundet den sjældne Gul Spatelsvamp.
På stubbene i den mørke granskov kan der hele året findes den spiselige Gran-Svovlhat, men for den uøvede kan den være lidt vanskelig at skelne fra den ikke spiselige Knippe-Svovlhat.
I græsser og mosser langs skovvejene i Nørlund Plantage findes spiselige arter som Gran-Mælkehat, Hummer-Skørhat, Rødbrun Rørhat, Karl Johan og Grå Slimslør m.fl. En ikke spiselig art som Rød Ametysthat og Rød Fluesvamp, der er meget giftig, findes de fleste steder. Fra P-pladsen for enden af Skovlyvej og op til bænken på højen kan der i efteråret ses den farvestrålende Papegøje-Vokshat samt Slimet Vokshat. Indlandsklitterne på Harrild Hede og på enkelte af de sandede brandbælter huser en jordtunge som kaldes Klit-Jordtunge. Indtil 2012 var den kun kendt fra klitterne ved havet, men er nu også fundet på Harrild Hede. I kanten af vejene på heden kan findes forskellige Rødblade.

Sjældne svampe

Af flere svampeeksperter anses området øst for asfaltvejen mellem Isenvad og Ejstrupholm for at tilhøre nogle af de bedste lokaliteter for sjældne svampe i Danmark. Specielt i de gamle grusgrave er der mange sjældenheder. Baggrunden for de forholdsvis mange sjældne fund af svampe i de senere år kendes ikke nøjagtigt. Nogle bud kan være, at området ikke tidligere har været meget undersøgt. Den næringsfattige og sandede skovbund giver grundlag for, at svampene kan sprede sig, da de ikke bliver kvalt i mosser og græs. Skovbunden bliver ikke forstyrret og har fået lov at ligge uberørt i mange årtier. Nogle steder endda i over 100 år. Forklaringen kan være, at skovene vokser meget langsomt i de sandede områder, og derfor er der meget sjældent omdrift i skoven med fældning af gamle træer og plantning af nye. Herved går der mange år imellem, at jordbunden bliver forstyrret. Måske er det også en fordel for svampene, at der jævnligt bliver indsamlet mos fra skovbunden, således at der ikke bliver for tykt et lag af nåle og mosser ned til sandbunden. Ved mosindsamlingen fjernes samtidig næring fra området. Selvom det at kigge på svampe normalt hører efteråret til, kan der hele året findes forskellige arter af svampe. Om vinteren kan der i den halvåbne nåletræsplantage findes Sortbæger. Det er en flad svamp på størrelse med en 2-krone. Den vokser oven på mosset og er helt rund og flad uden synlig stilk og med en sortbrun farve. På udgåede piletræer langs Kvindebæk kan ofte ses Pilfinger, der som navnet antyder, ligner en hånd med nogle udstrakte fingre. Om foråret kan der i langsomt rindende vand under buske langs både Holtum Å og Kvindebæk findes Gul Nøkketunge. Den er gul og vokser på rådnende plantedele i vandet. Den findes stort set kun i Midt- og Vestjylland samt Nordjylland.
I vejsiden langs fyrretræer kan der i foråret også ses en mærkelig svamp, som nu kaldes Ægte Stenmorkel. Tidligere hed den Spiselig Stenmorkel, men den er giftig ved gentagne indtagelser. Den har en hjerneagtig foldet overflade, der også kan ligne opsvulmede valnødder. Den er rødbrun til sortbrun. Hele året kan der ses forskellige poresvampe på udgåede træer og buske, så svampeinteressen kan faktisk dyrkes hele året, når der ikke lige er streng frost eller tørkeperioder.
Efteråret er dog helt klart svampenes højtid. Her kan du i gode svampeår finde mange svampe i Nørlund Plantage og det både spiselige og giftige. Brug derfor denne tid til at tage med på nogle svampeture med en turleder, som kan fortælle om svampene og vise dig, hvordan du kender de spiselige svampe, og hvordan de bedst indsamles og spises. Samtidig er der ofte mulighed for at smage en veltillavet svampesuppe.



Ægte Stenmorkel. Foto: Niels Peter Brøgger.



Forskellige arter af lav på sten. Foto: Niels Peter Brøgger.

Laver

Af Niels Peter Brøgger

En lav er en såkaldt dobbeltorganisme og består af en svamp, der gror sammen med en alge, som enten er en grønalge eller en blågrønalge. En lidt forenklet fremstilling af lavens liv kommer her:
Laven danner en overflade, som kaldes løv eller thallus, og det kan enten være skorpe-, blad- eller buskformet. Algen og svampen har gensidig brug for hinanden, idet svampen lever af de sukkerstoffer, algen producerer ved fotosyntese i overfladen, og svampen leverer vand og næring, som den optager gennem luft og regnvand. Laven kan formere sig ukønnet, ved at såkaldte soredier eller isidier på laven indeholdende både alger og svamp falder af og begynder at vokse et nyt sted. Andre spreder sig ved, at sporerne spredes med vinden eller evt. hænger på dyr eller andet og derefter lander et nyt sted og begynder at vokse. Men det kræver, at en alge af netop den type, som den vokser sammen med, også er at finde samme sted. Denne forplantningsmåde er derfor mere usikker, og denne type lav kan have sværere ved at sprede sig. Opdyrkning, fældning af gamle træer m.m. har også stor betydning for antallet af lavarter. Generelt er der flest arter på de mest stabile miljøer - altså lokaliteter med lang kontinuitet.
Laver vokser på mange forskellige underlag, som kan være jord, planter, træer, natursten, murværk eller lignende. Den har ikke rødder ned i underlaget, men får som sagt næring fra luften og gennem vand. Den optager alt, hvad der er i luften og vandet, og derfor har luftforurening en stor betydning for lavernes antal og udvikling. Atomulykken i Tjernobyl i Sovjetunionen i 1986 gjorde, at samerne i Finmarken ikke kunne sælge rensdyrkødet i mange år, da rensdyrenes føde bl.a. består af forskellige arter rensdyrlav, som havde optaget noget af det radioaktive udslip, der med vinden var spredt til det nordlige Skandinavien. Laver er hårdføre og meget nøjsomme. De kan gå i dvale i kolde vintre eller i meget tørre perioder. De vokser meget langsomt, nogle et par mm om året og andre helt ned til 1/100 mm om året. På Grønland har man fundet arter af landkortlav på sten, hvor man mener, at laven har en alder på ca. 10.000 år. Denne alder nås slet ikke i Danmark, da vi ingen områder har, som ikke har været væsentligt påvirket med skygge, overgroning, luftforurening eller andet i så lang en periode.

Langsom vækst

På grund af den langsomme vækst er alle arter nødt til at gro nogle steder, hvor de ikke bliver skygget ihjel af andre arter, og derfor findes de ofte på steder, hvor intet andet kan gro. Nogle arter kræver meget lys og vokser i fuld lys på sten, fliser, jord eller bark, andre har det bedst i halvskygge. Mange mennesker kender rensdyrlav, der bruges til pynt på kirkegårde og til dekorationer ved juletid, men ellers er det kun et fåtal, som har nærmere kendskab til disse planter. Norden er dog et af de bedst undersøgte områder i verden. Det meste litteratur om laver findes på engelsk, og alle laver kendes bedst på deres latinske navne, men en stor del har også et dansk navn.



Lakrød Bægerlav. Foto: Niels Peter Brøgger.

Der findes omkring 1000 forskellige arter af lav i Danmark. Nogle af de almindeligste lavarter er Almindelig Kvistlav, Almindelig Væggelav, Rynket Skållav og Spæd Rosetlav. Alle disse findes talrigt på træer i området omkring Harrild Naturcenter. Antallet af lavarter i området kendes ikke, men det er formentligt ikke særligt højt, da der næsten ikke er gammel løvskov i området. Derimod er der en hel række sjældne arter, fordi der i området er forholdsvis ren luft, og fordi de næringsfattige områder giver god grobund for specielle laver.

Korallaver

På Harrild Hede ligger der en del større sten, som måske aldrig har været overgroet eller skygget af store træer. De har sandsynligvis ligget sådan i flere hundrede år, efter at sandflugten har blotlagt dem. Der er bl.a. en del skorpelaver, der kan have meget farvestrålende farver. Desuden er der fundet 3 forskellige korallaver, og de er alle rødlistet som meget sjældne i Danmark. Derudover er der 4 arter af navlelav, som også er meget sjældne i Danmark (undtagen på klipperne på Bornholm). Den mest sjældne er Buklet Navlelav.
På den åbne sandjord på heden blev der i 2013 fundet 2 meget sjældne arter, som ikke er set/fundet i Danmark i flere årtier. Det drejer sig om Blødvortet Knoplav og Rosenrød Stilav. Den sidstnævnte var ikke set i Danmark siden 1989. Navnet har den fået på grund af de rosenrøde ynglelegemer, der kaldes apothecier. Den er ret talrig i den nordlige del på mindre befærdede stier og i brandbælter. På Harrild Hede er den foreløbig fundet et enkelt sted, dog uden apothecier, på en lille vej kaldet Den Grønne Vej få meter nord for Fruergårdsvej.
På den magre sandjord på heden vokser mange arter af bægerlav og rensdyrlav, som begge tilhører Bægerlavfamilien.
På både levende og udgåede træer og stolper ved indhegninger gror nogle sjældne mankelaver og skæglaver. De mest specielle er Almindelig Mankelav og Almindelig og Busket Skæglav.
I gammel tid blev flere af laverne brugt i folkemedicinen, men anvendelsen har aldrig været så udbredt som med planterne. Islandsk Kruslav kan stadig købes i nogle helsekostbutikker som middel mod hoste. Andre steder sælges den, så den kan drikkes som te. Denne lav findes på Castenschiolds Hede og langs skovvejene få meter nord for Harrild Naturcenter.
Områdets mange arter af lav er ikke nævnt alle sammen, da der endnu ikke er foretaget en tilbundsgående undersøgelse. Det er kun de sidste få år, nogle af arterne er blevet bestemt. Men lavernes mange farver og former har vakt min store interesse og fået mig til at fotografere og bestemme nogen af arterne. En hel del kan bestemmes i naturen eller efter gode billeder, men mange skal hjem under mikroskopet for en sikker bestemmelse. Andre arter kan bestemmes med kemiske tests ved at en enkelt dråbe klorin eller andet påføres en lille del af laven. Den farvereaktion, som derefter ses på laven, kan være med til at bestemme arten eller udelukke andre. Denne hobby kan dyrkes året rundt, da laverne gror hele tiden, når der ikke lige er streng frost eller langvarig tørke.



Buklet Navlelav. Foto: Niels Peter Brøgger.

Næste gang, du hjemme på terrassen ser på en flise, som har nogle pletter, er det måske ikke noget snavs, der skal fjernes med algefjerner, men en lav som skal nydes og passes på. Du kan også glædes over de farvestrålende røde bægerlaver på sandede områder på Harrild Hede. Ved Harrild Naturcenter kan du desuden beundre de mange forskellige farver og former på træernes bark med bevoksninger af forskellige laver.
God fornøjelse.



Islandsk Kruslav. Foto: Niels Peter Brøgger.



Indsvunden Bægerlav. Foto: Niels Peter Brøgger.



Rosenrød Stilav. Foto: Niels Peter Brøgger.



Granrafter kan lige anes stikkende op af vandet. Foto: Hans Jensen.

Anekdoter

Af Hans Jensen

Rafterne ved Struben

Den tidligere ejer af Harrildgård, Axel Castenschiold forsøgte at etablere nogle fiskedamme midt på Harrild Hede. I lavningen, der tydeligt starter ved Fruergårdsvej og ender med et overløb lige ovenfor Kvindebæk, etableredes en række dæmninger. Tanken var angiveligt at producere ørreder. Måske primært med fluefiskeri for øje. Castenschiold var som bekendt en inkarneret lystfisker, og i hans bekendtskabskreds fandtes flere navnkundige fiskere. Egentlig dambrugsproduktion af ørreder fandt sted ved Harrildgård, hvor Børge Roldsgaard og, så vidt jeg ved, hans far før ham forpagtede dambrugsretten.

Efterhånden viste det sig også, at der trak en del ænder til de opstemmede søer, især den nederste dam, "Struben". I den østligste del af "Struben" kan man endnu se, tre granrafter plantet i søbunden; de rager mindre end en halv meter op over vandoverfladen. Min forgænger Holger Jakobsen fortalte mig følgende:

I skovrider Kirkegaards tid var det skik, at skovrideren inviterede skovfogeden med på et aftenandetræk nu og da. Skovrideren havde ikke en apporterende jagthund på det tidspunkt, så der var nok en skummel plan med at tilsige den unge skovfoged. Da skovfogeden heller ikke havde en egnet hund, udvidede skovfogeden gæstelisten til også at omfatte skovfogedaspiranten. De skiftende skovfogedaspiranter boede tæt ved, i Åhuset. Ofte havde aspiranten heller ingen hund, men måtte selv smide bukserne og agere apportør, hvis det blev nødvendigt. Efter sigende er der tre steder i "Struben" væld, og søen skal her være bundløs. Her viste skovrider Kirkegaard sig så fra den mere humane side, idet han lod nedramme tre rafter ved de pågældende vældhuller og udtalte: "Skovfogedaspiranten skulle jo nødigt drukne under apporteringen! Det er ganske vidst nemt nok at skaffe en ny aspirant; men det er sgu ikke hver gang, vi skyder en and, så den skulle nødigt gå tabt!"

Ved en anden lejlighed, hvor man var på kronvildtjagt i Nørlund, og en hind, trods jægernes ihærdige forsøg på at komme den på skudhold, havde klaret frisag, udtalte samme skovrider Kirkegaard denne læresætning: "Sådan en gammel kronhind har mere forstand i sit lange hoved end to skovfogedaspiranter."

Og for at blive i sporet

Svend Aage Sørensen, der senere blev skovfoged på Valdbygaard skovdistrikt, var aspirant på Palsgaard distrikt og boede i en periode også i Åhuset. Svend Aage Sørensen og hans kone Ruth fortalte mig denne beretning fra Åhuset :

"Erik Løw, der senere blev den navnkundige skytte og skovfoged i Jægersborg Dyrehave, boede efter sigende i Åhuset med sin familie i sin aspiranttid. En mørk decemberaften, hvor sneen knøg, og blæsten hylede, buldrede det på Åhusets dør. Den første ved døren er lille Svend på 3-4 år (siden blev han væsentligt større, og blev selv skovfoged på Frederiksborg distrikt). Svend, der skal stå på tæer for at nå dørhåndtaget, åbner og kigger op på kgl. skovrider Kirkegaard. Skovrideren er iført fuld udrustning med læderstøvler, spidsbukser, slængkappe, halstørklæde og uniformskasket og burde, med sine mørke øjenbryn og Mauserriffel over skulderen, have virket overvældende på lille Svend, men Svend vender sig bare om og råber med klar barnerøst: "Fa-ar det er skovrideren – den røv " Efter sigende blev sagen aldrig kommenteret af nogen af de implicerede parter.

Prammen

Før i tiden hørte det sig til, at skovdistriktet inviterede på jagt. Allerede 1.august tog man fat med en andejagtsdag i Nørlund Plantage. Jagtselskabet under ledelse af skovrider Kirkegaard eller sidenhen Halskov Hansen sneg sig til at omringe de mest interessante søer og damme. Var man heldige og kom i stilling, inden evt.

ænder anede uråd, kunne man så forsøge at skyde ænderne på opfløjet. Ved flere af søerne kan man stadig se spor af grøfter eller huller, hvor jægerne kunne forsøge at dække sig for at virke mindre synlige for de lettende ænder. Lige ovenfor den gamle opstemning, hvor dambruget tog vand fra Holtum Å, var der for mange år siden en opstemmet sø. På andejagtsdagen blev dambrugeren Børge Roldsgård sat til at ro en træpram rundt langs søens rørbræmmer og forsøge at få nogen af de mange gråænder til at gå på vingerne, så de opstillede gæster kunne skyde. Det pudsige ved den beretning er, at man stadig tydeligt kan se de jordiske rester af prammen. Prammen blev efterladt for mere end 50 år siden. Søen var groet til og var allerede blevet til pil og birkeskov, da jeg ankom til Fruergård i 1990. Se godt efter lige i kanten af bevoksningen, blot 15 meter fra åen ca. 100 meter ovenfor den fine træbro.

Holger Jakobsen

Da min forgænger tiltrådte skovfogedstillingen i 1955, var de to skovarbejdere, han først mødte, Henning og Borgård Sørensen sønner af skovløber Niels Sørensen – Bjerregård. De to havde gået i flere uger og skåret fransk bjergfyr ned i afd.71 lige vest for skovfogedstedet. Man fældede træerne med håndredskaber og brugte en lang tillavet granrafte med en simpel jernkrog i toppen til at trække de friskskovede fyrretræer ned imellem rækkerne af rødgran. Det var tidligere en meget brugt strategi at blande rødgran med bjergfyr, der ofte var fransk enstammet bjergfyr. Når så de robuste bjergfyr havde hjulpet rødgranerne igennem de første års frost og græsproblemer, kunne fyrrene fældes og blive til værdifuldt brændsel. Bjergfyrs brændværdi er høj, og hvis det blot får lov at tørre i 3 år før brug, er det fremragende brænde. Netop da Jakobsen hilste på de to skovarbejdere, kunne de afslutte nedtrækningsopgaven, hænge nedtrækningskrogene i den sidste rødgran og slå Holger Jakobsen på næven, og rafterne med nedtrækningskrogene hænger der endnu. Jeg har besluttet at slå en snor om dem og træet, for nu da historien er videregivet, må jeg hellere sørge for, at de bliver der lidt endnu.

Holger Jakobsen fortalte mig om den samme dag, hans første arbejdsdag i 35 års tjeneste, at han tog sin nye uniformskasket i brug. Den gamle med skovfogedassistents distinktion hængte han på et rustent søm lige indenfor garageporten. Allerede samme år var der en broget fluesnapper, der slog sig ned og byggede rede oven på kasketten. Det blev den ved med. I 35 år måtte Jakobsen lade garageporten stå åben hele sommeren, så fluesnapperen uhindret kunne flyve til og fra. Da jeg overtog Fruergård i 1990, boede der stadig en fluesnapper ovenpå den gamle kasket. Da kasketten efterhånden knapt kunne hænge sammen, hængte jeg en fluesnapperkasse, udfærdiget efter alle de korrekte tegninger, op lige udenfor porten, så kunne jeg jo måske med tiden få lov til at bruge porten til det, en port er beregnet til. Da assistentkasketten omsider opgav ævred i 1995, flyttede snapperen straks og tog den fine kasse i brug med den finesse, at den slog sig ned ovenpå kassen!



Arne Gravlund, 1922-2003. Husmand på Store Nørlund Mark. Ernærede sig også som skovarbejder og ved at lave papirarbejde for mange af omegnens landmænd, bl.a. selvangivelser. I fritiden arbejdede han med lokalhistorien i Ikast og Herning. Foto: Ikast Lokalhistorisk Arkiv.

Arne Gravlund

I 1993 udgaven af Nørlund Bogen bidrog Arne Gravlund med flere kapitler.

Arne Gravlund kom jeg til at kende godt igennem mine første ca. 10 år i Nørlund. Han boede alene på et lille husmandsbrug lige vest for Nørlund Plantage på Klinkhøjvej. Han passede her "Østre Kølkærs vejrstation". Stationen er nu flyttet til Sønderlandsvej ved Isenvad. Det er en af Danmarks koldeste lokaliteter. Derudover udmærkede Arne Gravlund sig ved at have gået flere år i den stråtækte skole i Isenvad, og han var i stand til at hjælpe mere end hundrede lokale med at udfylde selvangivelser og lignende indviklede dokumenter til øvrigheden. Han fungerede ofte som mellemmand, når lokale skulle henvende sig til myn-

dighederne. Således også når en og anden havde behov for at købe et sankekort hos den lokale skovfoged, og det var jo mig. Så bankede Gravlund på og førte ordet for sankekunden. Jeg glemmer aldrig, da han præsenterede mig for "Kalypso Karl" – "Ja, det bliver han kaldt, fordi han vist engang havde en rød skjorte" tilføjede Gravlund, da han opfangede mit spørgende udtryk ved præsentationen.
Gennem mange år var Gravlund også på pletten i pyntegrøntsæsonen. Han købte især bjergfyr som selvklip og solgte videre til gartnerhallen i Herning eller direkte til et par kirkegårde. Så kunne man opleve Gravlund i ledtog med hans gode ven Koczubal begge iført gårdsangersko og åbenstående arbejdsjakke i al slags vejr. De knoklede på i det uvejsomme terræn hvert efterår, til de var tæt på 80 år. Når de sankede brænde, var kostumet det samme, og jeg vovede ikke at kommentere det. Koczubal, der normalt var godheden selv, brød sig ikke om at få dikteret regler af folk, der havde en kasket. Angiveligt en idé han havde med sig, da han kom fra Polen efter krigen. Jeg fik den fornemmelse, at politiet ligeledes stiltiende så igennem fingre med nogle af Koczubals små særheder: F.eks. brugte han den samme motorcykel nummerplade på to forskellige motorcykler, og Bedford'en kørte sågar også upåklageligt med samme nummerplader. Han brugte jo alligevel højst et køretøj ad gangen.
Kort efter at min kone Trine var flyttet fra København til Fruergård, fik hun en aha oplevelse, da Koczubal rullede ind på gårdspladsen på Nimbus med sidevogn. Han, iført åbenstående kansasjakke, skødelæder, gårdsangersko, gammeldags styrthjelm og hinkestens tykke briller med svejseklatter. De fire hunde, der sad opret i sidevognen og fulgte artigt med i alt, var iført halstørklæder og et par af dem tillige motorbriller og læderhue. Trine tabte helt sit hjerte!

Jordhulen

Kort efter min ankomst til Nørlund fortalte skovarbejder Henning Sørensen om en erindring fra krigen: Henimod krigens slutning havde skovfolkene ved enkelte lejligheder observeret en skikkelse, der hver gang, man så ham, havde travlt med at forsvinde, og da der fra flere ejendomme lød beskyldninger om små rapserier især af madvarer, opstod der teorier om, at det kunne dreje sig om en tysk desertør.



Jan Koczubal, 1925-2003. Foto: Privat.

Nogle år efter krigen fandt Henning og broderen Borgaard under arbejde med førstegangstynding af rødgraner i afdeling 576 ovenfor Brilledam, en sammenstyrtet jordhule. Da jeg i 1990 ledte efter jordhulen, var den bygget om af en grævling; men jeg kunne stadig se resterne af en sengebund og lidt glas og rustne dåser. Hver gang jeg kommer forbi stedet, tænker jeg på den stakkel. Måske var det en østfrontsoldat, der oven på rekreation i Danmark stod til at blive sendt tilbage til slagtebænken i øst og desperat søgte en udvej.
Måske var det en af de to desertører, som samme Henning Sørensen havde set blive afklædt og gjort til løbende skydemål på tyskernes skydebane ved Store Langbjerg i foråret 1945.
Da Arne Gravlund og jeg lavede research inden udgivelsen af den første Nørlundbog i 1993, fik vi aftalt et møde med Trier Keldsen, der på det tidspunkt var godt over de 90 år gammel. Vi fik udpeget det sted, hvor han mente, at han havde boet med sin familie i nogle år omkring 1. verdenskrigs udbrud i 1914. Huset, havde ligget på Harrild Hede ved kanten af skrænten til Holtum Å øst for Harrildgård. Trier fortalte om deres simple lerklinede hus, og hvordan de hentede vand fra en kilde i skrænten ned mod Holtum Å. Han fortalte, hvad han kunne huske om naboerne på den lille lod lidt vest for deres sted. Naboen havde boet der lidt længere og havde bl.a. fået gravet en brønd. Brønden kan man endnu se, hvor tomten af nabohuset også kan erkendes.
Om Gammel Lau kunne Trier fortælle, at han nok havde fået granatchok eller var blevet lidt sær som følge af sine oplevelser ved Dybbøl i 1864 og derfor havde slået sig ned midt på Harrild Hede, nær ved "Struben". Hustomten ses endnu tydeligt. Gammel Lau forsvarede sin matrikel nidkært. Når han følte sig truet, fandt han sin muskedonnert frem fra dens plads over døren. Kom truslen i form af Over Harrilds køer, vadende over Kvindebækken, måtte de tvinges til retræte ved hjælp af en nihalet kat, en særlig ondskabsfuld pisk, som Gammel Lau havde gemt som en souvenir fra 1864.
Trier fortalte også malende om postbuddet, der gik på sine flade "konfulutter" fra Ejstrup til Fasterholt og hjem igen, Når han fra landevejen, der dengang var et grusspor over heden, en sjælden gang imellem øjnede en blikspand, hejst til tops i en granrafte hos Gammel Lau, skulle han helt ud til "Struben" efter et brev, der skulle med til posthuset. Så var det over marker, engvandingskanal, enge, Holtum Å, op ad skrænten, over mark, hede, Kvindebæk, engdrag, endnu en kanal og lidt mere hede. Alt dette besvær blev dog straks glemt, for Gammel Lau gav gerne et forpustet postbud et glas brændevin, inden han skulle tilbage ad samme rute.

Pletter på heden

Jeg blev en gang kontaktet af en medarbejder fra miljøafdelingen i Vejle Amt. Der havde man gjort en iagttagelse, der undrede alle. Når man på luftfotos iagttog et bestemt hedeareal lige nord for Holtum Å, kunne man se et næsten perfekt kvadratnet af små pletter i vegetationen. Var Naturstyrelsen ved at jordbearbejde for efterfølgende tilplantning af fredet hede, eller hvad foregik der? Heldigvis havde jeg forklaringen den havde jeg fået af min forgænger Holger Jacobsen, da han en gang besøgte mig, få år efter at jeg var tiltrådt. Ejeren af hedelodden (det må have været føromtalte Trier Keldsens far) havde, året før han solgte sin ejendom til Castenschiold, under 1. verdenskrig, møjsommeligt hentet og udbragt mergel. Hvor præcist merglen blev hentet ved jeg ikke, men det er foregået med "den stive vogn", med hesteforspand. Hulvejen fra Holtum Å op på heden erkendes tydeligt i terrænet. Den tids stive vogn med inklinerede træhjul, der efterlod et spor på ca. 1 meters bredde, rummede typisk 1 m^3 pr. læs.
Om efteråret kørte man merglen ud og efterlod hvert læs i en dynge til forvitring om vinteren. Normalt ville bonden derefter med sin greb sprede merglen jævnt ud over marken, det er bare ikke sket i dette tilfælde. Ejendommen blev handlet, og den nye ejer ville dyrke lyng og ikke landbrug,så dyngerne blev liggende urørte. Disse dynger ses endnu i dag 100 år senere ganske tydeligt i form af pletter med alternativ flora. Arter med større krav til næring i jorden erstatter hedevegetationen. Når man står på Overharrildvej og kigger mod nord eller syd, kan man sagtens se de regelmæssige pletter i vegetationen. Det er jo næsten et fortidsminde, der bør tages hensyn til i forbindelse med hedepleje.



Kirkegårds pram ved den gamle dam ovenfor dambruget. Foto: Hans Jensen.



Lige indenfor skovbrynet ovenfor Brilledam boede der en tysk desertør under krigen. Foto: Hans Jensen.

Ud på tur... med naturvejlederen

Af Torben Bøgeskov

Jeg ser ud af terrassedøren på naturcenteret. Holtum Å bruser forbi, og vandranunklerne glimter i solen som følge af vandets bevægelse. Bjergvipstjerten har forladt sin yndlingsplads ved åen og piler rundt på græsset nedenfor terrassen. Måske fanger den gåsebiller.
En musvåge skriger over skoven henne over Kvindebækken.

Lysten til at gå en tur bliver for stor. Men at vælge sin favorittur i et stort naturområde som Harrild Hede og Nørlund Plantage er ikke let. Der er mange smukke og specielle steder. Som naturvejleder bør man dog næsten lade turen starte her, hvor Naturcenter Harrild Hede er etableret på den gamle hedegård, Harrildgård. Naturcenteret er nemlig i den grad indfaldsporten til de nordfor liggende 3000 ha statsejede skov- og hedearealer. Jeg vælger at starte på "Åturen" og går mod øst langs Holtum Å. Måske lader isfuglen sig se i dag.
Her, hvor Holtum Å løber under den gamle Fasterholtvej, har der tilbage i tiden ligget en lille, såkaldt skvætmølle. Den dag i dag kan man ved de to frakørsler ved den nye Fasterholtvej se blå og hvide skilte, der viser vej til Harrild Vandmølle. Man leder dog i praksis forgæves! Fra broen over åen er der ikke tale om vid udsigt over et storslået landskab. Det kommer senere! Ådalen er her relativ snæver og indrammes af nåleskov på begge sider. Men synet og lyden af det hurtigt strømmende vandløb glæder de fleste naturelskere og er desværre i den grad en mangelvare i Danmark, hvor de fleste vandløb er rettet ud eller på anden måde reguleret. Her strømmer Holtum Å kraftfuldt mod Skjern Å og tanken om, at der findes både laks og stalling i vandet føles god.

Bevares - Holtum Å har bestemt også været reguleret her ved Harrildgård. Åen har været stemmet op, så den kunne føde vandmøllen, og på sydsiden af åen kan man stadig se resterne af en mindre engvandingskanal, som vand fra åen nogle kilometer mod øst er ført op i, for siden at kunne ledes ud over engene langs åen, så der kunne avles mere hø til vinterfoder. Anlægget var i brug fra 1870'erne og helt frem til 1967.
Gennem flere årtier har der frem til 1999 her på begge sider af vejbroen ligget et stort dambrug, der har udnyttet vandet i både Holtum Å og Kvindebækken. Med nedlæggelsen af dambruget blev alle fiskedammene fyldt op, diverse opstemninger fjernet, og der blev gravet et nyt slynget løb til Holtum Å.
I dag kan man gå ad en jævn sti mod øst langs åslyngerne og nyde det strømmende vand. Det meste af året kan man med lidt held se isfugl og bjergvipstjert, ligesom der om vinteren også er vandstær. Desværre er der også mink ved åen, hvilket selvsagt er et problem for de fugle, der forsøger at yngle nær åen.
Jeg går ad en ny træbro over Holtum Å. Mod vest kan jeg se en stejl grusskrænt, som er opstået, fordi åen underminerer åbredden. Et oplagt sted for en isfugl at lave sin rede. Mod øst kan jeg se flere betonkonstruktioner, der er rester fra dambrugets tid. Stien går nu blandt selvsåede løvtræer, der har fået lov at vokse op i de sidste små 50 år, hvor de gamle enge ikke har været anvendt til kreaturgræsning.

Længere mod øst åbner landskabet sig op igen. Ved en markant lyngbakke med en gammel bænk på toppen kan jeg vælge mellem at gå op på Harrild Hede eller fortsætte langs åen. Jeg fortsætter langs åen, men vælger som altid at gøre stop ved bænken. Herfra kan man se, hvordan engene langs åen er i tilgroning, og hvordan rødel breder sig langs åbredden, så man efter løvspring knapt kan få øje på åen og dens flotte naturlige slyng.
Fra bænken kan man således fundere over, hvor dynamisk naturen er selv her i Danmark. Mine tanker går til-

bage til den legendariske scene i Morten Korch filmen, Vagabonderne på Bakkegården, hvor skuespilleren Poul Reichardt kækt går langs en vej og synger, Er du dus med himlens fugle? Vejen var netop Fasterholtvej, og langs med vejen kan man se Holtum Å omgivet af kreaturgræssede enge. Filmen blev optaget i slutningen af 1950-erne. Meget er siden kommet til at se anderledes ud her.
Der er også kommet andre beboere til. I en gruppe træer ved et af åslyngene holder der tit en bande skarver til. Disse sorte fugle kommer måske helt fra Horsens Fjord eller Ringkøbing Fjord, men finder i perioder med fiskemangel ind i Jyllands hjerte. Måske har de også sans for kvalitet, for rygterne går på, at det fx. under den sidste hårde vinter gik hårdt ud over den sjældne laksefisk, stalling.

Jeg fortsætter min tur mod øst og kan nu se mod nord og dermed den sydligste del af Harrild Hede. Området synes uendeligt, og man kan ikke engang se hele heden. Tæt ved stien afslører nogle træer og buske, at her har der tilbage i tiden ligget en bolig – et lille husmandssted. Brønden er her sågar endnu, men er dog blevet forsynet med en trækumme og et gitternet over åbningen. På den modsatte side af åen kan jeg se Kaptajnsgården, der nu fungerer som skovløberbolig. Under 2. verdenskrig var Kaptajnsgården ejet af et medlem af Frikorps Danmark. Det fik borgere fra Brande til efter befrielsen at drage ud til Kaptajnsgården. Forræderen skulle bures inde – og det blev han!

Jeg vælger nu at gå ind over heden mod nord. Efter få hundrede meter kommer jeg til et område delt op i 6 lige store felter, hver ca. på størrelse med en stor håndboldbane. Det er formidlingsparceller, hvor Naturstyrelsen i lille målestok har udført eksempler på de 5 forskellige former for naturpleje, der bliver anvendt i større målestok på Harrild Hede og de andre heder i Nørlund Plantage. Det 6. felt er en såkaldt nul-parcel, hvor man ikke har gjort noget. Her kan man direkte



sammenligne resultatet af plejemetoderne.
Heder kommer, og heder går. Heden er ikke en naturlig og statisk landskabsform. Lige her ved Harrildvej vest for formidlingsparcellerne er den kommet - næsten af sig selv. Omkring 1. Verdenskrig opgav man at drive landbrug på arealerne. De gamle marker har siden passet sig selv og er blevet hede, fordi jorden gennem landbrugsdriften var udpint. Men hedelyngen kunne klare sig – i alt fald i en periode. På et tidspunkt bliver lyngen for gammel, bliver udkonkurreret af græsser, ædt af biller eller gror til med træer. Den får brug for menneskelig pleje og omsorg.

Jeg når hedens vestlige kant og drejer til højre mod nord i stedet for at fortsætte ad Harrildvej mod naturcenteret. Jeg vil nemlig forbi et af de fineste steder på Harrild Hede, Kvindebækken. Jeg når frem til "Hedeturen", der er afmærket med gult. Jeg vælger at gå ned



over bækken. Det foregår på en ældre, lettere gyngende gangbro. Men det er spændingen værd. På begge sider ses masser af planten, benbræk, ligesom der også kan ses en del gøgeurter.
Benbræk blomstrer i juli og august, og om efteråret farves kæret her ved broen over Kvindebækken orangerød af planternes frøkapsler. Det fantastiske navn, benbræk, ses også på latin, hvor "efternavnet", ossifragum, betyder svage knogler. Kreaturer, som spiste blomsterne, fik nemlig skøre knogler og brækkede nemmere deres ben. Det var dog nok grundet mangel på kalk, fordi benbræk vokser på kalkfattig jord. De fysiske udfordringer i de fugtige kær og enge har sikkert også haft en betydning.
Vandet i Kvindebækken strømmer hurtigt og iltrigt mod Holtum Å og byder på gode muligheder for mange vandinsekter og småfisk. Man kan være heldig at finde spor fra odder. Odderen har nemlig holdt til i dette område, selv da den danske bestand var allermest truet. Tidligere har det sikkert også været nemt at forsyne sig med fisk i dambruget.

Jeg går tilbage over Kvindebækken og følger de gule mærker mod vest. Her går "Hedeturen" ovenfor skrænten ned mod åen og med en yngre løvtræsbeplantning på venstre hånd. Her er gode chancer for at høre forskellige sangfugle. Skovpiberen er en af mine favoritter, når den fra slutningen af april og frem til starten af juli optræder med sin sangflugt, der ofte starter fra toppen af enkeltstående træer og buske. Herfra flyver den stumt op, men når den når til toppen af sin flugt, begynder den at dale ned med svirrende vinger og sitrende hale, mens den foredrager sin karakteristiske sang.
Snart kan jeg se den enlige dam, der ligger tilbage som den sidste af de mange damme, der oprindeligt udgjorde den del af Harrild Dambrug, der lå ved Kvindebækken. Jeg kan nu vælge at fortsætte ad vejen gennem skoven tilbage til naturcenteret, eller gå over den lille, nye træbro og risikere at få våde tæer ved at gå gennem engen langs åen. Jeg vælger det sidste. Det kunne jo være, at det skulle være i dag, man ville være så heldig at få et glimt af en odder og ulven svigtede jo ude på heden!

Ud på tur... med bankmanden

Af Niels Peter Brøgger

Siden midt i 80'erne er jeg jævnligt kommet i området, ofte flere gange om ugen. De første mange år var det fugle og frisk luft, men de seneste 10 år er det alt i naturen, som bliver studeret. Jeg foretrækker at gå en stille tur i et roligt område, og på næsten hver tur opdager jeg nye ting. Ofte forsøger jeg at få sat navn på det, jeg ser, om ikke første gang så 2. eller 3. gang, når jeg har taget billeder og læst og studeret mere om den art, det kunne dreje sig om.
Jeg nyder alle turene, og hver årstid giver nye indtryk. Nogle årstider kan være farlige, og så tænker læseren sikkert på ulven, men nej, det farligste dyr i naturen er skovflåten. Det har familien oplevet på nærmeste hold for over 15 år siden. Det var før lægerne og jeg var opmærksomme på sygdommen Boreliosa, der skyldes en infektion med bakterien Borrelia, der overføres fra rådyr, krondyr eller lignende til mennesker ved bid fra skovflåten (Ixodes ricinus). Men det er heldigvis et næsten overstået kapitel. Det har ikke gjort mig bange for at gå i græs og lyng, men efter hver tur er jeg opmærksom på, om jeg eller mine ledsagere har fået en flåt med hjem. Det sker jævnligt, men så kommer den hurtigt af, og det har ikke afskrækket mig fra at gå i al slags terræn. Men jeg er blot meget opmærksom på, at jeg skal være påpasselig med at få eventuelle flåter fjernet.

Ofte skal jeg vise familie, venner eller bekendte nogle spændende ting fra dette fantastiske område, som jeg snakker om "evig og altid" i store, rosende vendinger. Men nu har jeg omsider lært, at nogle bestemte naturoplevelser ikke kan bestilles. Svigersønnen spurgte f.eks., om jeg ikke ville vise ham nogle krondyr i plantagen, og det lovede jeg selvfølgelig straks. Men netop den aften så vi ingen eller kun få på meget lang afstand. I forbindelse med bogen var jeg rundt i området med en fotograf, og jeg fortalte om isfuglen og bjergvipstjerten ved Harrild Naturcenter, og dem ville fotografen meget gerne se. Men nej – ingen fugle lod sig se på bestilling og heldigvis for det. Det spændende ved naturen er jo, at den ikke altid lader sig tæmme og forudbestille, og derfor opleves der heldigvis på hver tur nye uforudsete ting, hvis man er åben og nysgerrig.
På nogle ture går jeg selvfølgelig efter bestemte ting, men mange gange sker der ofte noget andet og uforudset. I forbindelse med at jeg studerede nogle laver på nogle store sten i plantagen, opdagede jeg pludselig, at en af stenene var en stor rompeporfyr (90 x 60 x 60 cm). Da jeg så fandt ud af, at det var en såkaldt ledeblok, der i istiden var kommet fra Norge, gav det anledning til, at vi fik Ove Pedersen til at skrive om emnet til denne bog. Det kan der læses nærmere om i kapitlet Landsskabsdannelsen side 7-12.
Næsten samme sted gik jeg mellem nogle store sandklitter, og pludselig så jeg en dag en rovfugl komme direkte imod mig på lang afstand. Jeg gemte mig bag nogle lave fyrretræer, og fuglen landede bag en høj tæt på. I skjul af højen kom jeg ind på en afstand af 15 meter fra rovfuglen. Det var en havørn, som nu blev drillet af ravne og fløj op meget tæt på mig. Det var en kæmpeoplevelse at være så tæt på fuglen med et vingefang på op til 240 cm og kunne få lejlighed til at fotografere den. Hvem ved, måske bliver det en af de nye ynglefugle i området med tiden, da den i disse år langsomt breder sig i Jylland.

En vinter gik jeg tur ad Kærvej, hvor der er nogle lave fyrrebuske nær vejen. Jeg så på nogen afstand, at der var korsnæb i træerne og gik ud fra, at det var den almindelige lille korsnæb. Men en af fuglene blev siddende i træet, og jeg nåede at få et rimeligt billede, så man tydeligt kunne se, at dette var stor korsnæb. Det var første gang, jeg fik lejlighed til at tage billeder af denne forholdsvis sjældne gæst i Midtjylland.



På en tur langs skovkanten i den nordlige del af plantagen så jeg en større bille i græsset midt på vejen. Den havde jeg ikke set før, og jeg kendte ikke navnet på den. Vel hjemme gik jagten så ind på at få navn på kræet, og så var det jo dejligt, når det lykkedes, og ekstra godt når det viste sig at være en relativ sjælden træbuk, der kaldes væver. En af de få træbukke, som bor i levende træer, og denne lever i poppel og pil. Væveren er mere almindelig nær ved klitterne langs kysten, men findes altså også en gang imellem inde i de sandede områder af landet.

Et spændende sted er centralt i den nordlige del, hvor der er store sandklitter med en stor afblæst flade i centrum, måske en gammel parabelklit. På fladen er der lejlighedsvis fugtigt, og der er store sten med spændende laver og pæne bevoksninger med liden ulvefod og både liden og rundbladet soldug. Der er sikkert også mange andre spændende planter, som bare venter på, at jeg eller en anden får sat navn på. Samme sted fandt jeg også meget sjældne laver og her har mange af områdets specielle fugle ynglet. Tinksmeden ynglede senest i 1993, og både stor tornskade og sortstrubet bynkefugl har jævnligt ynglet her. Stor tornskade har haft de åbne områder med spredte buske som yngleplads i alle de år, jeg kan huske tilbage. Men netop i 2014 ser det ud til, at det nu måske er slut, idet den ikke er blevet set i dette år. Den er nu en af Danmarks allermest sjældne ynglefugle.
Her er der mindst 2 km til nærmeste bilvej, og før i tiden kunne der går år imellem, at jeg så andre mennesker i området. I dag er det blevet mere almindeligt at tage på cykeltur her, så en gang imellem bliver der lejlighed til en snak. I sådan et område kan jeg gå i timevis for at tage billeder og gå på opdagelse efter spændende dyr, biller, planter, svampe – ja alt. Og en dag før eller siden håber jeg at få lov til at opleve et glimt af områdets konge – ulven. Det ville være et storslået øjeblik for mig.

God tur til alle! Der venter med garanti også en spændende oplevelse til dig og også uden, at det absolut er nødvendigt, at der bliver sat navn på alt.

Ud på tur...
med friluftsmennesket

Af Kaj Bendt Mikkelsen

Harrild Hede og Nørlund Plantage er et unikt naturområde med højt til himlen og ro til sjælen. Hopper du i løbeskoene, eller kigger du ud gennem kameralinsen - du kan altid nyde at færdes her og følge årstidernes skiften. En vinterdag med glimt af skovhornuglen, en forårsdag tæt på en tung og eftertænksom hind, en sommermorgen med rævehvalpe i leg, en efterårsaften med hjortebrøl. Naturen venter dig altid med en ny oplevelse.

Vi er et par seniorer, der en lun juniaften pakker cykeltaskerne og sætter kursen mod Nørlund Plantage. Her er fine og mange overnatningsmuligheder, så hvor skal vi sove i nat? Det kommer nu aldrig til debat, for fruen har selvfølgelig plottet yndlingspladsen ind på GPS'en.

På bakkedraget med udsigt over hede og skov slår vi lejr. Et lille telt (hader mus og myg), et par gode luftmadrasser (et must for 60+), termokaffe og medbragte klemmer sikrer komfort og overlevelse, til solen igen står op.

Plantagen med dens små, åbne hedearealer byder på afvekslende oplevelser. Du ved aldrig. hvad der møder dig bag næste gran. Er det ulv eller ræv?

Den aften beslutter vi at vandre – dog uden at se ulv eller ræv. Krondyr betragter os fra skovtykningen, rådyr græsser på brandbæltet og gennem det tiltagende nattemørke tier ravnene. Til gengæld starter natteravnene "vinge" orkesteret op.

Ved midnatstide kravler vi i soveposerne og falder i søvn til duften af lyng og en rævs stille puslen.

Det tegner til en stille og fredfyldt nat – men nej!

Vi har åbenbart slået lejr ved en natteravns yndlingstræ. Med en fornærmet snurren gør den opmærksom på, at vi bestemt ikke er inviteret.

I morgenstilheden og natteravnens tavshed kryber vi ud af teltet. Med kaffekopperne som fingervarmer ser vi fra bakkekammen mosekonen skjule hede og plantage i tågedis. Mens vi sidder og vågner, letter disen og afslører grupper af krondyr. I skovkanten lister en ræv hjemad.

Det er bare sådan en fantastisk oplevelse.

Ganske gratis er det også.

– Prøv det!

Book et "værelse med udsigt" og oplev en sommernat på heden.



Ud på tur…
med hedefruen

Af Trine Sandgren

Første udgave af den bog, du har i hånden, blev den konkrete anledning til mit livs hedetur.

En af forfatterne sendte bogen til mig. På det tidspunkt boede jeg ved og var stærkt afhængig af havet.

I bogen var skrevet en hilsen og en invitation til at se Hans' elskede hede.

Det gjorde jeg, og vores veje blev endeligt filtret sammen.

Jeg flyttede til Midtjylland, væk fra mit hav – og opdagede hurtigt, at heden repræsenterer samme mulighed for tankeflugt.

Himlen og den vide horisont erstatter bølgerne, tager imod tankerne og vasker dem rene for rod.

Tænker på, hvem det mon er, der ordner og regerer deroppe - og tvinger hverdagens trivielle småtrakasserier ind i en fornuftig dimension?

Er det en storslået syntese af de tanker, fårehyrder, hedebønder og modstands-



folk tænkte, mens de arbejdede, tænkte og risikerede deres liv?

Er det simpelthen dem, der assisterer og sætter mine tanker ind i et fornuftigt perspektiv?

Eller er det mon nogle helt særlige og lyngfarvede hedeengle?

Eller bare den store stilhed, der lige som nattehimlen sætter os på plads i universet og får os til at indtage den naturlige plads, som de mikroskopiske væsener vi er.

Når mine tanker er for store og for myldrende, så går jeg.

Når jeg er kommet ind i rytmen, og benene selv går, får hovedet fri og tankerne rum. Til at søge sparring deroppe, hos hvem det nu er.

En vis logik siger mig, at jeg nok aldrig får svaret. Og jeg vil måske heller ikke have det...

Men jeg vil nyde mit mægtige privilegie som hedefrue, så længe jeg er her!





Litteraturliste

Niels Peter Brøgger og Bo Daugård: I natravnens rige, 1994.

T. Bundgaard Lassen: Brande sogns historie 1-2, 1972-75.

Axel Castenschiold: Pürsch på heden. Jægerbogen 1938.

E.M. Dalgas: Geographiske billeder fra heden, 1867-68. Flere genudgivelser.

Danmarks adels årbog, 1943.

Danmarks Naturfredningsforenings årsskrift, 1932-33.

Fugle & Natur. En guide til Vestjylland, 1992.

Anthon Fuglsang: Sandflugtens dæmpning i Vrads Herred med strejftog ind i Hammerum Herred. Århus Stifts årbøger, 1940, 1941 og 1946.

P. Gravesen: Oversigt over botaniske lokaliteter, bd. 5, Vejle Amt, 1986.

Kirsten Gregersen: Fasterholt-slægten, 1947.

Sten Gregersen Hansen: 85 ekskursionsmål i Ringkøbing Amt, 1984.

Benedikt Gullach: Over den jyske hede, 1983.

Kristian Hansen: Lørdagsfolket på heden, 1990.

V. Halskov Hansen: Omkring Store Nørlund Plantage. Hedeselskabets tidsskrift 1968 nr. 13 og 15 og 1969 nr. 1 og 2.

Harrild Hede. Vandreture. Folder nr. 14, 2005.

Gudmund Hatt: Landbrug i Danmarks oldtid, 1937.

Gudmund Hatt: Oldtidsagre, 1949.

Hedeplejebogen. De danske heders historie, pleje og udforskning, 1991.

H. Holstener-Jørgensen: Et gødningsforsøg i en stagnerende grankultur i Nørlund Plantage, Randbøl Statsskovdistrikt. Dansk Skovforenings tidsskrift, bind 54, 1969.

Per Høgsberg: Natur i Nørre Snede Kommune, 1999.

Thorvald Kjær: Natravnen, 1979.

Bernhard Larsen: Ikast Sogn, 1967.

N. Larsen: Bidrag til den jydske fuglefauna. Iagttagelser fra omegnen af Ejstrup pr. Nørresnede i tidsrummet 1874-1901. Flora og Fauna, 1901, s. 27.

Olaf Linck: Hedebønder og vestkystfolk, 1927.

Ole Møller Jensen: Den lange vej til glæden, 1987.

P.E. Møller Pedersen: Hjerter dame, 1990.

Søren Møller: Farvel til urfuglen. Egnsbogen, 2008.

Arne Vagn Nielsen: Ringkøbing Amt. Geologi og landskab, 1981.

Nørlund Plantage og Harrild Hede, 1993.

J. Rasmussen: Moser og kær mellem Nørre Snede og Studsgård. Mosebladet, september 1907.

Harald Skodshøj: I løbet af en menneskealder. Hedeselskabets tidsskrift, 1944, nr. 7.

Per Smed: Landskabet i Ikast Kommune. Egnsbogen, 1994.

Stednavne i Ringkøbing Amt, 1981.

Stednavne i Århus og Skanderborg Amter, 1964.

J.P. Trap: Danmark, 5. udgave, bind 20-22, 1964-65.

Vore fortidsminder. Arkæologisk kort. Nørre Snede, 1952.

Foreningen Forlaget Boelund har tidligere udgivet…

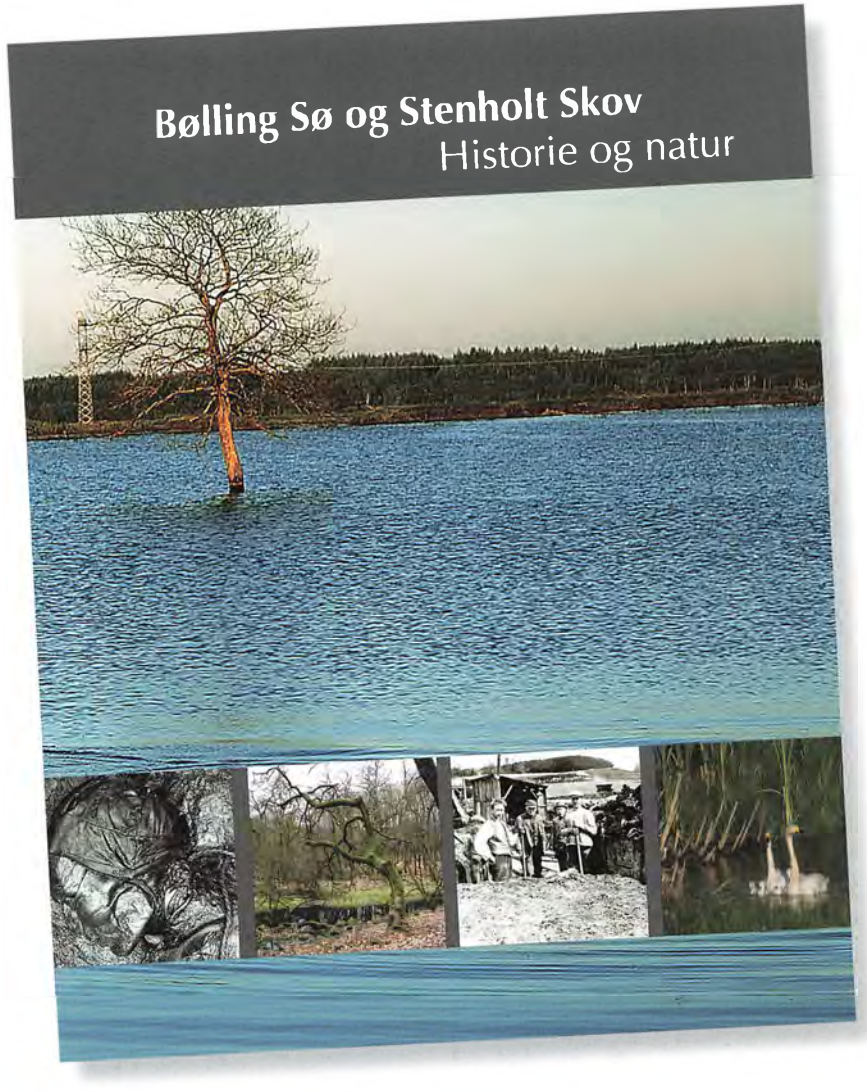

Se mere på: **www.broeggernet.dk**

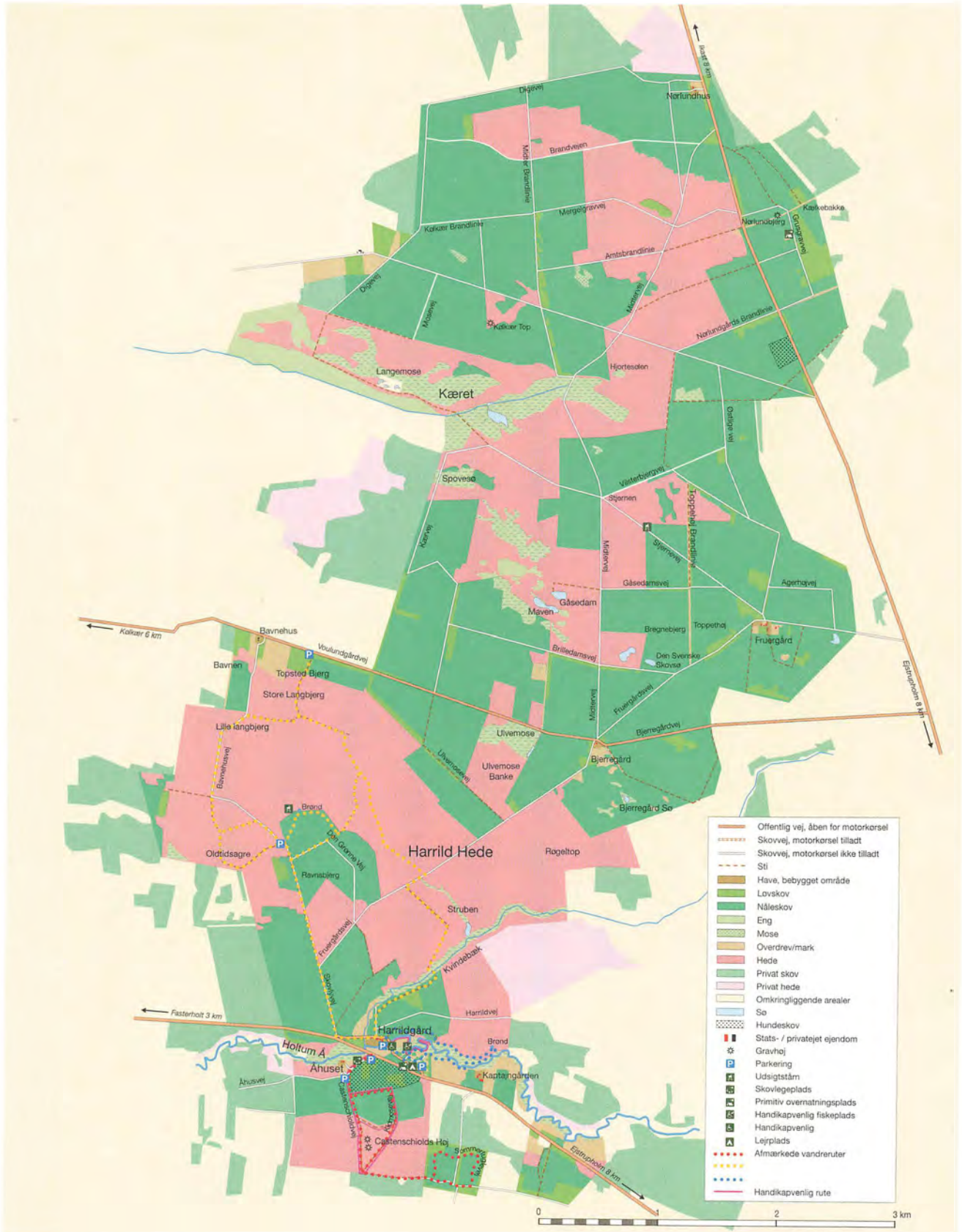

Naturstyrelsen (ca. 2010).

ISBN 978-87-992741-1-6

Foreningen Forlaget Boelund



Nørlund Plantage og Harrild Hede ligger som en stor grøn lunge midt i Ikast-Brande Kommune.
Staten og dermed alle borgere ejer de 3000 hektar, som giver plads til natur og dyreliv. Her lever blandt andet en stor bestand af kronvildt. Og ulven, som er kommet tilbage til Danmark efter at have været udryddet i 200 år, er blevet set flere gange i området. Blandt mange fugle findes her stor tornska
her ses traner, og hver sommer kan man fra om aftenen og indtil
Her er mulighed for mange slags fritidsliv, bl.a.: At vandre, løbe,
telt eller shelter eller besøge Naturcenteret. Syd for Fasterholtvej
samme sted og oppe ved Ikastvej findes der indhegnede arealer,
Bogen er for både ikastboer og turister, så man kan få endnu me
Illustreret med mange fotos og kort, så man kan finde vej ind i, o

hb ocv udl
46.4 Harrild Hede
Harrild Hede og Nørlund Plantage
5055167143 5 151 332 0
Odense Centralbibliotek